

ՆԱՅԱՍԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

NATIONAL
LIBRARY OF ARMENIA

ԲԱՆԲԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐԻ

BULLETIN

OF ARMENIAN LIBRARIES

2025 (1)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

*ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐԻ
ԳԻՏԱՄԵԹՈՂԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ*

2025 (1)

ԵՐԵՎԱՆ
«ԳԻՐՔ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2025

NATIONAL LIBRARY OF ARMENIA

***BULLETIN OF ARMENIAN LIBRARIES
SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL***

2025 (1)

**YEREVAN
“GIRK” PUBLISHING HOUSE
2025**

НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА АРМЕНИИ

***ВЕСТНИК БИБЛИОТЕК АРМЕНИИ
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ***

2025 (1)

**ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИРК»
2025**

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է 2015 ԹՎԱԿԱՆԻՑ
ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՏԱՐԵԿԱՆ ԵՐԿՈՒ ԱՆԳԱՍ
Հրատարակությունը երաշխավորված է Հայաստանի
ազգային գրադարանի գիտական խորհրդի կողմից

Գլխավոր խմբագիր՝
Զուլյան Աննա

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Պատասխանատու խմբագիր՝
Ղազարյան Հայկանուշ

Ավդոյան Լևոն
Զարգարյան Տիգրան
Էլիազյան Գայանե
Լիզունովա Իրինա
Համբարձումյան Հայկ
Հովհաննիսյան Գայանե
Կուչմա Իրինա

Մուրադյան Խաչիկ
Տեր Արարատ Պողոսյան
Ռեսպոնդենտ Անջելա

Սահակյան Վահե
Սուքիասյան Գագիկ

«Հայաստանի ազգային գրադարան» ՊՈԱԿ-ի տնօրենի տե-
ղակալ գիտական գծով
Պատմական գիտությունների դոկտոր
Տեխնիկական գիտությունների թեկնածու
Քիմիական գիտությունների թեկնածու
Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Հանրահասանելի գիտության և տեղեկատվության փորձա-
գետ
Պատմական գիտությունների դոկտոր
Պատմական գիտությունների թեկնածու
Տեխնիկական գիտությունների դոկտոր, մարքեթինգի դոկ-
տոր
Սոցիոլոգիական գիտությունների թեկնածու
Մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Տեխնիկական խմբագիր՝
Զոհրաբյան Սառա

Ավետյան Նորա
Բոյաջյան Անի
Հայրապետյան Ներսես
Շիրինյան Աննա
Տոնոյան Ռուզան

*Բանբեր Հայաստանի գրադարանների գիտամեթոդական հանդեսի հրատարակությունը (2015-2019 թթ.) շարունակվում է «Հայաստանի ազգային գրադարան» ՊՈԱԿ-ի գիտխորհրդի 2021 թվականի հունիսի 10-ի նիստի որոշման համաձայն: 2025 թվականի առաջին թողարկումը ներառում է հոդվածներ հետևյալ թեմատիկ ուղղություններով՝ Ազգային ժառանգության պահպանություն, Թվային բովանդակության կառավարում, Կառավարում և մասնագիտական զարգացում, Սիյուլոգի ժառանգության պահպանություն և հանրահոշակում: Հանդեսը նախատեսված է գրադարանագիտու-
թյան, մատենագիտության, թանգարանագիտության, հումանիտար գիտությունների ոլորտի մասնա-
գետների համար:*

ISSN 1829-4685

PUBLISHED SINCE 2015
FREQUENTLY: TWICE A YEAR

The publication is guaranteed by the Scientific Council
of the National Library of Armenia

Editor-in-Chief

Chulyan Anna

Candidate of Sciences in Philology, Associate
Professor

EDITORIAL BOARD

Responsible Editor

Ghazaryan Haykanush

Avdoyan Levon
Zargaryan Tigran
Eliazaryan Gayane
Lizunova Iryna
Hambardzumyan Hayk
Hovhannisyan Gayane
Kuchma Iryna
Mouradian Khatchig
Fr. Ararat Poghosyan
Repanovici Angela

Sahakyan Vahe
Sukiasyan Gagik

Deputy Director for Science of the “National
Library of Armenia” SNCO
Doctor of Sciences in History
Candidate of Sciences in Technology
Candidate of Sciences in Chemistry
Doctor of Sciences in History, Professor
Candidate of Sciences in Philology
Doctor of Sciences in Philology, Professor
Open Science and Open Access Expert
Doctor of Sciences in History
Candidate of Sciences in History
Doctor of Engineering Sciences, Doctor of
Marketing
Doctor of Sciences in Sociology
Doctor of Sciences in Pedagogy, Professor

EDITORIAL STAFF

Technical Editor

Zohrabyan Sara

Avetyan Nora
Boyadjian Ani
Hayrapetyan Nerses
Shirinyan Anna
Tonoyan Ruzan

The publication of Bulletin of Armenian Libraries, the scientific methodical journal (2015-2019), continues according to the decision of the Scientific Council of the National Library of Armenia on June 10, 2021. The first issue of 2025 includes articles in following sections: National Heritage Preservation, Digital Content Management, Management & Professional Development, Diaspora Heritage Preservation & Promotion. The journal is meant for experts in the fields of library science, bibliography, museology and humanities.

Главный редактор

Чулян Анна

Кандидат филологических наук, доцент

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Ответственный редактор

Казарян Айкануш

Заместитель директора ГНКО «Национальная библиотека Армении» по научной деятельности

Авдоян Левон

Доктор исторических наук

Заргарян Тигран

Кандидат технических наук

Элиазян Гаяне

Кандидат химических наук

Лизунова Ирина

Доктор исторических наук, профессор

Амбардзумян Айк

Кандидат филологических наук

Оганесян Гаяне

Доктор филологических наук, профессор

Кучма Ирина

Эксперт по Открытой науке и Открытому доступу

Мурадян Хачик

Доктор исторических наук

Иерей Арарат Погосян

Кандидат исторических наук

Репанович Анжела

Доктор технических наук, доктор по маркетингу

Саакян Ваге

Кандидат социологических наук

Сукиасян Гагик

Доктор педагогических наук, профессор

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Технический редактор

Зограбян Сара

Аветян Нора

Бояджян Ани

Айрапетян Нерсес

Ширинян Анна

Тоноян Рузан

Издание научно-методического журнала «Вестник библиотек Армении» (2015–2019 гг.) продолжается согласно решению Ученого совета Национальной библиотеки Армении от 10 июня 2021 года. В первый выпуск 2025 г. включены научные статьи, которые представлены в следующих разделах: Сохранение национального наследия, Управление цифровым контентом, Управление и профессиональное развитие, Сохранение и популяризация наследия диаспоры. Журнал предназначен для специалистов в области библиотечного дела, библиографии, музееведения и гуманитарных наук.

ԳԼԽԱՎՈՐ ԽՄԲԱԳՐԻ ԽՈՍՔ

Հարգելի՛ գործընկեր, սիրելի՛ ընթերցող,

Ներկայացնում ենք «Բանբեր Հայաստանի գրադարանների» գիտամեթոդական հանդեսի 2025 թվականի առաջին թողարկումը՝ շարունակելով մասնագիտական համայնքի հետ գիտական երկխոսության և համագործակցության ձևավորված ավանդույթը:

Հանդեսում ներկայացված հոդվածները լուսաբանում են ժամանակակից գրադարանագիտության և տեղեկատվական կառավարման հիմնախնդիրների լայն շրջանակ՝ համադրելով ազգային ժառանգության պահպանման գործին միտված տեղական փորձը և միջազգային առաջադեմ լուծումները: Հատուկ անդրադարձ է կատարվում թվայնացման ռազմավարություններին, մշակութային արժեքների թվային հասանելիության ապահովման մոդելներին, տեղեկատվական անվտանգությանը, ինչպես նաև արհեստական բանականության և ժամանակակից գործիքների կիրառմանն՝ ինչպես միջազգային, այնպես էլ հայկական գրադարանային փորձի համատեքստում:

Հանդեսի այս թողարկման հոդվածները ներկայացված են հետևյալ թեմատիկ բաժիններում՝ Ազգային ժառանգության պահպանում, Թվային բովանդակության կառավարում, Կառավարում և մասնագիտական զարգացում, Սփյուռքի ժառանգության հանրահռչակում: Յուրաքանչյուր բաժնում ներկայացված են առաջարկում է տեսական ընդհանրացումներ և գործնական լուծումների առաջարկներ, որոնք նպաստում են գրադարանների արդիականացման և գիտամշակութային առաքելության խորացման գործընթացին:

«Բանբեր Հայաստանի գրադարանների» հանդեսը շարունակում է մնալ գրադարանային և հարակից ոլորտների մասնագիտական հանրույթի համախմբման կարևոր հարթակներից մեկը՝ խթանելով գիտամեթոդական փորձի փոխանակումը, գրադարանային քաղաքականության և ոլորտային համագործակցության զարգացումը:

Լիաժողովուրդ ենք, որ հանդեսի այս թողարկումը իր բովանդակային ընդգրկմամբ կնպաստի գրադարանային գործի նորարարական միտումների խթանմանը, մասնագիտական հեռանկարների ընդլայնմանը և արդի մոտեցումների արմատավորմանը:

«Բանբեր Հայաստանի գրադարանների»
Էլեկտրոնային հանդեսի գլխավոր խմբագիր
Բ.Գ.Թ., դոցենտ Աննա Չուլյան

NOTE FROM THE EDITOR-IN-CHIEF

Dear colleagues,

We are pleased to present the first issue of the scientific-methodological journal “Bulletin of Armenian Libraries” for 2025, continuing the established tradition of scientific dialogue and cooperation with the professional community.

The articles presented in the journal illuminate a wide range of contemporary library science and information management issues, combining local experience aimed at preserving national heritage with advanced international solutions. Special attention is given to digitization strategies, models for ensuring digital accessibility of cultural values, information security, as well as the application of artificial intelligence and modern tools in the context of both international and Armenian library experience.

The latest issue of the “Bulletin of Armenian Libraries” compiles the articles presented in the following sections: National Heritage Preservation, Digital Content Management, Management & Professional Development, Diaspora Heritage Preservation & Promotion. Each section presents theoretical generalizations and practical solution proposals that contribute to the modernization of libraries and the deepening of their scientific-cultural mission.

The journal “Bulletin of Armenian Libraries” continues to remain one of the important platforms for consolidating the professional community of library and related fields, stimulating the exchange of scientific-methodological experience, the development of library policy, and sectoral cooperation.

We believe that this journal issue, through its comprehensive content coverage, will contribute to promoting innovative trends in library work, expanding professional perspectives, and establishing modern approaches.

E-journal “Bulletin of Armenian Libraries” Editor-in-Chief,
Anna Chulyan, Ph.D., Associate Professor

СЛОВО ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Уважаемые коллеги, дорогие читатели!

Представляем первый номер научно-методического журнала «Вестник библиотек Армении» за 2025 год, продолжая сложившуюся традицию научного диалога и сотрудничества с профессиональным сообществом.

Статьи, представленные в журнале, освещают широкий спектр актуальных проблем современного библиотековедения и информационного управления, органично сочетая местный опыт сохранения национального наследия с передовыми международными решениями. Особое внимание уделено стратегиям цифровизации, моделям обеспечения цифровой доступности культурных ценностей, информационной безопасности, а также внедрению искусственного интеллекта и современных технологий в контексте как международного, так и армянского библиотечного опыта.

Статьи, включенные в данный выпуск, представлены в следующих тематических разделах: «Сохранение национального наследия», «Управление цифровым контентом», «Управление и профессиональное развитие», «Популяризация наследия диаспоры». Каждый раздел содержит теоретические обобщения и предложения практических решений, способствующих модернизации библиотек и углублению их научно-культурной миссии.

Журнал «Вестник библиотек Армении» продолжает оставаться одной из важнейших платформ консолидации профессионального сообщества библиотечной и смежных сфер, стимулируя обмен научно-методическим опытом, развитие библиотечной политики и отраслевого сотрудничества.

Мы уверены, что данный выпуск журнала благодаря своему содержательному охвату будет способствовать развитию инновационных тенденций в библиотечном деле, расширению профессиональных горизонтов и внедрению современных подходов.

Главный редактор электронного журнала
«Вестник библиотек Армении»
к.ф.н., доцент Анна Грайровна Чулян

<https://doi.org/10.52027/18294685-ma.1.25-02>

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՄՀԵՐ
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՅՈՒԼԻԱ
Հայաստանի ազգային գրադարան

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ
«ԿԱՃԱՌ» ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ՇՏԵՄԱՐԱՆԵՐԸ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ գրադարանային շտեմարաններ, թվայնացում, արխիվային կառավարում, տեղեկատվական անվտանգություն, պատերազմական ժառանգություն, գիտահետազոտական գործունեություն, մշակութային ժառանգության պահպանում, միջազգային փորձ, հետազոտական մեթոդաբանություն, տեղեկատվական պատերազմ:

Keywords: library repositories, digitization, archival management, information security, war heritage, scientific research activity, cultural heritage preservation, international experience, research methodology, information warfare.

Ներածություն

Թեմայի արդիականությունը: Ադրբեջանա-թուրքական ագրեսիայի ընթացքում 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ի և 2023 թվականի սեպտեմբերի 19-ի հաջորդական ռազմարշավների հետևանքով Արցախի Հանրապետության ինքնիշխան տարածքի բռնազավթումը և արցախցիների բռնի տեղահանությունը հայկական պետականության համար ստեղծել են անվտանգային-պաշտպանական բարդագույն մարտահրավերներ: Ադրբեջանը Թուրքիայի համակողմանի աջակցությամբ ձգտում է ամրապնդել իր ագրեսիվ պատերազմի անընդունելի հետևանքները և Հայաստանի Հանրապետության դեմ շարունակում է մղել հիբրիդային պատերազմ, որի առանցքային ճակատներից մեկը տեղեկատվական-քարոզչական դաշտն է:

Այս պատերազմում հետևողականորեն խեղաթյուրվում են հակամարտության պատմական փաստերը, կեղծվում է պատմական նյութը, և վիթխարի միջոցներ են ծախսվում համաշխարհային գիտական համակարգի և հասարակական կարծիքի վրա ազդելու համար: Հատկապես վտանգված է Արցախի պաշտպանության բանակի վերա-

բերյալ գիտատեղեկատվական նյութերի պահպանումը, հանրահռչակումը և հետազոտությունը, ինչը հանդիսանում է ոչ միայն գիտական, այլև ռազմավարական առաջնահերթություն:

Արցախի բռնազավթված տարածքների վիթխարի մշակութային ժառանգության կորուստը ստիպում է վերանայել և վերստին արժեքավորել մեր մտավոր ժառանգության փրկությանն ուղղված քայլերը: Այս առումով հրատապ է ոչ միայն նյութական արժեքների պահպանումը, այլև Արցախի պատմության, պաշտպանական-անվտանգային հիմնահարցերի, հասարակական գործընթացների վերաբերյալ գիտական նյութերի հետազոտությունը, վերլուծությունը և դրանց մատչելիությունն ապահովելու նպատակով համակարգված աշխատանքների իրականացումը:

«Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանի և շտեմարանների առկայությունը կարևոր է Արցախի պաշտպանության բանակի գործունեության և պատմության ուսումնասիրության, ինչպես նաև այն տեղեկատվության պահպանման համար, որը թիրախավորվում է թշնամու քարոզչական հարձակումներով: Այս խնդիրների լուծումը պահանջում է գիտական համայնքի, պետական և հասարակական կառույցների համատեղ ջանքերը՝ գիտական հետազոտությունների, պատմական փաստերի ճշգրիտ ներկայացման և միջազգային հանրությանը դրանց մատուցման միջոցով:

ՀՀ-ի, Մփյուռքի, ինչպես նաև իրենց կառավարությունների շահադիտական քաղաքականությունը մերժող հասարակությունները զգում են Արցախի պատմության, հակամարտության, պաշտպանական-անվտանգային հիմնահարցերի վերաբերյալ ճշգրիտ տեղեկությունների և գիտական եզրահանգումների կարիքը: Այս համատեքստում «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գործունեությունը նպատակաուղղված է ոչ միայն Արցախի վերաբերյալ գիտաճանաչողական միջոցառումների կազմակերպմանը, այլև բուհերի ուսանողների համար դասախոսությունների, գրքերի շնորհանդեսների, միջազգային գիտաժողովների, ինչպես նաև գիտական հիմնարկների ու անհատ հետազոտողների հետ համագործակցության խորացմանը:

Ներկայիս մարտահրավերների պայմաններում ակնհայտորեն պահանջված է առկա գիտական, մշակութային և տեղեկատվական ռեսուրսների մոբիլիզացումը՝ Արցախի պատմության և պաշտպանության հետ կապված նյութերը պահպանելու, հանրահռչակելու և հետագա գիտահետազոտական աշխատանքների ամուրի հիմք ստեղծելու համար: Այս առումով Արցախի Հանրապետության պաշտպանության բանակի վերաբերյալ տեղեկությունների պահպանումն երիցս անհրաժեշտ է, ինչը դարձել է «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանի գործունեության առաջնահերթությունը:

Հետազոտության նպատակը, մեթոդաբանությունը և աղբյուրագիտական հիմքը: Ներկայացվող հետազոտության հիմնական նպատակն է ուսումնասիրել Արցախի Հանրապետության պաշտպանության բանակի վերաբերյալ գիտատեղեկատվական նյութերի պահպանման, հանրահռչակման և հետազոտության խնդիրները՝ հաշվի առնելով միջազգային փորձը և ժամանակակից գրադարանագիտության զարգացումները: Հետազոտությունն ուղղված է նաև մշակութային ժառանգության պաշտպանության արդյունավետ մեխանիզմների մշակմանը՝ տեղեկատվական անվտանգության տեսանկյունից:

Մեթոդաբանությունը: Հետազոտության շրջանակում կիրառվել են մի շարք ակադեմիական մեթոդներ, ներառյալ՝

- **Փաստագրական մեթոդ**՝ Արցախի պաշտպանության բանակի մասին առկա նյութերի հավաքագրման, վերլուծության և համադրման նպատակով,

- **Պատմահամեմատական մեթոդ**՝ տարբեր պատմական ժամանակաշրջաններում գրադարանային կառավարման և տեղեկատվական համակարգերի փորձի ուսումնասիրության համար,

- **Վերլուծական մեթոդ**՝ գրադարանային շտեմարանների կառավարման արդյունավետության գնահատման նպատակով,

- **Համակարգային մոտեցում**՝ տեղեկատվական անվտանգության և մշակութային ժառանգության պաշտպանության համակարգային մեխանիզմների բացահայտման համար:

Աղբյուրագիտական հիմքը: Հետազոտության հիմքում ընկած են բազմաբնույթ աղբյուրներ, այդ թվում՝ Արցախի պաշտպանության բանակի գործունեության մասին պատմական և արխիվային փաստաթղթեր, գրադարանային կառավարման միջազգային լավագույն փորձի վերաբերյալ գիտական որոշ ուսումնասիրություններ, Հայաստանի ազգային գրադարանի, ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանի, ինչպես նաև հայաստանյան և արտասահմանյան բուհական գրադարանների թվայնացման և արխիվացման փորձն ընդհանրացնող հրապարակումները, տեղեկատվական անվտանգության և տեղեկատվական պատերազմների վերաբերյալ գիտական ուսումնասիրությունները, ոլորտի փորձագետների, ռազմական պատմաբանների և գրադարանագետների հետ հարցազրույցները:

Այս մեթոդական և աղբյուրագիտական հիմքը հնարավորություն է տալիս համակողմանիորեն վերլուծել Արցախի պաշտպանության բանակի վերաբերյալ գիտատեղեկատվական շտեմարանների կառավարման հիմնախնդիրները և մշակել դրանց պահպանման ու զարգացման ռազմավարական ուղիները:

Գրադարանի ստեղծման աշխատանքները մեկնարկել են Կենտրոնի հիմնադրման օրից՝ 2006 թ. փետրվարի 20-ին, երբ նախաձեռնող խմբի անդամները գրքեր նվիրաբերեցին այդ նպատակով: Գրադարանի համալրման, ֆոնդերի ձևավորման, ռազմական գիտելիքների հավաքման, արխիվացման և պահպանման խնդիրներին պարբերաբար անդրադարձներ են եղել Կենտրոնի ղեկավարի հաշվետվություններում, գրադարանի աշխատակիցների հաղորդումներում և «Կաճառ» տեղեկագրի (2007-ից՝ տարեգրքի) հրապարակումներում [Մկրտչյան, 2006, № 1]: Տեղեկագրի յուրաքանչյուր համարում «*Գիտական կենտրոնի գրադարանը համալրվում է*» խորագրի տակ տպագրվել են գրադարանին ընծայված գրքերի ցանկերը և նվիրատուների անունները: Հայտարարվել է Շուշիում համահայկական նշանակության գրադարանի և Արցախի պաշտպանության արխիվի հիմնադրման բարձր գաղափարը, որով կոչ էր արվում յուրաքանչյուրին մասնակից լինել այս համազգային մշակութային նախաձեռնությանը [նույն տեղում, 8]: Կարճ ժամանակամիջոցում և առանց որևէ ֆինանսական աջակցության հավաքվել են շուրջ 1000 կտոր գիրք և գիտական ամսագրեր, տասնյակ անուն պարբերականների հավաքածուներ

[Հարությունյան, 2006, № 4, 1]: Հետազոտական ռեսուրսների կովկասյան կենտրոնների (ՀՌԿԿ) Երևանի կենտրոնի տեղեկատվության մասնագետ, գրադարանավար Գ. Խաչատրյանը գրադարանի համար ուղարկել է գրքերի առաջին խմբաքանակը՝ հիմնականում ԶԼՄ-ի Կովկասյան ինստիտուտի հրատարակությունները [Ստացվեց գրքերի առաջին խմբաքանակը, 2006, № 5, 4]: Արդեն սեպտեմբեր ամսում գրքային ֆոնդը մոտեցել է 3000 միավորի սահմանագծին՝ «Կաճառ» գիտական կենտրոնի նվիրյալ աշխատակիցների ջանքերի և անհատ բարեգործների նվիրատվությունների շնորհիվ: Այսպես՝ «Մետաքս» ՓԲԸ տնօրեն Վ. Միմոնյանը, ըմբռնումով մոտենալով Շուշիում ֆունդամենտալ գրադարան ստեղծելու մեր ձգտումներին, նվիրաբերել է շուրջ 500 կտոր գիրք և գրադարակներ: Գրադարանային գործի երկարամյա սպասավոր, այնուհետև զինծառայող Ռ. Մնացականյանը հատկացրել է մոտ 50 կտոր նեղ մասնագիտական գրականություն [Ֆունդամենտալ գիտական գրադարանի ստեղծման ճանապարհին, 2006, №7, 1]:

Զուգահեռաբար ստեղծվել է նաև անձնական ծագման առաջին ֆոնդը: Մանկավարժ Զ. Միրզոյանը «Կաճառ» գիտական կենտրոնի արխիվին մշտական պահպանության է հանձնել հոր՝ Երվանդ Միրզոյանի կենսագործունեությանը վերաբերող փաստաթղթեր, նամակներ, հին թերթերի կտրածոներ, պատմական թեմատիկայով զանազան նյութեր, ստեղծագործությունների ձեռագրեր, իսկ գրադարանին՝ մի քանի տասնյակ կտոր գրականություն [Ք. Յու., 2006, № 7,1]:

Արդեն նույեմբերին գրադարանային ֆոնդը մոտեցել է հինգ հազար միավորի սահմանագծին: Բացի տեղեկագրի նշված խորագրի ներքո հրապարակված 187 կտոր գրականությունից, գրադարանը համալրվել է բազմաթիվ այլ նվիրատուների մասհանումների շնորհիվ: Այսպես՝ արձակագիր Մաքսիմ Հովհաննիսյանը հատկացրել է 40 միավոր, հետազայում՝ ևս 60 միավոր գրականություն: Փոխանակման ֆոնդերից գրականության փոխանակումների առաջին փորձը ձեռնարկվել է Հովհ. Թումանյանի անվան հանրապետական մանկական գրադարանի հետ, ինչի շնորհիվ 50 կտոր գրքերի համալրում է եղել [Ք. Յու., 2006, № 9,1]:

Պատմության արխիվի կազմակերպումը, որպես Արցախի Հանրապետության գիտական ներուժի զարգացման համար գիտական հիմքերի ստեղծման կարևորագույն միջոց, կարևորվել է, ինչին կարող էին նպաստել և պետությունը, և հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները, և անհատները [Մկրտչյան, 2006, № 9, 1]:

Գրադարանի և պատմության արխիվի կայացման ուղղությամբ ձեռնարկված ջանքերի մասին հաղորդվել է կենտրոնի ղեկավարի ընթացիկ հաշվետվության մեջ: Մասնավորապես, արձանագրվել է, որ գրքային ֆոնդը հատել է տասը հազար միավորի շեմը [Հարությունյան, 2008, 12]:

Գրադարանի աշխատակցուհի Լուսյա Հովհաննիսյանի հաղորդման մեջ մանրամասն տեղեկություններ են ներկայացվել կատարված աշխատանքների ու հեռանկարների մասին [Հովհաննիսյան, 2008, 227-230]: Հատկանշական է, որ գրքերի և պարբերական հրատարակությունների ամենամեծ հավաքածուն ռազմագիտության ոլորտից էր՝ առանցքում ունենալով Պաշտպանության բանակի վերաբերյալ նյութերը:

Գրքերի շնորհանդեսների կազմակերպումը նպատակ ուներ ընդլայնել հետաքրքրությունը տպագիր ժառանգության նկատմամբ, ամրապնդել կապը ընթերցողների ու ստեղծագործողների միջև: Այդ համատեքստում կարևորվել է նաև նման միջոցառումներին Կենտրոնի գիտաշխատողների ակտիվ մասնակցությունը և այդօրինակ մշակութային նախաձեռնությունների հանրահռչակումը [Ղուլյան, 2014, 231]:

Ծավալի սահմանափակումը հնարավորություն չի տալիս ներկայացնել գրադարանի ու արխիվի կայացման բոլոր առանձնահատկությունները և ուշագրավ մանրամասները, որոնք ցանկության դեպքում կարելի է գտնել Կենտրոնի պաշտոնական հրատարակություններում, որոնք հասանալի են Հայաստանի ազգային գրադարանի «Հայկական շարունակական հրատարակությունների համահավաք գրացուցակ» էլեկտրոնային շտեմարանում [Հայկական շարունակական հրատարակությունների համահավաք գրացուցակ]:

«Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանում առանձնահատուկ տեղ ու նշանակություն էր տրվում ռազմական գիտությանը և, մասնավորապես, պաշտպանության բանակին նվիրված գրականությանը և արխիվային նյութերին: Այդ մասին հանգամանալից տեղեկություններ կան ինչպես համանուն տարեգրքի համարներում, այնպես էլ առանձին ուսումնասիրողների գիտական հոդվածներում [Ավանեսով, 2016, 461-464; Ավանեսով, 2017, 21-26]:

Հատուկ ուշադրության կենտրոնում պահելով ռազմագիտական գիտելիքների հանրահռչակման և շրջանառման խնդիրները՝ ժողովվել են Պաշտպանության բանակի մասին հանրամատչելի գրականություն, պաշտոնական փաստաթղթեր և հրատարակություններ, գիտական ուսումնասիրություններ ու մենագրություններ, հուշագրություններ, վավերագրական վկայություններ, մի խոսքով՝ այլևայլ այնպիսի նյութեր, որոնք օգտակար կարող էին լինել ռազմական պատմության ուսումնասիրության համար:

Երևանում գիտական կենտրոնի գործունեության վերսկսման համար կարևորվում է ժամանակակից գրադարանագիտության զարգացումների տեղայնացումը: Ժամանակակից գրադարանագիտությունը շարունակում է զարգանալ տեղեկատվական տեխնոլոգիաների և գիտական հետազոտությունների դաշտում՝ ապահովելով տվյալների պահպանման, կառավարման և տարածման նոր հնարավորություններ: Ակնհայտ է, որ տեղեկատվական դարաշրջանում գրադարաններն այլևս պարզապես տպագիր աղբյուրների պահպանման կենտրոններ չեն. դրանք վերածվել են բազմաֆունկցիոնալ գիտական միջավայրերի, որոնք ապահովում են տեղեկատվական ծառայությունների ամբողջական ցիկլ:

Գրադարանագիտության նոր ուղղությունները պայմանավորված են թվայնացման գլոբալ գործընթացներով: Մեծածավալ թվային արխիվների և տվյալների շտեմարանների ստեղծումը հնարավորություն է տալիս ապահովելու նյութերի մատչելիությունը տարբեր հետազոտական խմբերի համար՝ անկախ աշխարհագրական դիրքից: Այս համատեքստում կարևոր տեղ է զբաղեցնում թվային գրադարանների (digital libraries) զարգացումը, որը թույլ է տալիս պահպանել և տրամադրել ոչ միայն տեքստային, այլև մուլտիմեդիա, աուդիո և տեսապատկերային նյութեր:

Մեկ այլ առանցքային ուղղություն է արհեստական բանականության և մեքենայական ուսուցման ներմուծումը գրադարանային գործի մեջ: Օրինակ՝ գրադարանային կառավարման բազմաթիվ համակարգեր (ինչպիսիք են Ex Libris Alma, Koha և WorldCat) արդեն իսկ կիրառում են ավտոմատացված կատալոգավորում, օգտատերերի վարքագծի վերլուծություն և առաջարկությունների ակցորիթմներ: Արհեստական բանականության վրա հիմնված որոնման համակարգերը թույլ են տալիս օգտագործողներին ավելի արագ և ճշգրիտ գտնել անհրաժեշտ տեղեկատվությունը՝ նույնիսկ բարդ հարցումների դեպքում: Զուտ ազգային ԱԲ ստեղծելու ուղղությամբ ՀՀ-ում տարվող աշխատանքները ոլորտի զարգացման հեռանկարներ են բացում:

Բացի այդ, բաց հասանելիության (open access) և բաց տվյալների (open data) նախաձեռնությունները էապես փոխում են գրադարանագիտության ավանդական դերը: Այս մոտեցումները նպաստում են գիտական տեղեկատվության ազատ շրջանառությանը, ինչը հատկապես կարևոր է ռազմական, պատմական և հասարակագիտական հետազոտությունների համար: Նման համակարգերի օրինակներ են՝ OpenAIRE, CORE, arXiv և HAL շտեմարանները, որոնք ապահովում են գիտական հրապարակումների ազատ հասանելիությունը:

Ժամանակակից գրադարանների կառավարման մեջ մեծ նշանակություն ունի նաև բլոկչեյն տեխնոլոգիայի կիրառումը, որը թույլ է տալիս ստեղծել ապացուցելի, անփոփոխ և անվտանգ գրառումների համակարգեր: Բլոկչեյնը կարող է օգտագործվել հեղինակային իրավունքի պաշտպանության, վավերական աղբյուրների նույնականացման և գրադարանային փոխանակման գործընթացների համար:

Կարելի է նշել, որ գրադարանագիտության նոր ուղղությունները պայմանավորված են տեխնոլոգիական նորարարություններով և տեղեկատվության կառավարման փոփոխություններով: Ռազմական պատմության պահպանման տեսանկյունից «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանը կարող է օգտվել այս ժամանակակից մոտեցումներից՝ ապահովելով տվյալների թվայնացում, կառավարման ավտոմատացում և միջազգային գիտական համագործակցության ընդլայնում:

Թվայնացման գործընթացները և արխիվային կառավարման մոդելները

Ժամանակակից գրադարանագիտության առանցքային ուղղություններից մեկը թվայնացումն է, որը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն պահպանել ֆիզիկական փաստաթղթերը, այլև ապահովել դրանց լայն հասանելիությունը հետազոտողների, ուսանողների և հասարակության համար: Թվայնացման գործընթացը ներառում է մի շարք փուլեր, որոնք ապահովում են նյութերի վերարտադրումը, կարգաբերումն ու կառավարման ավտոմատացումը:

1. *Թվայնացման հիմնական սկզբունքները:* Թվայնացման ժամանակակից մոտեցումները հիմնված են հետևյալ սկզբունքների վրա.

- **Բարձրորակ սկանավորում և թվային պահպանություն.** փաստաթղթերը վերածվում են թվային ձևաչափի՝ ապահովելով դրանց հեշտ որոնելիություն և պահպանում:

• **Մետատվյալների ստեղծում.** Թվային արխիվների արդյունավետ օգտագործման համար անհրաժեշտ է նկարագրող տվյալների (metadata) ավելացում, որը թույլ է տալիս կատարել որոնում՝ ըստ հեղինակների, բովանդակության, ստեղծման ամսաթվի և այլ չափանիշների [Feather, Sturges, 2003, 417-419]:

• **Պահպանության և կրկնօրինակման ապահովում.** Թվայնացված նյութերը պահվում են սերվերների կամ ամպային հարթակներում՝ կորստի ռիսկերը նվազեցնելու համար:

2. *Արխիվային կառավարման մոդելներ:* Արխիվային կառավարման ժամանակակից մոդելները հնարավորություն են տալիս համակարգված ձևով պահպանել, կազմակերպել և տարածել ռազմական, պատմական և գիտական աղբյուրները: Դրանցից ամենակարևորներն են՝

Օնթոլոգիական մոդելները – կիրառվում են բարդ գիտական արխիվների կառավարման համար՝ ապահովելով տվյալների ինտեգրվածություն և հասանելիություն: Օրինակ՝ CIDOC CRM-ը մշակվել է պատմամշակութային արխիվների համար:

Օբյեկտակենտրոն մոդելները – ներառում են թվայնացված փաստաթղթերը՝ որպես առանձին թվային օբյեկտներ՝ ապահովելով դրանց կարգաբերումը, որոնումը և օգտագործումը: Սա լայնորեն կիրառվում է ռազմական արխիվներում:

Թվային պահպանման համակարգեր (Digital Preservation Systems) – LOCKSS (Lots of Copies Keep Stuff Safe) և CLOCKSS (Controlled Lots of Copies Keep Stuff Safe) համակարգերը նախատեսված են գիտական և պետական փաստաթղթերի երկարաժամկետ պահպանման համար:

Բաց տվյալների կառավարման մոդելները (Open Data Management) – նպաստում են այնպիսի արխիվների ստեղծմանը, որոնք հասանելի են գիտական հանրությանը և հետազոտողներին: Սա կարևոր է ռազմական պատմության ուսումնասիրության համար, քանի որ թույլ է տալիս տարբեր աղբյուրների համադրման միջոցով վերլուծություններ կատարել:

3. *Թվայնացման մարտահրավերներն ու Արցախի համատեքստը:* Արցախի ռազմական պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից թվայնացումը կարևոր գործիք է տեղեկատվության պահպանման և հետազոտական օգտագործման համար: Սակայն այս գործընթացը բախվում է մի շարք մարտահրավերների.

• **Տեխնիկական սահմանափակումներ** – թվայնացման համար անհրաժեշտ են բարձրորակ սարքավորումներ, սերվերային հզորություն և տվյալների պահպանման ռազմավարություն:

• **Մատչելիության խնդիրներ** – ոչ բոլոր փաստաթղթերը կարող են հանրային հասանելիություն ունենալ ռազմական գաղտնիության կամ հեղինակային իրավունքի սահմանափակումների պատճառով:

• **Կադրային պատրաստվածություն** – անհրաժեշտ են գրադարանագետներ և արխիվագետներ, ովքեր տիրապետում են թվայնացման առաջատար տեխնոլոգիաներին:

4. *Զարգացման հեռանկարներ և առաջարկություններ.*

- «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանի համար թվայնացման ռազմավարության մշակում, որը պետք է ներառի սկանավորման, արխիվացման և թվային կառավարման չափորոշիչներ:

- Միջազգային համագործակցություն՝ աշխարհի առաջատար գիտական արխիվների և ռազմական ուսումնասիրությունների կենտրոնների հետ փորձի փոխանակում իրականացնելու նպատակով:

- Արհեստական բանականության գործիքների կիրառում՝ OCR (Optical Character Recognition) տեխնոլոգիաների միջոցով հին փաստաթղթերի թվային մշակման և որոնելիության բարձրացման համար:

- Ամպային պահոցների (Cloud Storage) և բլոկչեյն տեխնոլոգիաների օգտագործում՝ թվային փաստաթղթերի անվտանգության և վավերականության ապահովման համար:

Կարելի է նշել, որ թվայնացման և արխիվային կառավարման նոր մոտեցումները կարող են էապես բարելավել Արցախի ռազմական պատմության վերաբերյալ տեղեկատվության պահպանման և հետազոտական գործընթացների արդյունավետությունը: Ֆինանսավորման պարագայում «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանը կարող է որդեգրել առաջատար մոդելներ՝ ապահովելով տվյալների հասանելիություն և պաշտպանվածություն:

Գրադարանային կառավարման միջազգային փորձը. Հայաստանի ազգային և ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանների թվայնացման փորձը

Ժամանակակից գրադարանային կառավարման արդյունավետությունը մեծապես պայմանավորված է թվայնացման գործընթացներով, արխիվային քաղաքականությամբ և տվյալների կառավարման ժամանակակից համակարգերով: Աշխարհի առաջատար ազգային գրադարանները (օր.՝ British Library, Library of Congress, Bibliothèque nationale de France) որդեգրել են հստակ ռազմավարություն՝ մշակութային ժառանգության թվայնացման և բաց հասանելիության ապահովման ուղղությամբ: Մշակվում են նաև տեխնոլոգիական փոփոխության և նորարարության վերաբերյալ տեսական հիմքեր՝ քննադատներ կայացնելով, թե ինչպես կարող են այդ տեսությունները կիրառվել գրադարաններում ուսուցման ծրագրերի կառավարման շրջանակում: Տեսությունները նաև օգտագործվում են՝ հասկանալու համար, թե ինչպես է տեխնոլոգիան ինտեգրվում ուսուցման և ուսանելու գործընթացներում [Woodard, Hinchliffe, 2002, 39]:

Հայաստանում գրադարանային կառավարման զարգացումը նույնպես վերջին տարիներին մեծ ուշադրություն է գրավում, մասնավորապես՝ Հայաստանի ազգային գրադարանում (ՀԱԳ), ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանում, Երևանի պետական համալսարանի (ԵՊՀ) և այլ բուհերի գիտական գրադարաններում:

1. Հայաստանի ազգային գրադարանի թվայնացման ծրագրերը: Հայաստանի ազգային գրադարանը (ՀԱԳ) երկրում տեղեկատվական և մշակութային ժառանգության

պահպանման առանցքային հաստատություններից մեկն է: Վերջին տասնամյակում գրադարանը մեծ ջանքեր է գործադրել թվայնացման ուղղությամբ՝ իրականացնելով հետևյալ նախաձեռնությունները.

- **Թվայնացված գրքերի և արխիվային փաստաթղթերի ստեղծում.** ՀԱԳ-ը թվայնացրել է տասնյակ հազարավոր փաստաթղթեր, այդ թվում՝ հին հայկական տպագիր գրքեր, հուշագրություններ, քարտեզներ, ձեռագրեր և թերթեր:

- **Հայկական հին մամուլի թվայնացում.** «Հայկական պարբերականների թվայնացման ծրագիր»-ը ներառում է XVIII-XX դարերի հայկական թերթերի ու ամսագրերի թվայնացումը, ինչը թույլ է տալիս հետազոտողներին ուսումնասիրել պատմական, քաղաքական և այլ նյութեր:

- **OCLC WorldCat համակարգի ինտեգրում.** Հայաստանի ազգային գրադարանը OCLC-ի միջազգային գրադարանային ցանցին միանալու վերջին փուլում է, ինչը հնարավորություն կընձեռի հայկական գրականությունը հասանելի դարձնել միջազգային գիտական հանրությանը:

- **OPAC (Online Public Access Catalog) համակարգի ներդրում.** ՀԱԳ-ն անցել է էլեկտրոնային գրացուցակի մոդելին՝ ապահովելով առցանց որոնման և տեղեկատվության կառավարման արդյունավետություն:

2. *ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանի փորձը:* Հայաստանի Գիտությունների ազգային ակադեմիայի (ՀՀ ԳԱԱ) հիմնարար գիտական գրադարանը երկրի առաջատար գիտական գրադարանն է, որն իր թվայնացման ծրագրերով նպաստում է գիտական տեղեկատվության պահպանմանը և տարածմանը:

- **ՀՀ ԳԱԱ էլեկտրոնային շտեմարանները.** Հիմնարար գիտական գրադարանն ունի սեփական էլեկտրոնային շտեմարանները, որտեղ հավաքագրվում են ԳԱԱ ինստիտուտների կողմից ստեղծված գիտական աշխատությունները:

- **Հին և հազվագյուտ գրականության թվայնացում.** ԳԱԱ-ն մեծ ուշադրություն է դարձնում հազվագյուտ գիտական նյութերի և մենագրությունների թվայնացմանը, հատկապես՝ բնական և հասարակական գիտությունների ոլորտում:

- **Համագործակցություն միջազգային կառույցների հետ.** ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանը համագործակցում է եվրոպական և ռուսական ակադեմիական գրադարանների հետ՝ գիտական տվյալների փոխանակման շրջանակներում:

3. *Հայաստանի բուհերի գիտական գրադարանների թվայնացման մարտահրավերները և փորձը:* Երևանի պետական համալսարանի (ԵՊՀ), Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի (ՀԱՀ) և Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարանի (ՀԱՊՀ) գրադարանները նույնպես ակտիվորեն մասնակցում են թվայնացման գործընթացին:

- **ԵՊՀ գիտական գրադարանը** ստեղծել է սեփական թվային գրադարան, որտեղ պահվում են համալսարանի պրոֆեսորադասախոսական կազմի գիտական աշխատությունները:

- **Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի (ՀԱՀ) գրադարանն** ինտեգրված է միջազգային գրադարանային ցանցերին (օր.՝ EBSCO, ProQuest) և ապահովում է օտարերկրյա էլեկտրոնային աղբյուրների հասանելիություն:

- **Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարանի (ՀԱՊՀ) գրադարանն** իրականացնում է տեխնիկական և ճարտարագիտական գրականության թվայնացում՝ ապահովելով առցանց մատչելիություն:

4. «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանի թվայնացման հեռանկարները: Վերոհիշյալ փորձը կարող է կարևոր հիմք հանդիսանալ «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանի կառավարման և զարգացման համար:

- Մոդելավորել կառավարման համակարգը՝ հիմնվելով ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանի փորձի վրա՝ ապահովելով գիտական արխիվների համալրում, կարգավորում և թվային մատչելիություն:

- Օգտագործել Հայաստանի ազգային գրադարանի թվայնացման մոտեցումները՝ ստեղծելով էլեկտրոնային շտեմարաններ, որոնք հասանելի կլինեն ինչպես Հայաստանի Հանրապետության, այնպես էլ միջազգային հետազոտողներին:

- Արհեստական բանականության կիրառումը գրադարանային կառավարման մեջ՝ օրինակ՝ OCR (Optical Character Recognition) տեխնոլոգիաների միջոցով հին և հազվագյուտ փաստաթղթերի թվայնացում և նշաճանաչում:

Ռազմական գրադարանների և արխիվների լավագույն միջազգային մոդելները

Ռազմական գրադարաններն ու արխիվները կարևոր դեր են խաղում ռազմական պատմության, ռազմավարական հետազոտությունների և պաշտպանական քաղաքականության ձևավորման գործում [Welch, Meyer, MacDermid, Weiss, 2006, 5]: Միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ արդյունավետ ռազմական գրադարաններն ու արխիվները գործում են մի քանի հիմնական սկզբունքներով՝ թվայնացում, տեղեկատվական անվտանգություն, բաց տվյալների համակարգեր և մասնագիտական համագործակցություն:

1. ԱՄՆ Պաշտպանության դեպարտամենտի գրադարանային համակարգը (DOD Libraries)

ԱՄՆ պաշտպանության նախարարությունը (Department of Defense, DOD) ղեկավարում է բազմաթիվ ռազմական գրադարաններ և արխիվներ, որոնք միավորված են միասնական կառավարման համակարգում: Դրանցից ամենակարևորներն են .

US Army War College Library (ԱՄՆ ԶՈՒ ռազմաքաղաքական հետազոտությունների գրադարան) – այս գրադարանը մասնագիտացված է ռազմական տեսությունների, ռազմավարական ուսումնասիրությունների և անվտանգության քաղաքականության վրա: Այն ունի լայնածավալ թվային արխիվներ, որոնք ներառում են բաց հասանելիության հետազոտական զեկույցներ, ռազմավարական վերլուծություններ և պատմական փաստաթղթեր:

Defense Technical Information Center (DTIC) – սա ԱՄՆ ռազմական հետազոտությունների գլխավոր թվային շտեմարանն է, որը ներառում է միլիոնավոր փաստաթղթեր ռազմական տեխնոլոգիաների, անվտանգության քաղաքականության և ռազմավարական հետազոտությունների վերաբերյալ: DTIC-ի մոդելը կարող է կիրառվել Արցախի «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանի թվայնացման ռազմավարության համար՝ ստեղծելով կենտրոնացված էլեկտրոնային շտեմարան ռազմական հետազոտությունների համար:

Naval War College Library (Ռազմածովային քոլեջի գրադարան) – մասնագիտացված է ռազմածովային ռազմավարության, ռազմական պատմության և միջազգային անվտանգության ուսումնասիրությունների ոլորտներում: Այն ունի ռազմածովային գործողությունների թվային քարտեզների մեծ շտեմարան, ինչը կարող է օրինակ ծառայել Հայաստանի պաշտպանական մարտավարությունների հետազոտության համար:

2. Մեծ Բրիտանիայի ռազմական արխիվները և գրադարանները

Մեծ Բրիտանիայում ռազմական հետազոտությունները համակարգվում են մի քանի խոշոր ինստիտուտների կողմից.

Imperial War Museum Archives (Կայսերական ռազմական թանգարանի արխիվներ) – Մեծ Բրիտանիայի ամենամեծ ռազմական արխիվներից մեկը, որը ներառում է ինչպես փաստաթղթեր, այնպես էլ՝ լուսանկարներ, ձայնագրություններ և անձնական հուշեր: Արցախյան պատերազմների վավերագրումը կարող է օգտվել այս մոդելից՝ օգտագործելով արխիվային բազմաշերտ մոտեցում:

Royal United Services Institute (RUSI) Library – Մեծ Բրիտանիայի ռազմական հետազոտությունների թագավորական ինստիտուտի գրադարանը, որը ներառում է անվտանգության քաղաքականության և ռազմական դոկտրինների ուսումնասիրություններ:

British Library's Military Collection – Բրիտանական գրադարանն ունի հատուկ ռազմական ֆոնդեր, որոնք ընդգրկում են պատերազմների պատմությունը, ռազմավարական հետազոտությունները և ռազմական իրավունքները:

3. Ֆրանսիայի Պաշտպանության նախարարության պատմական ծառայությունը (SHD – Service Historique de la Défense)

Ֆրանսիան ունի եզակի ռազմական արխիվային մոդել, որը միավորում է ինչպես պատմական, այնպես էլ գործող զինված ուժերի հետազոտական կարիքները:

SHD (Service Historique de la Défense) – Ֆրանսիայի ՊՆ պատմական ծառայությունը կառավարվում է պաշտպանության նախարարության կողմից և ներառում է ռազմական արխիվներ, քարտեզներ, հրամանագրեր և գաղտնագերծված փաստաթղթեր: SHD-ն առանձնանում է իր **մոդուլային արխիվային կառավարման համակարգով**, ինչը թույլ է տալիս հասանելիություն ունենալ ռազմական փաստաթղթերին՝ ըստ ժամանակաշրջանի, ռազմական մասնագիտացման և գաղտնիության մակարդակի:

École Militaire Library (Էկոլ Միլիտերի գրադարան) – Ֆրանսիայի ռազմական ակադեմիայի հիմնական գրադարանը, որն ընդգրկում է ռազմավարական հետազոտություններ, ռազմական պատմություն և միջազգային անվտանգության ուսումնասիրություններ:

4. Ռուսաստան. ռազմական պատմության արխիվները և գրադարանները

Ռուսաստանում ռազմական պատմական հետազոտությունների համար գործում են մի քանի խոշոր արխիվներ.

Ռուսաստանի Պաշտպանության նախարարության կենտրոնական արխիվը (ЦАМО РФ) – պահպանում է ռուսական և սովետական ռազմական փաստաթղթերը, որոնք վերաբերում են XIX-XX դարերի ռազմական պատմությանը: Այս մոդելը կարող է օրինակ ծառայել Արցախի պաշտպանության բանակի արխիվային կառավարման համար՝ ապահովելով մանրակրկիտ փաստաթղթավորում և ռազմակրթական հետազոտություններ:

ՌԴ Զինված ուժերի Կենտրոնական գիտական գրադարանը (Центральная научная библиотека ВС РФ) – ռուսական զինված ուժերի գիտական գրադարանը, որը ներառում է ռազմավարական վերլուծություններ, մարտավարական ուսումնասիրություններ և տեխնիկական հետազոտություններ:

5. Ռազմական արխիվների կառավարման միջազգային ստանդարտները

Ռազմական արխիվների արդյունավետ կառավարման համար միջազգային մակարդակով կիրառվում են մի շարք ստանդարտներ.

- **ISAD(G) (International Standard for Archival Description)** – օգտագործվում է փաստաթղթերի արխիվացման միջազգային ստանդարտիզացման համար [International Council on Archives, 2000]:

- **EAD (Encoded Archival Description)** – արխիվային նյութերի թվային կառավարման միջազգային համակարգ [Library of Congress, 2002]:

- **Dublin Core Metadata Initiative (DCMI)** – թվային արխիվների և գրադարանային հավաքածուների կառավարման ստանդարտ [Dublin Core Metadata Initiative, 2025]:

«Կաճառ» գիտական կենտրոնի ռազմական գրադարանի և արխիվի զարգացման հեռանկարները

Հաշվի առնելով վերոնշյալ միջազգային մոդելները՝ «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանը կարող է.

- **Ինտեգրել թվային արխիվների կառավարման առաջատար մոդելները՝** կիրառելով OCLC WorldCat, DTIC կամ ISAD(G) ստանդարտները:

- **Ստեղծել մասնագիտացված ռազմական հետազոտությունների շտեմարան՝** հետևելով ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի ռազմական գրադարանների փորձին:

• **Օգտագործել արհեստական բանականության և OCR տեխնոլոգիաներ՝** հին փաստաթղթերի թվայնացման համար:

• **Կազմակերպել միջազգային համագործակցություն՝** Բրիտանիայի՝ RUSI, ԱՄՆ՝ DTIC և Ֆրանսիայի՝ SHD արխիվային կառույցների հետ:

Այսպիսով՝ «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանի ռազմագիտական ֆոնդը կարող է որդեգրել միջազգային լավագույն փորձը՝ դառնալով կարևոր հետազոտական հարթակ Արցախի ռազմական պատմության ուսումնասիրման համար:

«Կաճառ» գիտական կենտրոնի ռազմագիտական շտեմարանների դերը: Այն կարևոր դեր կարող է ստանձնել Արցախի ռազմական պատմության հետազոտման մեջ: Հատկանշելի է թեմատիկ շտեմարանների կարևորությունը ռազմական պատմության ուսումնասիրման համար, արխիվային փաստաթղթերի վերլուծությունը և գիտական շրջանառությունը, Արցախի պաշտպանության բանակի ուսումնասիրության մեթոդաբանական մոտեցումները:

Խնդիրները և զարգացման հեռանկարները

Գրադարանային կառավարման համակարգերի ներդրման հնարավորությունները սահմանափակ են: Այն հաղթահարելու իրատեսական ճանապարհը համապատասխան միջազգային դրամաշնորհի ներգրավումն է: Նույն եղանակով կարելի է լուծել թվայնացման և բաց հասանելիության խնդիրները: Այս հարցում կարող են աջակցել նաև Հայաստանի ազգային գրադարանի և ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանի մասնագետները: Դիտարկելի են նաև միջազգային համագործակցության հեռանկարները, մանավանդ՝ «Կաճառ» գիտական կենտրոնի զարգացման հնարավոր ուղիների հստակեցման և նորարարական տեխնոլոգիաների ներդրման համատեքստում:

Եզրակացություն

Ուսումնասիրության արդյունքները հաստատում են, որ Արցախի Հանրապետության պաշտպանության բանակի վերաբերյալ գիտատեղեկատվական նյութերի պահպանումը, թվայնացումը և հանրահռչակումը ոչ միայն գրադարանագիտության արդի հիմնախնդիրներից են, այլև կարևորում են այդ գործընթացները որպես ռազմավարական նշանակություն ունեցող ազգային ու միջազգային օրակարգի բաղադրիչներ: Ցուցադրվեց, որ թվայնացման և գրադարանային կառավարման առաջատար միջազգային փորձը, ներառյալ ռազմական արխիվների պահպանման և մատչելիության մոդելները, կարող են կիրառվել նաև հայկական գիտական հաստատություններում՝ մասնավորապես «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանում:

Հետազոտության ընթացքում առանձնացվեցին հետագա ուսումնասիրությունների մի շարք կարևոր ուղղություններ՝ ներառյալ Պաշտպանության բանակի վերաբերյալ փաստաթղթերի համալիր թվայնացման ռազմավարության մշակումը, հայկական ռազմական արխիվների ինտեգրումը միջազգային շտեմարաններին, ինչպես նաև Արցախի

թեմատիկայի վրա տեղեկատվական պատերազմի ազդեցության բազմաշերտ վերլուծությունը: Այս ուղղությունները կարիք ունեն ինչպես գիտական, այնպես էլ քաղաքական մոտեցումների փոխլրացման՝ ապահովելու համար ռազմավարական հիշողության պաշտպանությունն ու շարունակականությունը:

Նախաձեռնության իրագործելիությունն առավելագույնս կախված է ոլորտային դերակատարների՝ պետական, ակադեմիական և հասարակական ինստիտուցիաների համակարգված և գործընկերային ներգրավվածությունից: Այս համատեքստում գիտական և գրադարանային համայնքի համար կարևորվում են հետևյալ առաջարկությունները.

ա) Արցախին վերաբերող գիտական նյութերի թվայնացումը, արխիվային պաշտպանությունը և հանրահռչակումը հոչակել որպես պետական ու հանրային առաջնահերթություն, ընդգրկելով դրանք ազգային տեղեկատվական անվտանգության և մշակութային ժառանգության պահպանման ռազմավարություններում:

բ) ամրապնդել միջազգային գիտական համագործակցությունը, մասնավորապես՝ ռազմական պատմության, գրադարանագիտության և թվային մարդագիտության ոլորտներում գործող հեղինակավոր կենտրոնների, թանգարանների և գիտահետազոտական հիմնարկների հետ:

գ) համակարգված կերպով ընդլայնել «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանային և արխիվային շտեմարանները, նպաստելով դրանց մասնագիտացված վերակազմակերպմանը, թվայնացմանը և բաց գիտական հասանելիության սկզբունքով օգտագործմանը:

Վերոնշյալ ուղղությունների արդյունավետ իրականացման համար անհրաժեշտ է համապատասխան ֆինանսական միջոցների ներգրավում՝ ներառյալ ազգային բյուջետային ծրագրերը, մասնավոր հատվածի ներդրումները, ինչպես նաև միջազգային գիտական ու մշակութային ֆոնդերի դրամաշնորհային աջակցությունը:

Այսպիսով, Արցախի պաշտպանության բանակի վերաբերյալ գիտական տեղեկատվական ժառանգության պահպանումը և արժևորումը պետք է դիտարկվի որպես պատմական պատասխանատվության, գիտական հիշողության և տեղեկատվական ինքնիշխանության միաժամանակյա դրսևորում:

SUMMARY

This study examines the preservation, dissemination, and research challenges associated with scientific and informational materials about the Defense Army of the Republic of Artsakh. Given the consequences of Azerbaijani-Turkish aggression and the hybrid warfare against Armenian statehood, safeguarding Artsakh-related archival materials is a strategic priority. The research explores international best practices in library management, digitization strategies, and information security. The study underscores the importance of mobilizing scientific and cultural resources, integrating library and archival institutions, and strengthening collaborations with global academic communities to ensure the accessibility and protection of Artsakh's intellectual heritage.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ավանեսով Հ., «Կաճառ» գիտական կենտրոնը և Արցախյան ազգային ազատագրական պայքարի տարեգրությունը // «Կովկասը՝ մեր ընդհանուր տուն» միջազգային գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու, Ստեփանակերտ, Դիզակ պլուս, 2017, էջ 2:
2. Ավանեսով Հ., Արցախյան ազատամարտի տարեգրության ստեղծման ճանապարհին. «Կաճառ» (ԿԳԿ-ի տարեգիրք): Գիրք 3, Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2014, 272 էջ // «Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարանի Լրատու (գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու), Երևան, «Լիմուշ», 2016, էջ 461-464:
3. «Հայկական շարունակական հրատարակությունների համահավաք գրացուցակ» էլեկտրոնային շտեմարան, [էլեկտրոնային աղբյուր] URL: <https://tert.nla.am/mamul/Kacar2006/Table.html>:
4. Հարությունյան Մ., «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գործունեությունը (2006 թ. փետրվարի 20 – 2007 թ. դեկտեմբերի 20) // Կաճառ: Գիրք 1, Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2008, էջ 5-29 (12):
5. Հարությունյան Վ., Գիտական կենտրոնը գործում է // Կաճառ, հունիս, 2006 թ., № 4, էջ 1:
6. Հովհաննիսյան Լ., Հիմնական գիտական գրադարանի ստեղծման ճանապարհին // Կաճառ: Գիրք 1, Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2008, էջ, 227-230:
7. Ղուլյան Հ., «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գործունեությունից (2008 թվական) // Կաճառ: Գիրք 2, Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2014, էջ (226-236) 231:
8. Մկրտչյան Կ., Գիտական ներուժի զարգացման համար // Կաճառ, նոյեմբեր, 2006 թ., № 9, էջ 1:
9. Մկրտչյան Կ., Գիտության զարգացումը՝ ի նպաստ պետության ամրապնդման // Կաճառ, մարտ, 2006 թ., № 1, էջ 1-2:
10. Ստացվեց գրքերի առաջին խմբաքանակը // Կաճառ, հուլիս, 2006 թ., № 5, էջ 4:
11. Ք.[ոչարյան] Յու., Հիմնարար գիտական գրադարան. խնդիրներ ու զարգացման հեռանկարներ // Կաճառ, նոյեմբեր, 2006 թ., № 9, էջ 1:
12. Ք.[ոչարյան] Յու., Ստեղծվում է առաջին անհատական ֆոնդը // Կաճառ, սեպտեմբեր, 2006 թ., № 7, էջ 1:
13. Ֆունդամենտալ գիտական գրադարանի ստեղծման ճանապարհին // Կաճառ, սեպտեմբեր, 2006 թ., №7, էջ 1:
14. Dublin Core Metadata Initiative. *Dublin Core Metadata Element Set, Version 1.1*. Accessed June 4, 2025. [Electronic Resource] URL: <https://www.dublincore.org/specifications/dublin-core/dces/>, 31.03.2025.
15. Feather, J., & Sturges, P. (Eds.). *International encyclopedia of information and library science* (2nd ed.). Routledge. 2003. P. 417-419.
16. International Council on Archives. *ISAD(G): General International Standard Archival Description*. 2nd ed. Paris: International Council on Archives, 2000. [Electronic Resource] URL: <https://www.ica.org/en/isadg-general-international-standard-archival-description-second-edition>. (4.04.2025):

17. Library of Congress. *EAD: Encoded Archival Description Tag Library (Version 2002)*. Washington, DC: Library of Congress, 2002. [Electronic Resource] URL: [https://www.loc.gov/ead/\(31.03.2025\)](https://www.loc.gov/ead/(31.03.2025)):
18. Welch, E., Meyer R., MacDermid Sh., and Weiss H., *Military Libraries: Their Roles and Importance*. West Lafayette, IN: Military Family Research Institute at Purdue University, May 2006. [Electronic Resource] URL: <https://www.mfri.purdue.edu/wp-content/uploads/2018/03/Military-Libraries-Their-Roles.pdf>. (4.04.2025):
19. Woodard B., Hinchliffe L., Technology and Innovation in Library Instruction Management, *Journal of Library Administration*, Volume 36, 2002, Issue 1-2, Pages 39-55 | Published online: 12 Oct 2008. URL:https://doi.org/10.1300/J111v36n01_04 (4.04.2025):

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ

Հայաստանի ազգային գրադարան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԸ՝ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀԱՊԱՆ

Բանալի բառեր՝ Հայրենական պատերազմ, Հայաստանի ազգային գրադարան, գրադարանային հավաքածու, գաղափարախոսական աշխատանք, լրագիր, գիրք, պլակատ, ազգային դիվիզիաներ, հանձնարարական մատենագիտություն, ցուցահանդես:

Keywords: Patriotic War, National Library of Armenia, library collection, ideological work, newspaper, book, poster, national divisions, recommended bibliography, exhibition.

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը մարդկության պատմության ամենաավերիչ աղետներից մեկն է, որը տասնյակ միլիոնավոր մարդկային կյանքեր խլեց, հսկայական ավերածություններ պատճառեց, մարդկային կենսագրություններ ու ճակատագրեր խեղեց: Խորհրդային Հայաստանի տարածքը, բարեբախտաբար, չդարձավ ռազմական գործողությունների թատերաբեմ: Պատերազմի մահացու ալիքը, բախվելով Կովկասյան լեռներին, կոտրվեց և նահանջեց:

Ֆաշիստական առաջնորդների ծավալապաշտական նկրտումները ջախջախվեցին Կովկասյան լեռներում, Վոլգայի ափերին, Մոսկվայի մատույցներում, Ստալինգրադի ճակատամարտում: Արդյունքում անխուսափելի թվացող ավերածությունները և կոտորածը շրջանցեցին մեր երկիրը: Բայց և այնպես, դա նաև մեր պատերազմն էր, քանի որ այն վերաբերում էր հայ ժողովրդի կենսական շահերին: Այս պատերազմին մասնակցեց ինչպես Հայկական ԽՍՀ բնակչությունը, այնպես էլ Խորհրդային մյուս հանրապետություններում բնակվող հայերը և 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանության հետևանքով արտասահմանում ձևավորված համաշխարհային հայկական սփյուռքը:

«Հայ ժողովուրդը Սովետական Միության մյուս ազատ և իրավահավասար ժողովուրդների նման խորությամբ ընկալեց մեր երկրի գլխին կախված մահացու վտանգը: Նա իր բազմադարյան պատմության ընթացքում մեկ անգամ չէ, որ ենթարկվել է օտարերկրյա բռնակալների ոտնձգություններին և գիտի, թե ինչ է բռնությունը, կոտորածները, սովը» [Армянский народ – боевой участник освободительной войны Советского Союза, 1941, 25 авг., № 235, 1]:

Պատերազմին մասնակցել է 600 հազար հայ (300 հազարը՝ Հայկական ՍՍՀ-ից, 200 հազարը՝ ԽՍՀՄ մյուս հանրապետություններից և մոտ 100-ը՝ դաշնակիցների բանակների շարքերում ու ֆաշիստական Գերմանիայի կողմից օկուպացված երկրների պարտիզանական ջոկատներում) [Арутюнян А., 2004, 19]:

Հայրենական մեծ պատերազմում փառապանծ հաղթանակի գործում մեծ է ոչ միայն Կարմիր բանակի ներդրումը: Ռազմական գործողությունների հաջողության մեջ ոչ

պակաս կարևոր դեր խաղաց ռազմաճակատին պարեն, ռազմամթերք, դեղորայք, հագուստ մատակարարող թիկունքը, որի հուսալիության ու բարոյաքաղաքական բարձր պատրաստվածության ու կոփվածության ուղղությամբ աշխատանքներ էին տանում նաև գրադարաններն ու գրադարանավարները: Եվ սխալված չենք լինի՝ վերջիններիս անվանելով գրադարանային ճակատի մարտիկներ:

Հայրենական պատերազմի առաջին օրերին գրադարանը վերանայեց բոլոր բաժինների աշխատանքները, արմատական փոփոխություններ կատարվեցին գրադարանի տարեկան պլաններում: Ռեսուրսների խնայողության նպատակով ՀԽՍՀ Կենտկոմի բյուրոն որոշում կայացրեց միավորել գրապալատն ու գրադարանը և կարճ ժամկետում հավաքածուները տեղափոխել ու տեղավորել գրադարանի նոր շենքում, որը բացվել էր ընդամենը մի քանի ամիս առաջ [Գրադարանային գործի պատմությունը Խորհրդային Հայաստանում, 1984, 21]:

Գրադարանի տնօրենության 1941 թ. օգոստոսի 12-ի նիստում դրվեց մասսայական աշխատանքների բաժնի գործընթացները հիմնավորապես վերակազմակերպելու խնդիրը: Հանձնարարվեց ցուցադրությունները պատրաստել այն տրամաբանությամբ, որ դրանք առավել արդյունավետ լինեն ու նպաստեն բնակչության ռազմահայրենասիրական տրամադրությունների ամրապնդմանը: Հանրային միջոցառումները պետք էր հարմարեցնել ռազմական իրադրության պայմաններին, կազմել թեմատիկ ցուցակներ, ցուցահանդեսները մոտեցնել բնակչության լայն խավերին [Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1337, գ. 11, ց. 1, թ. 1]:

Հաստատված տարեկան ծրագրից դուրս բիրլիոգրաֆիական (մատենագիտության) բաժնի աշխատակիցները կազմեցին թեմատիկ գրացուցակներ ու քարտարաններ՝ «Ռուս ժողովրդի պայքարը օտարերկրյա նվաճողների դեմ», «Գերմանաֆաշիստական ագրեսիան և սովետական ժողովրդի Հայրենական Մեծ պատերազմը», «Զորավար Սուվորով», «Ինչ է ֆաշիզմը», «Օկուպանտները Կովկասում» և այլն: Բազմաթիվ գրավոր տեղեկանքներ էին տրամադրվում ընթերցողներին, կազմակերպություններին, գիտահետազոտողներին: Պատերազմի պայմաններում ժողովրդին իրազեկելու, նրա բարոյահոգեբանական և ճանաչողական մակարդակը բարձրացնելու նպատակով հրատարակվում էին հանձնարարական մատենագիտական երկլեզվյան ցանկեր, որոնք սպասարկվում էին ընթերցասարահում և ցուցադրվում շրջիկ ցուցահանդեսներում¹:

Պատերազմը իր պայմաններն էր թելադրում գրադարանավարներին. Անձնակազմից պահանջվում էր առավել ճկունություն, օպերատիվություն, հանրության հետ աշխատանքների նոր, մինչ այդ անծանոթ հմտությունների ու կարողությունների կիրառում ամենօրյա գործընթացներում: Ցուցադրությունները բավական արդյունավետ էին և անցկացվում էին ոչ միայն գրադարանի շենքում, այլև խոշոր արտադրական հաստատություններում, կինոթատրոնների ճեմասրահներում, դպրոցներում, հոսպիտալներում:

¹ Տե՛ս Հակաօդային պաշտպանություն, 1942, 48 էջ; Սովետական ժողովրդի Հայրենական Մեծ պատերազմը, 1942, 48 էջ; Ժողովրդի ռազմական ուսուցումը, 1943, 36 էջ:

Որպես ցուցանմուշներ ներկայացվում էին լրագրերի կտրածոներ, լուսանկարներ, փաստաթղթեր, սխեմաներ և հանձնարարական գրականության ցանկեր: Առավել հետաքրքիր գրքերի նկարագրություններին կցվում էին ծանոթագրություններ: 1943 թ. գրադարանը կազմակերպել է «Ռազմական ուսուցումը դպրոցում», «Հայ ժողովուրդը Հայրենական Մեծ պատերազմում», «Հայրենական պատերազմի ճակատներում» և այլ թեմաներով ցուցադրություններ [Адамян Н., 1943, 26 дек., № 262, 4]:

Գաղափարախոսական աշխատանքը և նրա վերակազմակերպման հարցերը գտնվում էին հանրապետության կուսակցական-պետական ղեկավարության ամենօրյա ուշադրության կենտրոնում: Պահանջվում էր նվազագույն ժամկետներում կազմակերպել թիկունքի աշխատանքները, կուսակցական և մշակութային հաստատությունների ամբողջ գործունեությունը ենթարկել ռազմաճակատի պահանջներին՝ ելնելով այն ճշմարտությունից, որ ոչ մի հզոր բանակ չի կարող հաջողության հասնել առանց կայուն և ամուր թիկունքի: Քաղաքական աշխատանքների կարևոր ձև էր համարվում ազիտացիան՝ քարոզչական աշխատանքը: Ստեղծագործական միությունների, ուսումնական հաստատությունների և այլ կազմակերպությունների հետ միասին գրադարանը ևս լծվեց գաղափարախոսական աշխատանքների իրականացմանը:

Գրադարանի գրականության համալրման մեջ կարևորվեց նպատակային, թիրախային համալրումը, ռազմաճակատի, Կարմիր բանակի, թիկունքային իրողությունների, գործարանների ու կոլտնտեսությունների մասին պատմող գրադարանային փաստաթղթերը՝ գրքեր, պարբերականներ, պլակատներ, քարտեզներ, կերպարվեստի նյութեր, լուսանկարներ և այլն:

Ընթացիկ համալրումը իրականացվում էր նվիրյալ աշխատակիցների սակավաթիվ խմբի ջանքերով: Պատերազմական իրավիճակով պայմանավորված՝ հրատարակությունները սկզբնական շրջանում փոքր տպաքանականերով էին թողարկվում, և անհրաժեշտ քանակներով գրադարանի հավաքածուն համալրելու համար գրադարանի աշխատակիցները մեծ ջանքեր էին գործադրում: Հավաքված նյութերը սպասարկվում էին և՛ ընթերցասրահում, և՛ գրադարանից դուրս: Գրադարանավարները նաև վավերագրեր էին հավաքում պատերազմի մասնակից հայորդիների մասին, զորահրամանատարների կյանքին և անցած մարտական ուղուն նվիրված հատուկ քարտարաններ էին ստեղծում, նյութեր էին տրամադրում պատմաբաններին, գրողներին, ուսանողներին [Նույն տեղում]:

Հավաքված փաստաթղթերը արտացոլում էին ռազմական գործողությունների ամբողջական շղթան՝ թշնամու ուխտադրուժ հարձակումից մինչև առանձին մարտական գործողությունների, բնակավայրերի պաշտպանության ու ազատագրման, ռազմաճակատի ու թիկունքի անսասան կայի, Կարմիր բանակի առաջխաղացման, պատերազմի ընթացքի մեջ բեկում մտցրած ճակատամարտերի նկարագրության ու հաղթական ավարտի մասին:

1942 թ. դեկտեմբերին ՀԽՍՀ ժողովրդական լուսավորության մինիստրության կոլեգիայի նիստում որոշում ընդունվեց ընդլայնել և կատարելագործել Հայրենական Մեծ պատերազմի թեմաներով ցուցադրությունների կազմակերպումը, ավելի մեծ թվով քաղաքացիական ու ռազմական հաստատությունների սպասարկումը: Ռադիոկոմիտեին

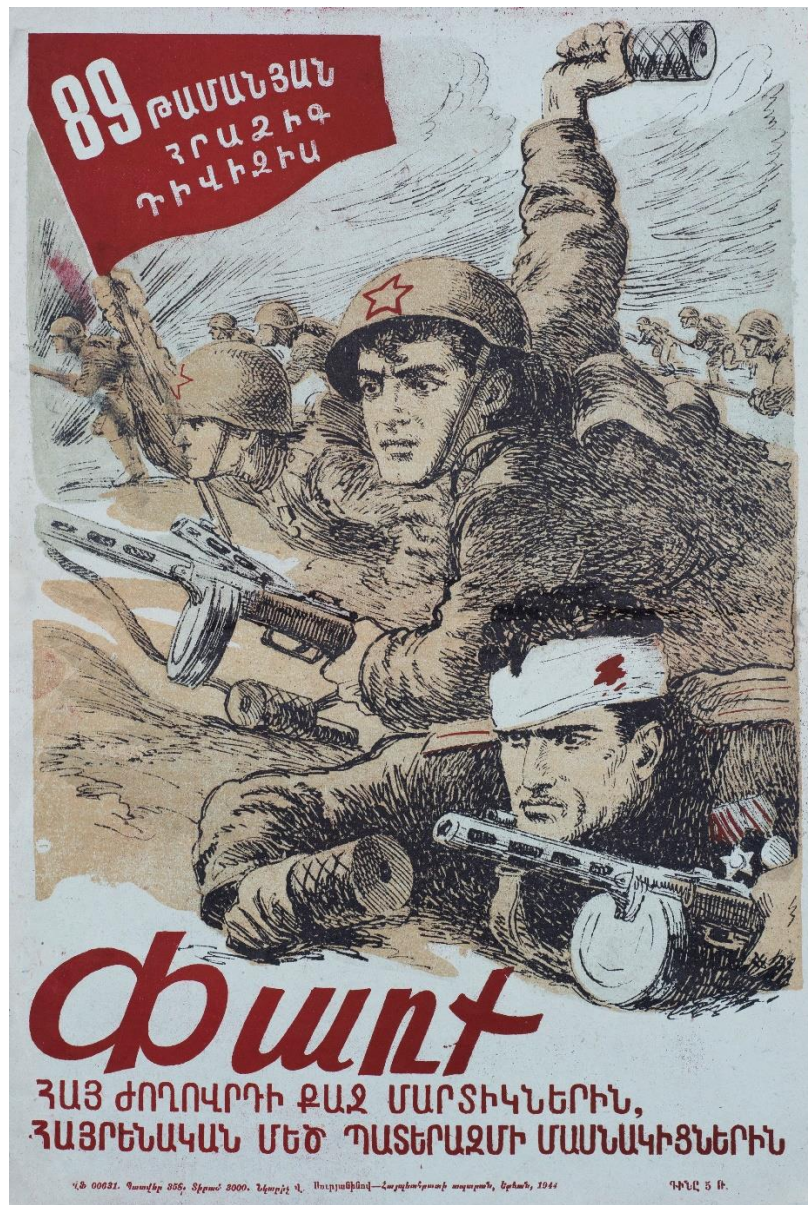
հանձնարարվեց եթեր արձակել գրադարանավարների կազմած՝ հակաֆաշիստական, ռազմապաշտպանական գրականության ցանկերով և դրանց ծանոթագրություններով կազմած ցանկերի անվճար ռադիոբյուլետեններ: Պետք էր գրադարանը ապահովել թղթի անհրաժեշտ քանակությամբ, գրենական այլ պիտույքներով՝ հանձնարարական ցանկերի ու հուշաթերթիկների տպագրության համար, ընդլայնել տեղեկատու հավաքածուի համալրումը ռազմապաշտպանական գրականությամբ, այդ գրականությունը տարածելու և հանրայնացնելու նպատակով կազմակերպել գրականության տեսության ամենամսյա միջոցառումներ, բարձրաձայն ընթերցանություն, ռազմական պայմաններում նոր մեթոդներով աշխատելու հմտությունների ուսուցում քաղաքի մյուս գրադարանների աշխատակիցների համար, հանձնարարական, երկրագիտական ցանկեր կազմելու գործում նրանց մեթոդական օգնության ցուցաբերում [Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 122, գ. 16, ց. 2, թ. 64, 65]:

Պատերազմի ընթացքում ԽՍՀՄ արևմտյան տարածքներից, Մոսկվայից, Լենինգրադից բնակչության մի ստվար հատված էվակուացվեց Հայաստան: Նրանց մեջ էին շատ նկարիչ-ձևավորողներ: Պետք է արձանագրել, որ նոր իրավիճակներում աճել էր կերպարվեստի նշանակությունն ու տարածվածությունը, ուժեղանում էր նրա հանրային նշանակությունը [Սովետական Հայաստանի գրաֆիկան, 1961, 61]: Հայաստան տեղափոխված նկարիչներ Վասիլի Սուրյանինովը, Լևոն Գենչը, Դմիտրի Նալբանդյանը իրենց երևանաբնակ գործընկերների՝ Հովհաննես Շավարշի, Մարիամ և Երանուհի Ասլամազյանների, Սերգեյ Արուստյանի և մյուսների հետ միասին սկսեցին ներդնել իրենց ջանքերը և ստեղծագործական կարողությունները՝ մասսաների ռազմահայրենասիրական դաստիարակության, զորական ուժի դրվագներով նրանց մեջ հավատ ու լավատեսություն, կամք ու հաստատակամություն ներարկելու գործում: Նրանք ստեղծեցին ռազմաճակատային մամուլի համար նկարներ, իրենց սխրանքներով աչքի ընկած զինվորականների գծանկարներ, պլակատներ, թշնամու գործողություններն ու դավադիր մտադրությունները ծանակող ծաղրանկարներ, պլակատներ: Գրադարանի ֆոնդերում պահպանվում է նրանց ստեղծած պլակատների հարուստ հավաքածուն:

Պատերազմի նախնական փուլում իրականացվող ռազմական մոբիլիզացիայի ընթացքում առանձնահատուկ տեղ է գրավում ազգային ռազմական միավորումների կազմավորումը: Հայ ժողովուրդը ԽՍՀՄ մյուս ժողովուրդների հետ ոտքի կանգնեց վտանգված հայրենիքի պաշտպանության խրամատներում: Ազգային դիվիզիաները ձևավորվում էին ԽՍՀՄ Պաշտպանության կոմիտեի պետական կոմիտեի 1941 թ. նոյեմբերի 13-ի որոշման համաձայն [Постановление Государственного комитета обороны о формировании национальных войсковых соединений, 1941]: ՀԽՍՀ տարածքում ձևավորվեցին 89-րդ, 408-րդ, 409-րդ և 261-րդ դիվիզիաները [Арутюнян К., Саакян, 2010, 63]: Նրանցից յուրաքանչյուրի մասին պատմում են գրադարանում պահպանվող խոսուն վավերագրերը:

Հայկական 89-րդ Թամանյան կարմրադրոշ, Կուտուզովի II աստիճանի, Կարմիր Աստղի շքանշանակիր հրաձգային դիվիզիան ձևավորվել է 1941 թ. նոյեմբերի 15-ին Երևանում Անդրկովկասյան ռազմաճակատի 45-րդ բանակի կազմում: Իր ռազմական

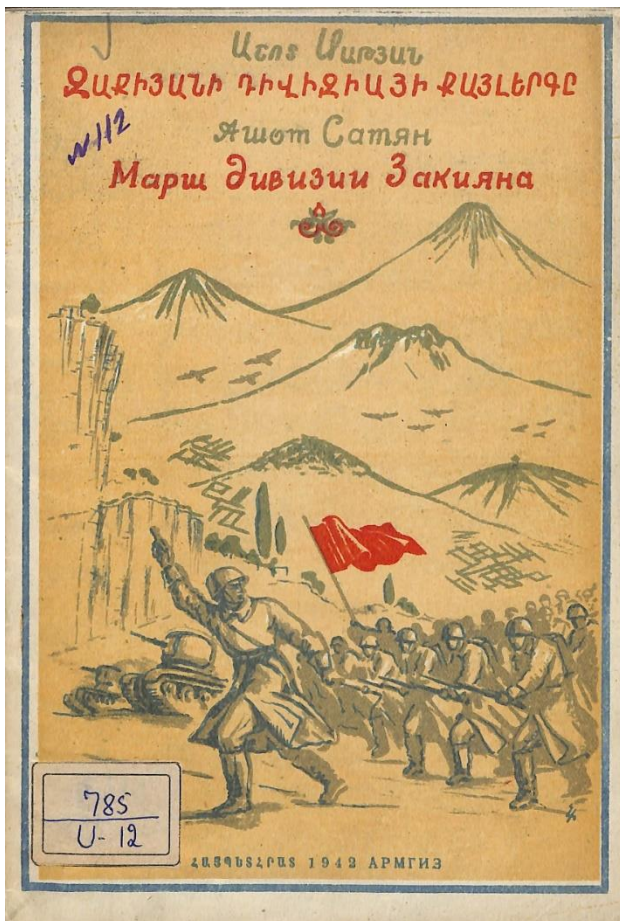
ուղին սկսել է Կովկասյան նախալեռներում և հաղթական ավարտը տոնել Բեռլինում [89-րդ Թամանյան կարմրադրոշ, Կուտուզովի II աստիճանի, Կարմիր աստղի շքանշանակիր հայկական հրաձգային դիվիզիայի մարտական ուղին, 1985, 5]:

Դիվիզիայի առաջին հրամանատարն էր Սիմոն Զաքյանը: Մարտիկների բարոյահոգեբանական, հայրենասիրական, քաղաքական ոգին բարձր պահելու համար առանձնակի ուշադրություն էր դարձվում քարոզչության այնպիսի հզոր միջոցների, ինչպիսիք էին մամուլը, գեղարվեստական գրականությունը, երաժշտությունը: 1942 թ. հունվարից սկսեց լույս տեսնել դիվիզիայի օրգանը՝ «Կարմիր զինվոր» թերթը, որի կարգախոսն էր «Մահ գերմանական օկուպանտներին»:

Թերթի էջերում տպագրվում էին սովետական բանաստեղծների ստեղծագործությունները, ռազմաճակատային թղթակիցների պատումները՝ մարտիկների հերոսական գործողությունների մասին: Նույն թվականին կոմպոզիտոր Աշոտ Սաթյանը գրեց «Զաքիյանի դիվիզիայի քայլերգը». այն հրատարակեց Հայպետհրատը 500 տպաքանակով [Սաթյան Ա., 1942]:

Դիվիզիան ռազմաճակատ մեկնեց 1942 թ. օգոստոսին և անմիջապես մասնակցեց Կովկասի պաշտպանության մարտերին՝ Թերթի աջակողմյան ափից: Առաջին ամիսների ծանր մարտերից դիվիզիան լուրջ կորուստներ կրեց: 1943 թ. փետրվարի 19-ից հրամանատարությունը ստանձնեց Նվեր Սաֆարյանը, ում ղեկավարությամբ 1943 թ. նոյեմբերից մինչև 1944 թ. մայիսը դիվիզիան փայլուն դրսևորեց իրեն Կուրանի, Թերթի, ապա նաև

Ղրիմի թերակղզու համար մղված մարտերում: Թամանյան կղզու ազատագրման համար դիվիզիան արժանացավ «Թամանյան» պատվավոր անվանը: Դիվիզիան մարտական գործողությունների արդյունքում ազատագրել է ավելի քան 900 բնակավայրեր: Թամանյան դիվիզիան առաջիններից մեկն էր, որ հատեց ԽՍՀՄ պետական սահմանը, անցավ Լեհաստանով և 1945 թ. գարնանը մտավ Բեռլին:

Գրադարանի աշխատակազմը գիտակցում էր իր հավաքածուի բացառիկությունն ու կարևորությունը պատերազմի մասին պատմական հիշողության պահպանման, ժողովրդի հայրենասիրական դաստիարակության, հայրենաճանաչման գործում: Պատերազմի շրջանում քաղլուսավորական հիմնարկների, այդ թվում նաև գրադարանների խնդիրները ավելացել էին և հավաքածուները հափշտակումներից ու կորուստներից զերծ պահելու համար առաջին պլան էին գալիս դրանց հաշվառման, պահպանության, դասավորման, կոմպլեկտավորման, սպասարկման աշխատանքների նպատակային կազմակերպման խնդիրները: Առանձնապես արժևորվում է պարբերական մամուլի՝ թերթերի ու ամսագրերի հաշվառման ու դրանց պահպանության ու լիարժեքության ապահովման խնդրահարույց հարցը. Նպատակահարմար է համարվում դրանք գրանցել ու հաշվառել ոչ թե առանձին համարներով, այլ ըստ տարեկան կամ եռամսյակային կոմպլեկտների՝ մեկ հաշվառային համարի տակ: Հավաքածուների երկարաժամկետ օգտագործումը և պահպանության խնդիրների մասնակի լուծումը ապահովելու համար կարևորվում է դեռևս քսանական թվականներից գործող սեփական կազմատանը դրանց նորոգությունն ու լրակազմի ձևավորումը [Ստեփանյան, 1944, թ. 133, 5 հուլիսի, 2]:

Հայկական ազգային մյուս միավորումը՝ 408-րդ հրաձգային դիվիզիան, ձևավորվել է 1941 թ. օգոստոսին: Դիվիզիան ներգրավված էր ԽՍՀՄ հարավային սահմանների պահպանության և ամրապնդման գործում: Հանրապետության հասարակական ու քաղաքական ղեկավարության ներկայացուցիչները հաճախ էին այցելում դիվիզիայի մարտիկներին և ելույթներ ունենում: Նշանավոր բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի, հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահ Մացակ Պապյանի, մշակույթի և արվեստի մյուս ներկայացուցիչների այցելությունները վավերագրած բազմաթիվ նյութեր կան դիվիզիայի պաշտոնական օրգան «Հանուն հայրենիքի» լրագրի էջերում [Հայաստանի ազգային գրադարանի կայքէջ]:

1941 թ. օգոստոսին ձևավորված 409-րդ հրաձգային դիվիզիան մինչև 1942 թ. վերջը պահպանում էր սովետաթուրքական սահմանը Թուրքիայի հնարավոր ոտնձգություններին: Ապա դիվիզիան մասնակցեց Չեչենո-Ինգուշական Ինքնավար Հանրապետության, Ստավրոպոլի, Կրասնոդարի պաշտպանական մարտերին, Հունգարիայի ու Սլովակիայի ազատագրմանը և մարտական ուղին ավարտեց Վիեննայում: Դիվիզիայի անցած մարտական ճանապարհը արտացոլվել է դիվիզիայի «Մարտական դրոշ» թերթի էջերում:

261-րդ հրաձգային դիվիզիան ձևավորվել է 1942 թ. աշնանը: Քանի որ ՀԽՍՀ տարածքը մերձազմաճակատային կարգավիճակ ուներ, և նրա տարածքով էր անցնում պետական սահմանի զգալի հատվածը, ուստի առանձնակի ուշադրություն էր դարձվում հրամանատարական անձնակազմի պատրաստման և ուսուցման վրա: Այստեղ համապատասխան պատրաստություն անցնող զինվորներն ու սպաները մեկնում էին ռազմաճակատ՝ համալրելու գործող բանակի շարքերը: Դիվիզիայի մարտական ուղին վավերագրել է դիվիզիայի պաշտոնական օրգանը՝ «Մարտ հանուն հայրենիքի» թերթը: Հայկական բոլոր դիվիզիաների անձնակազմի 97% -ը հայեր էին:

Հաղթանակի կայացման գործում նշանակալի ներդրում ունեն նաև սփյուռքահայերը: 1943 թ. հունվարի 20-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տեղապահ արք. Գևորգ Չորեքյանը հեռագրեց ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհի նախագահ Իոսիֆ Ստալինին՝ «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան ստեղծման նպատակով աշխարհասփյուռ հայերի կողմից նվիրատվությունների համար Պետբանկում հաշվեհամար բացելու խնդրանքով:

Նա միաժամանակ հայտնում էր, որ Կաթողիկոսարանը իր հերթին այդ բարձրագույն նպատակի իրագործմանը նվիրաբերում է ադամանդակուռ մի պանակե, թանկարժեք մետաղներից ու ադամանդներից պատրաստված զարդեր՝ 800 հազար ռուբլի ընդհանուր արժողությամբ, 1000 անգլիական ֆունտ ստեռլինգ և 50000 ռուբլի: Ավելի վաղ Հայրապետը հատուկ կոնդակով հովվական կոչով դիմել էր աշխարհի հայերին՝ իրենց նվիրատվություններով նպաստելու հայրենասիրական կարևոր այդ ձեռնարկի իրականացմանը: Արքեպիսկոպոս Գևորգ Չորեքյանը համոզված էր, որ հանգանակված նյութական միջոցներով ձևավորված տանկային շարասյունը կարևոր ներդրում կլինի Կարմիր բանակի առաջխաղացման, թշնամու վերջնական ջախջախման ու հաղթանակի կերտման գերնպատակի իրականացման մեջ: Հունվարի 26-ին ստացվում է Ի. Ստալինի՝ հավատացյալ հայ ժողովրդին ու Էջմիածնի կաթողիկոսարանին ուղղված շնորհակալական պատասխան նամակը, որում նշում է նաև բանկային հաշվի բացման վերաբերյալ իր ցուցումի մասին: Այս ամբողջը փաստավավերագրված է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի վերանորոգ հայրապետական հանդեսի 1944 թ. առաջին համարի էջերում [Ստալին, 1944, 5]:

1944 թ. հունվարի 29-ին տանկային շարասյանը, որի կազմի մեջ մտնում էր 21 նոր տանկ, հանդիսավոր պայմաններում շնորհվեց Սասունցի Դավիթ անունը: Հրասայլերից յուրաքանչյուրի աշտարակի մի կողմում հայերեն, նյուս կողմում ռուսերեն սպիտակ ներկով գրված էր շարասյան անունը: Շարասյունն ընդունող զինվորականները հանդիսավոր երդվեցին՝ ոչնչացնել ֆաշիստական զավթիչներին ու մեկնեցին ռազմաճակատ:

«ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԻԹ» ՏԱՆԿԱՅԻՆ ՇԱՐԱՍՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ՆՎԵՐՆ ԷՐ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻՆ

Հայրենական մեծ պատերազմում հաղթանակը ցույց տվեց, որ խորհրդային ժողովուրդը հոգեբանորեն պատրաստ էր ծանր փորձություններին: Պատրաստվածության ու ներառականության այդ մակարդակը ձեռք էր բերվել կուսակցական, պետական, մշակութային-կրթական հաստատությունների նպատակային և հետևողական աշխատանքի արդյունքում: Այս հաստատությունների շարքում իրապես նշանակալի է գրադարանների ներդրումը, նրա գաղափարադաստիարակչական գործունեության ավանդը ժողովրդի միասնականության, հայրենասիրական քարոզչության գործում [Советская Армения в годы Великой Отечественной войны, 1975, 113]:

Մեծ Հայրենականի մասին պատմող փաստաթղթերը պահպանվում են ՀԱԳ հավաքածուներում: Դրանք ոչ միայն տեսածրվում, արխիվացվում ու պահպանվում են սերվերներում, այլև 7/24/365 ռեժիմով հասանելի են հանրությանը: Ստեղծված են նաև դրանք նշաճանաչված տարբերակները: Հայաստանի ազգային գրադարանը մշակութային, պատմական ժառանգությունը հանրայնացնելու իր առաքելությանը հավատարիմ՝ հանրայնացնում և սերունդներին է հասցնում Հայրենական Մեծ պատերազմի մասին պատմող վավերագրերը, որպեսզի ոչ ոք և ոչինչ երբեք չմոռացվի:

SUMMARY

The contribution of Armenia and the Armenian people to the Victory over Germany was significant. The patriotism and devotion of the people were demonstrated not only at the front, in heavy fighting, in the trenches, on the ground and in the air, but also in the rear. A strong and reliable rear largely ensured success at the front. The article presents some episodes of the activities of the A. Myasnikyan State Public Library (now the National Library of Armenia) during the war years. The library management focused not only on mass events, but also on operational work on the current acquisition of library collections. Thanks to the replenishment and preservation of library collections, valuable documents (books, photographs, posters, newspapers) became objects of research. A brief history of the formation of national military units based on library and archival documents stored in the NLA collections is also presented.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 1337, գ. 11, ց. 1, թ. 1:
2. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 122, գ. 16, ց. 2, թ. 64, 65:
3. Գրադարանային գործի պատմությունը Խորհրդային Հայաստանում. Փաստաթղթերի ժողովածու, հտ. 2, Երևան, 1984, 288 էջ:
4. Սաթյան Ա. Զաքիյանի դիվիզիայի քայլերգը, Երևան, Պետհրատ, 1942, 24 էջ:
5. Սովետական Հայաստանի գրաֆիկան, Երևան, Հայպետհրատ, 1961, 183 էջ:
6. Ստալին Ի., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տեղակալ Տ. Գևորգ արք. Չորեքյանին // Էջմիածին, Վաղարշապատ, 1944, Ա, 5 էջ:
7. Ստեփանյան Ա., Պահպանենք գրադարանային ոսկե ֆոնդը // Խորհրդային Հայաստան, Երևան, 1944 թ. 133, 5 հուլիսի, էջ 2:

8. 89-րդ Թաւանյան կարմրադրոշ, Կուսուղոյի II աստիճանի, Կարմիր աստղի շքանշանակիր հայկական հրաձգային դիվիզիայի մարտական ուղին / Կազմ.՝ Ա. Հ. Հարությունյան և ուրիշ, Խմբ.՝ Ա.Հ. Հարությունյան, Ա.Մ. Հակոբյան, Երևան: Ա. հ., 1985, 748 էջ:
9. Адамян Н., Публичная библиотека Армении в дни Отечественной войны // Коммунист, Ереван, 1943, 26 дек., № 262, С. 4.
10. Армянский народ – боевой участник освободительной войны Советского Союза // Правда, Москва, 1941, 25 авг., № 235, С.1.
11. Арутюнян К., Участие армянского народа в Великой Отечественной войне (1941-1945) НАН РА, Ин-т истории, Ереван, Гитутюн, 2004, 868 с.
12. Арутюнян К., Саакян М., Вклад армянского народа в победу в Великой отечественной войне (1941–1945), Ереван, Гитутюн, 2010, 874 с.
13. Постановление Государственного комитета обороны о формировании национальных войсковых соединений. 13 ноября 1941 г. // Электронная библиотека исторических документов [Электронный ресурс] URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/124003-postanovlenie-gosudarstvennogo-komiteta-oborony-o-formirovanii-natsionalnyh-voyskovykh-soedineniy-13-noyabrya-1941-g> (10.06.2025).
14. Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941-1945): Сборник документов и материалов / Сост.: В.А. Мурадян и др, Ереван, Изд-во АН Арм. ССР, 1975, 842 с.

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆՑ ՏԻՓՐԱՆ

Խ. Աբովյանի անվան Հայկական պետական
մանկավարժական համալսարանի գիտական գրադարան

ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ ՄԱՂՈՆԱ

Խ. Աբովյանի անվան Հայկական պետական
մանկավարժական համալսարանի գիտական գրադարան

ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանալի բառեր՝ Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցի, Թիֆլիս, Վիրահայոց հոգևոր թեմ, Ներսիսյան դպրոց, հոգևոր դպրոցի կանոնադրություն, Շահան Զրպետ, Սերովբե, Հարություն Ալամդարյան, կաթողիկոս Մատթեոս Կոստանդնուպոլսեցի, Ալեքսանդր Երիցյան:

Keywords: Nerses ark'episkopos Ashtarakets'I, T'iflis, Virahayots' spiritual diocese, Nersisyan school, theological school charter, Shahan Jrpet, Serovbe, Yawt'iwn Alamdarean, catholicos Matt'eos Kostandnwpolsets'i, Alek'sandr Erits'ean.

Ներածություն

Արևելահայ դպրոցի կայացման ծիրում 1820-1860-ական թվականներին զգալի առաջընթաց է արձանագրվել: Դրանք նախադրյալներ են ստեղծել հաջորդ տասնամյակներում ազգային կրթությանը նոր մղում հաղորդելու համար: Այդ գործում իր անփոխարինելի ներդրումն է ունեցել Ներսիսյան հոգևոր դպրոցը: Դպրոցի գործունեությունը որոշ առումներով կանխատեսելի է դարձրել դպրոցի կանոնադրությունը: Տվյալ ուսումնասիրությունը նվիրված է Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի կանոնադրության ստեղծման և գործադրման պատմությանը:

Հետազոտության նպատակը: Արժևորել Թիֆլիսի Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի գործունեությունն ապահոված կանոնադրության ստեղծման պատմությունը:

Հետազոտության արդիականությունը: Հայոց կրթական-լուսավորչական ծիրում Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի, իր տիպի մեջ առաջնեկի, գործունեության կարգավորող փաստաթղթի՝ կանոնադրության ստեղծման պատմությունն ու առանձնահատկությունները:

Հետազոտության նորույթը: Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի կանոնադրության ստեղծման պատմության ներկա արտացոլումը հետազոտության նորույթն է՝ նրա փուլային ստեղծման հանգրվանները: Կանոնադրության ստեղծման ուղղությամբ ձեռնարկված հետևողական գործողությունները:

Հետազոտության խնդիրը: Ներկայացնել 1819-1864 թվականների ընթացքում Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի համար ստեղծված կանոնադրությունների քննարկված տարբերակները, դրանց առանձնահատկությունները, հնարավորինս բացահայտել-վերլուծել դրանց մերժման հանգամանքները:

Ուսումնասիրության մեթոդաբանությունը: Հետազոտությունն իրականացվել է պատմական, համեմատական, վերլուծական, ընդհանրացման մեթոդների համակցման օգնությամբ:

Թիֆլիսի Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի կանոնադրության ստեղծման պատմությունը անցել է լրամշակման յոթ փուլ (1819-1857 թթ.): Չնայած այն հանգամանքին, որ ժամանակին Ներսես կաթողիկոսի գրած կանոնադրությունը լավագույնս կարող էր ծառայել այդ նպատակին, բայց այնուամենայնիվ պահանջկոտ թեմակալը փնտրել է մարդկանց, որ կանոնադրության նախագծեր ներկայացնեն, որոնցից ոչ մեկը թեմակալ առաջնորդի, ապա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմից չի հաստատվել: Դպրոցի կանոնադրությունը 1860-ական թվականներին բազմիցս լրամշակվելով՝ միայն 1864 թվականին հաստատվել է և երկու տարի անց առանձին գրքույկի տեսքով հրատարակվել է:

1717 թվականին հեռավոր Իտալիայի Վենետիկ քաղաքի Սուրբ Ղազար կղզում հաստատված Մխիթարյան միաբանության արքահայր Մխիթար Մեքաստացին վանքին կից հիմնել է ճեմարան (ակադեմիա): Հաջորդող քսան տարիների ընթացքում նա Եվրոպայի տասից ավելի երկրներում հիմնել է մայր դպրոցի մասնաճյուղեր:

1810 թվականին Աստրախանում բացվել է Աղաբաբյան դպրոցը: 1815 թվականին Լազարյանները դպրոց են հիմնել Մոսկվայում:

Հայաստանից դուրս հայկական դպրոցներ են հիմնվել նաև այլ երկրներում:

Իր առջև Էջմիածնում դպրոց ստեղծելու խնդիր էր դրել նաև Էջմիածնի ազդեցիկ միաբան Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին: Բայց նա իր երազանքն իրականացնելու լուրջ հնարավորություն ունեցավ 1814 թվականից հետո՝ նշանակվելով Վիրքի հոգևոր թեմի առաջնորդ: Մինչև մեծ պլանների իրագործումը նա Թիֆլիսի Վանքի առաջնորդանիստ եկեղեցու հյուսիսակողմի խցերում հիմնել է փոքրիկ դպրոց, որտեղ ուսանել են քահանաների երկու տասնյակ երեխաներ: Բայց այդ չէր նրա նպատակը: Նա երազում էր ստեղծել Մխիթարյանների ճեմարանի տիպի դպրոց, որտեղ հնարավոր կլիներ կրթություն ապահովել շատերի համար և լուսավորչական դերակատարություն իրականացնել հայ բնակչության համար: Իր այդ ֆանտաստիկ նպատակի իրականացման համար նա միջոցների ներգրավման աշխատանք է ծավալել թեմի առաջնորդ նշանակվելու առաջին օրերից: Հավաքագրված գումարով նա 1821 թվականի սեպտեմբերի 16-ին սկսել է դպրոցի շենքի կառուցումը: 1824 թվականին երազանքի դպրոցի շենքն իրականություն է դարձել [Երիցեանց, 1898]:

Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցու հիմնած դպրոցը, որ 1861 թվականի հունիսի 9-ին Մատթեոս Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի արձակած կոնդակով ստացել է

«Ներսիսյան դպրոց» անունը, XIX-XX դարերում, Հայաստանում և Հայաստանից դուրս գործած դպրոցների մեջ ամենահայտնին էր: Այն բացառիկ ներդրում է ունեցել հայ ժողովրդի լուսավորչական, դաստիարակչական, մշակութային, հրատարակչական կյանքում: Այդ դպրոցից դուրս են եկել մեծ թվով հայ գրողներ, գիտնականներ, հասարակական-քաղաքական և պետական գործիչներ, հայտնի մանկավարժներ:

Ինչպես ցանկացած կառույցի, այդպես էլ ստեղծվելիք դպրոցի կենսագործունեությունն իրագործելու համար անհրաժեշտ է կառավարման գործիք՝ կանոնադրություն: Հասկանալի է, որ այնպիսի խոշոր մշակութային կենտրոն, ինչպիսին էր Ներսիսյան հոգևոր դպրոցը, չէր կարող արդյունավետ գործել առանց ներքին կանոնների, առանց կանոնադրության: Ահա թե ինչու Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի գոյության ամենավաղ ժամանակներից սկսած, անգամ դպրոցը չկառուցած, Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցին մտահոգված էր դպրոցի կանոնադրության հարցով [Սանթրոսյան, 1964, 397]:

Դպրոց ստեղծելու գաղափարը Ներսես Աշտարակեցու մոտ ծագել է 1807 թվականին, երբ նա ժամանակավորապես զբաղեցրել է Նոր Նախիջևանի առաջնորդական պաշտոնը: Դրա ֆինանսավորման ակնկալիքով նա նամակով դիմել է Լազարյան գերդաստանի ավագ Հովակիմ Լազարյանին: Վերջինս առաջարկել է ներկայացնել բացվելիք դպրոցի մասին ծրագիր: Ներսես վարդապետը 1807 թվականի դեկտեմբերի 5-ին շարադրել է «**Գաղափար կանոնագրին ուսումնարանի, շարագրելոյ ի Ներսես վարդապետէ**» ծրագիր-կանոնադրությունը: Այն բաղկացած էր նախագիտելիքից, վեց գլուխներից, որոնցում ներառված էր 93 հոդված: Բայց դպրոցի բացումը հետաձգվել է: Ներսեսին շտապ կանչել են Մայր Աթոռ: Կրթյալ, ջանադիր, ամենակարող Ներսեսը Մայր Աթոռում արագ բարձրացել է հիերարխիկ աստիճանակարգով, դարձել կաթողիկոս Դանիելի վստահելի անձը: Վերջինս 1808 թվականի հունիսի 21-ին Ներսեսին շնորհել է եպիսկոպոսի և արքայության աստիճան:

Բազմազբաղ եկեղեցականը, Մայր Աթոռի բազում խնդիրներով ծանրաբեռնված, այնուամենայնիվ չէր մոռացել դպրոց բացելու երազանքը: Այստեղ նա բացել է ժառանգավորաց դպրոց հիսուն աշակերտի համար: Նպատակը ավելին էր՝ բացել համալսարան 200 սովորողի համար: Բայց շրջապատի անհաղործողականությունը, բանսարկությունները խանգարում էին: Սերովրե վարդապետը, հակառակվելով ասել է, որ սխալ է պարսկական տիրապետության պամաններում էջմիածնում դպրոց բացել, որ առավել ճիշտ կլինի դպրոց բացել ռուսական կայսրության ենթակա Թիֆլիս քաղաքում:

1814 թվականի սկզբին Վիրքի թեմի առաջնորդ Աստվածատուր արքեպիսկոպոսը թողել է պաշտոնը: Քառասունհինգամյա Ներսես արքեպիսկոպոսին առաջարկվել է այդ թափուր պաշտոնը: Նա ուրախությամբ ընդունել է առաջարկը՝ մտքում ունենալով այդտեղ դպրոց հիմնելու երազանքը:

Թիֆլիսի Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի կանոնադրության ստեղծման պատմությունից

Առաջին փուլ: Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի հիմնադրումից առաջ, շինության նախապատրաստության, շինարարության աշխատանքին զուգահեռ, Ներսես Աշտարակեցին մտածել է ապագա ուսումնական կառույցի ներքին կարգ ու կանոնի կարգավորման՝ կանոնադրության ստեղծման հարցով:

1816 թվականից սկսած նա ապագա դպրոցում աշխատելու համար ուսուցիչներ է փնտրել:

Ներսես արքեպիսկոպոսն առաջնահերթ դիտարկել է Ռուսաստանի ուսումնական հաստատություններում պաշտոնավարող անձանց: Լազարյան ճեմարան էր տեղափոխվել Մայր Աթոռից հայտնի, կաթոլիկափոխ **Սերովբե վարդապետը** [Երիցեանց, 1898, 75]: Գևորգ Երեմյան Արծրունին թեմի առաջնորդին ներկայացրել էր Փարիզի ֆրանսիական Արևելագիտության դպրոցում հայտնի գիտնական, հայերեն լեզվի ուսուցիչ **Հակոբ Շահան Զրպետյանի (1772-1837)**² անունը, որին 1817 թվականին անձամբ հանդիպել էր Փարիզում:

Հարցի լուծման համար Ներսես արքեպիսկոպոսը նամակներ է գրել վերը նշված անձանց [Նույն տեղում, 75]: Յուրաքանչյուրին առաջարկել է շարադրել իր մոտեցումը, դպրոցի գործունեությունը կարգավորելու տեսլականը: Սակայն ո՛չ Սերովբե վարդապետը և ո՛չ Շահան Զրպետը չեն բավարարել Ներսես արքեպիսկոպոսի սպասելիքները: Առաջինն իր ծրագրով առաջարկել էր բացել 48 հոգու համար մի գիշերօթիկ՝ սահմանափակ մի վարժարան՝ Մոսկվայի ազնվականական դպրոցի նմանությամբ: Պատասխան նամակին կցվել է հինգ կետից կազմված, ոչինչ չստող ծրագիր: Իսկ Շահան-Զրպետն առաջարկել է ստեղծել մի համալսարան՝ 12 մասնագիտական ֆակուլտետներով, որտեղ պիտի ուսուցանեին անգամ զինվորականություն և նավավարություն: Շահան Զրպետն իր կանոնադրությունն անվանել էր «**Առաջարկութիւնք դպրոցական կարգադրութեանց ի պէտս հայկական ուսումնարանին Տիֆլիզ քաղաքի**»: Դրանում առանձնացվել է հինգ գլուխ, տասներկու ենթագլուխ, հիսուներեք հոդված [Նույն տեղում, 78-84]: Ներսեսի միտքը ո՛չ առաջինն էր և ո՛չ երկրորդը: Թեմակալի նպատակն այլ էր՝ իր դպրոցում պատրաստել կրթյալ հոգևորականներ, գրագիտություն սերմանել երկրի չքավոր և անգրագետ խավերի շրջանակներում: Նրա մտածած դպրոցը պիտի լայնորեն բացեր դռները ցանկացողների առաջ: Սերովբեի և Շահան-Զրպետնի կողմից Ներսես Աշտարակեցուն ներկայացված դպրոցների տիպը և **կանոնադրություններն** առաջնորդին չեն բավարարել և մնացել են թղթի վրա:

² Այսուհետ՝ Շահան Զրպետ:

Ներսես արքեպիսկոպոսն իր դպրոցում պաշտոնավարելու հարցով դիտարկել է նաև նորընծա քահանա **Հարություն Ալամդարյանի (1795-1834)**³ թեկնածությունը: Վերջինս բացի ուսուցչությունից Լազարյանների համար քարտուղարություն է արել և գրվածքներ թարգմանել: Սրբազանին հենց այդպիսի ուսյալ, գործունյա, լեզուների տիրապետող անձ էր անհրաժեշտ: Եվ նա հրավիրել է երիտասարդ քահանային պաշտոնավարելու դպրոցում [Նույն տեղում, 85]:

1824 թվականի աշնանը Հարություն Ալամդարյանը հասել է Թիֆլիս և նշանակվել նորաբաց դպրոցի տեսուչ: Նա առաջարկել է դաստիարակության առաջադեմ ուղիներ, մերժել է ծեծը, աշակերտին կոպտելը համարել ուսուցչի անգործության հետևանք: Նա համոզված էր, որ երեխայի ընդունակությունները պետք է զարգացնել աստիճանաբար՝ գնալով պարզից բարդը:

Հարություն Ալամդարյանը մշակել է նորաբաց հոգևոր դպրոցի վարչական, ուսումնական և բարոյակրթական աշխատանքների կանոններ և Ներսես Աշտարակեցուն է ներկայացրել աշակերտների կարգապահության, մանկավարժական ժողովների և ուսումնական գործընթացի ծրագիրը: Դրա համաձայն.

1. Ուսումնարան կարող են ընդունվել բոլոր սովորել ցանկացողները 8 տարեկանից սկսած՝ առանց տարիքային խտրության:
2. Սահմանվել է ուսումնարանում սովորելու երկու ժամկետ: Կարճ՝ երկու տարով և երկար՝ տասը տարով: Ալամդարյանը նախ որոշել է բացել երեք նախապատրաստական դասարան՝ յուրաքանչյուրը մեկ ուսուցչով, ապա բարձր դասարաններ՝ յուրաքանչյուր առարկայի համար առանձին ուսուցչով:
3. Դպրոցում աշխարհաբարի դասավանդմանը հատուկ տեղ է տրվել: Աշխարհաբարով էին կազմվելու ցածր դասարանների դասագրքերը: Բոլոր առարկաները դասավանդվելու էին հարց ու պատասխանի մեթոդով:
4. Դպրոցի յուրաքանչյուր աշակերտ պարտավոր էր սովորել երեք լեզու՝ հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն կամ պարսկերեն: Այլ լեզուների ուսուցումը կարող էր կազմակերպվել սովորողների ցանկությամբ:
5. Ուսման երեք տարվա ընթացքում սովորողներն անցնելու էին երեք լեզուների գրավարժություն, բառագիտություն, քերականություն, ապա համառոտ քրիստոնեական վարդապետություն և թվաբանություն: Հաջորդ դասարաններում անցնելու էին ճարտասանություն, թվաբանություն, քրիստոնեական վարդապետություն, տրամաբանություն, պատմություն, աշխարհագրություն, գրականություն, երկրաչափություն, հանրահաշիվ, նկարչություն, համաբնաբանություն և բնաբանություն:
6. Ամիսը մեկ անգամ հրավիրվելու էր ուսուցչական խորհրդակցություն՝ աշակերտության բարոյական քննության և այլ հարցերի վերաբերյալ:

³ **Հարություն վարդապետ Ալամդարյան**, եկեղեցական գործիչ, մանկավարժ, բանաստեղծ, Լազարյան ճեմարանի առաջին տեսուչ, 1824-1828 թվականներին Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի առաջին տեսուչ, 1828-1829 թվականներին՝ Վիրահայոց թեմի առաջնորդ:

7. Գանակոծություն և ծեծ չպետք է լիներ: Դպրոցում թեթևագույն հանցանքի դեպքում կարելի էր աշակերտին թողնել դասարանում մեկ ժամ ավել կամ մուր քսել երեսին և գրկել ճաշից:

Ալամդարյանի մշակած այս պարզագույն հրահանգները ժամանակավորապես փոխարինել են կանոնադրությանը և մոտ 6 տարի, 1824 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1830 թվականի օգոստոսը, կիրառության մեջ են եղել, և այդ ծրագրով դպրոցը բարգավաճում է արձանագրել: Հարություն Ալամդարյանի գործունեության ժամանակահատվածը՝ 1824-1830 թվականները, դպրոցի պատմության մեջ հիշվել է **«Դար Ալամդարեանի»** անվամբ [Նույն տեղում, 85]:

Ալամդարյանի ծրագիրն այնուամենայնիվ հոգևոր դպրոցի կանոնադրություն չի դարձել:

1836 թվականին հրատարակվել է ցարական կառավարության **«Պոլոժենիե»-ն**: Այդ փաստաթղթի համաձայն՝ հայոց հոգևոր դպրոցներն ու վարչությունները պարտավոր էին մանրամասն կանոններ սահմանել դպրոցի ներքին կարգի, ուսման ընթացքի կարգի վերաբերյալ և սինոդի միջոցով դրանք հաստատման ներկայացնել վերադաս մարմիններին: «Պոլոժենիե»-ի 8-րդ գլխի՝ 112, 113, 114, 115, 116 հոդվածներով օրինականացվում են Էջմիածնի կաթողիկոսության իրավունքները՝ ղեկավարելու և տնօրինելու հայ ժողովրդի լուսավորության բնագավառը: Դրանով միայն եկեղեցուն է իրավունք վերապահվել կարգավորելու դպրոցական գործը, միայն նրա միջոցներով էր թույլատրվել բացել ու պահել հայկական դպրոցները [Սիմոնյան, 1971, 114-115]:

Այս հրահանգի պարագայում ևս Թիֆլիսի հոգևոր դպրոցը 18 տարի գործել է առանց կանոնադրության:

Երկրորդ փուլ: Եվ միայն 1848 թվականին հոգաբարձուների խորհրդին հանձնարարվել է դպրոցի համար ստեղծել կանոնադրություն [Սանթրոսյան, 1981, 216-217]: Կազմվել և Վեհափառին է ներկայացվել կանոնադրության չորս ծրագիր.

1. **«Վասն Ներսեսիան դպրոցի»**, որը ոչ ոքի կողմից ստորագրված չի եղել, հեղինակն էլ անհայտ էր: Վեհափառի ձեռքով մակագրված է, որ դրանում ոչ մի պիտանի բան չկա:
2. **«Կարգադրութիւն»**՝ կրկին առանց ստորագրության:
3. Ծրագիրը դարձյալ անստորագիր էր: Այն շատ պարզ նկարագրել է այն ժամանակվա աշակերտների վարքն ու բարքը և դպրոցի մեջ եղած ուղղությունները:
4. **«Տրամադրութիւն (պրոյեկտ) կարգադրութիւն Ներսիսեան հայոց եկեղեցական ուսումնարանի ի Թիֆլիս քաղաքի հոգաբարձութեամբ պատրիարք կաթողիկոսի Ամենանն Հայոց Ներսեսի»**:

Կանոնադրությունների այս նախագծերից ոչ մեկը, ինչպես և առաջին փուլի պարագայում, հավանության չի արժանանացել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցու կողմից:

Երրորդ փուլ: Այնուամենայնիվ դպրոցը չէր կարող առանց կանոնադրական կարգավորումների շարունակել գործել: 1848 թվականի մայիսի 16-ին, տեսուչ **Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանցի** օրոք, վերը թվարկված չորրորդ կանոնադրությունն ընդունվել է՝ **«Տրամադրութիւն Ներսիսեան հայոց եկեղեցական ուսումնարանի**

հաստատելոյ ի Թիֆլիս քաղաքի հոգաբարձութեամբ պատրիարխ կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Ներսէսի» վերնագրով: Սակայն այս կանոնադրությունը վերջնական չէր [Նույն տեղում, 187]:

1849 թվականի հոկտեմբերին Թիֆլիս է ժամանել **Պետրոս Շանշյանը (1819-1889)**: Նա ընդունելության է արժանացել Վեհափառ Հայրապետի, դպրոցի սաների կողմից և նշանակվել դպրոցի տեսուչ: Սակայն նրա կարճատև տեսչությունը ապարդյուն է անցել:

Դպրոցի համար տեսուչ ունենալը շատ կարևոր էր, իսկ այդ պաշտոնի համար հարմար անձ չէր գտնվում [Հարությունյան, 2024, 155]⁴: Վեհափառի մտերիմ անձինք միջնորդել են, որ այդ պաշտոնը հանձնի քաղաքի Նորաշէն եկեղեցու քահանա **Տէր-Գաբրիէլ Պատկանեանցին (1802-1889)**⁵, բայց Վեհափառը, իրեն հայտնի պատճառներով, դժվարացել է նրան տեսուչ կարգել [Երիցեանց, 1898, 473]:

Չորրորդ փուլ: Ներսէս կաթողիկոսը 1850 թվականի հունվարից թույլ է տվել Պատկանյանց քահանային միաժամանակ վարել դպրոցի տեսչի պաշտոնը, բայց առանց գրավոր հաստատության: Միևնույն ժամանակ Վեհափառը հայոց լեզվի ուսուցիչ **Հակոբ Կարենյաեցին (1813-1872)** և ռուսաց լեզվի ուսուցիչ **Միքայել Պատկանեանցին (1814-1895)**⁶ պատվիրել է ընդհանուր խորհրդածությամբ հոգաբարձության և մյուս ուսուցիչների հետ կանոնադրություն կազմել և ուղարկել իրեն Էջմիածին՝ հաստատելու համար [Նույն տեղում, 476]: Վերջիններս, պատճառաբանելով ժամանակի սղությունը, կազմել են մի տեքստ, որ կանոնադրական որևէ աղերս չի ունեցել և ուղարկել են Վեհափառին: Փաստորեն նրանց հորինած տեքստն ընդհանրապես չի արժանացել Ներսէս կաթողիկոսի հավանությանը, այլ նկատողության է արժանացել, մասնավորապես՝ կրոնի դասագրքերի հետ կապված հարցերով [Նույն տեղում, 481-484]:

Հինգերորդ փուլ: 1858 թվականի վերջին Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի հոգաբարձությունը ուսումնարանի տեսչի պաշտոնի համար հրավիրել է **Հովհաննես Ղայթմազեանցին (1827/8-1872)**: Վերջինս հանձն է առել պաշտոնավարել՝ առանց որևէ վարձատրության: Միայն պայմանով, որ հոգաբարձությունը ուսումնարանի ներքին գործերի մեջ չխառնվի: Հովհաննես Ղայթմազեանցը (**Իվան Լազարևիչ Կայթմազով**, հավանաբար՝ Հովհաննես Ղազարի Ղայթմազեանց)⁷ խորհրդակցել է հոգևոր տեսչության, հոգաբարձության, ուսուցիչների հետ և ներկայացրել մի նոր **կանոնադրություն** [Մխիթարյան, 1974,

⁴ Խնդիրը այն էր, որ տարաձայնություններ էին առաջացել Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձուների և Շանշյանի միջև: Ուսումնական մասի ամբողջ ղեկավարությունը կենտրոնացված էր հոգաբարձուների ձեռքում: Շանշյանը Ներսէս կաթողիկոսին առաջարկել է, որ ուսումնական մասի ամբողջ ղեկավարումը հանձնվի տեսչի տնօրինությանը, սակայն վերջինիս առաջարկը մերժվել է կաթողիկոսի կողմից: Շանշյանը հեռացել է Ներսիսյան դպրոցից:

⁵ **Գաբրիէլ Մերովբէի Պատկանեանց**, հայ բանաստեղծ, արձակագիր, պատմաբան, մանկավարժ, գրական-հասարակական գործիչ, տպագրիչ-խմբագիր:

⁶ **Միքայել Մերովբէի Պատկանեանց**, հայ դրամատուրգ, թատերական գործիչ, թարգմանիչ, խմբագիր:

⁷ 1845 թվականին ավարտել է Թիֆլիսի գիմնազիան: 1845 թվականին դարձել է Սանկտ-Պետերբուրգի համալսարանում բացված արևելյան լեզուների բաժնի առաջին ուսանողը: 1848 թվականին համալսարանն ավարտել ու գործուղվել է Թիֆլիս՝ Կովկասի գրաքննչական կոմիտե: 1851 թվականի մայիսի 18-ին նշանակվել է այդ կոմիտեի հայկական և արևելյան լեզուների գրաքննիչ: 1853 թվականին հաստատվել է ավագ գրաքննիչի պաշտոնում:

104]: Այդ կանոնադրությունը ժամանակավորապես հոգևոր և քաղաքացիական կողմերը միաբանել է: Սակայն կարճ ժամանակ անց սկսվել են հակասությունները: Տարածվել է լուր, թե այդ կանոնադրությունը խոչընդոտ է մի շարք մարդկանց ազատ գործելու իրավունքի դեմ: Կանոնադրությունը չի հաստատվել: Դպրոցի տեսուչ Հովհաննես Ղայթմազյանը, որ զիջումների էր գնացել բարենորոգումների, կանոնադրություն ունենալու հույսով, հրաժարական է տվել:

Վեցերորդ փուլ: Դպրոցի կանոնադրության հարցը վերածվել է անլուծելի խնդրի կղերական հոգաբարձության և հոգևորականության ուժեղ դիմադրության պատճառով: Վերջիններս գտել են, որ կրթական գործի ղեկավարը եկեղեցին է, իսկ ժողովուրդը միայն պետք է նյութական օժանդակություն ցույց տա: Այս մտայնությունն ավելի է ուժեղացել Ներսես Աշտարակեցու մահից հետո (1857)՝ Վրաստանի թեմական առաջնորդ **Սարգիս եպսկոպոս Զալալեանցի (1810-1879)** օրոք:

Կանոնադրության ստեղծման ամբողջ էպոպեան իր հրատարակած «Կռունկ Հայոց աշխարհին» ամսագրում լավագույնս ներկայացրել է Թիֆլիսի «Էնֆիաճեանց» տպարանի սեփականատեր, հրատարակիչ, մտավորական, Թիֆլիս քաղաքի հասարակական վարչության անդամ **Համբարձում Էնֆիաճեանը (1824-1896)** [Էնֆեաճեանց, 1861; Սիրեկանյան, 2023]:

Որպես լուծում՝ դպրոցի դեմոկրատացման կողմնակից **Համբարձում Էնֆիաճեանն** իր մեծածավալ հոդվածին կից ներկայացրել է մի նոր կանոնադրություն՝ **«Սահմանադրութիւն»** վերնագրով:

Այս կանոնադրությունը բաղկացած էր հետևյալ գլուխներից՝

Ա. Ընդհանուր կանոնք ուսումնարանին Հայոց Թիֆլիզոյ:

Բ. Յաղագս կառավարութեան Ներսիսեան հոգևոր դպրոցին Թիֆլիզոյ:

Գ. Յաղագս տեսչի դպրոցին:

Դ. Յաղագս որդեգիր աշակերտաց:

Ե. Յաղագս երթեւեկ աշակերտաց:

Զ. Յաղագս ուսանելի առարկայից:

Է. Յաղագս արտոնութեանց աշակերտաց հոգևոր դպրոցին Թիֆլիզոյ:

Ը. Յաղագս տնտեսական կառավարութեան որդեգրաց դպրոցին:

Թ. Յաղագս եկամտից դպրոցին Թիֆլիզոյ:

Ժ. Յաղագս ծախուց դպրոցին:

Սահմանադրության տասը գլուխներում ընդհանուր ներառված է 62 հոդված [Էնֆիաճեանց, 1861]:

Այս Սահմանադրություն-կանոնադրության **«Յաղագս տնտեսական կառավարութեան որդեգրաց դպրոցին»** գլխում առաջին անգամ ներառվել է հետևյալ հոդվածը՝ «Ի հոգևոր դպրոցին գտանի առանձին մատենադարան, յորում պահպանին մատենաք վասն աշակերտաց, պահպանութիւն մատենադարանին յանձն լինի միում ի վերակացուաց կամ յուսուցչաց ըստ նկատման Հոգաբարձութեան»: Բնարկե, դպրոցն ի սկզբանե ունեցել

է պահեստային մասի նմանող տարածք, որտեղ պահվել են դպրոցի տպարանի հրատարակած գրքերը, բայց այն մատենադարան իմա՝ գրադարան կոչվել է այս սահմանադրական հոդվածով:

Ամենայն հավանականությամբ հենց այս կանոնադրությունն էլ ներկայացվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս **Մատթեոս Կոստանդնուպոլսեցու (1802-1865)** հաստատմանը: 1861 թվականի հունիսի 9-ին Վեհափառն անդրադարձել է խնդրին և առաջնահերթ դպրոցին շնորհել **«Ներսիսյան»** անվանումը⁸: Փաստորեն կանոնադրության խնդիրը կրկին բաց է մնացել:

Ամենայն հավանականությամբ այն որոշակի փոփոխությունների է ենթարկվել և բժիշկ **Հարություն Հովհաննիսեանցի** (1864-1865) տեսչության օրոք ներկայացվել ու 1864 թվականին արժանացել է Կովկասի փոխարքայի հավանությանը:

Յոթերորդ փուլ: Կանոնադրության լրամշակման աշխատանքը շարունակվել է: Վերջին լրամշակված տարբերակը կազմվել է վեց գլխից և ներառել է 80 հոդված: 1864 թվականի օրինակում առաջին անգամ հիշվել էր մատենադարանը: Լրամշակված տարբերակում այն դարձել է Դ գլխի 63-րդ հոդվածի 3-րդ կետ՝ գրադարան, դրա տակ՝ 4-րդ կետ՝ թանգարան բնական գիտութեանց:

Այդ լրամշակված վերջնական տարբերակը հրատարակվել է 1866 թվականին⁹, վերահրատարակվել՝ 1877 թվականին¹⁰:

Վերլուծություն

Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի հիմնադիր Ներսես Աշտարակեցին դպրոց բացելու նպատակ հետապնդել է դեռևս Նոր Նախիջևանի կարճատև առաջնորդության ժամանակ, 1807 թվականին: Հենց այդ նպատակով էլ կազմել է իր երազային-դպրոցի ծրագիր-կանոնադրությունը: Թեև ավելի ուշ դպրոց է բացել Մայր Աթոռում, բայց նրա ամենամնայուն գործը Վիրքի թեմակալ առաջնորդ նշանակվելուց հետո հիմնած Ներսիսյան հոգևոր դպրոցն է: Այս հռչակավոր դպրոցի հիմնադրումից առաջ անգամ Ներսես Աշտարակեցին մտածել է մի այնպիսի մնայուն կանոնադրություն ունենալ, որ մշտապես ծառայի ուսուցչական կոլեկտիվի և սովորողների պահանջների բավարարմանը: Թեև ժամանակի իր գրած կանոնադրությունը լավագույնս կարող էր ծառայել այդ նպատակին, բայց պահանջկոտ թեմակալը փնտրել է մարդկանց, որ կանոնադրության նախագծեր ներկայացնեն:

⁸ Թեև ոչ պաշտոնապես՝ 1826 թվականից թե դպրոցը, թե դպրոցին կից տպարանը կրել են Ներսիսեան անունը:

⁹ Կանոնադրություն Ներսիսեան Ազգային հոգևոր դպրոցին Տփլիսոյ: Թիֆլիս, տպ. Հ.Էնֆիաճեանցի: 1866, 32 էջ, շարվ. 11,5x9,5 սմ: Տպաքանակը՝ անհայտ: Հ.Ա.Ղազիկեանը տպարանը նշել է Ներսիսեան, տպագրության թվականը՝ հարցականով, առանց էջերի քանակի: Գինը՝ 15 կոպեկ: Առկա է Հայաստանի ազգային գրադարանում:

¹⁰ Կանոնադրություն Ներսիսեան ազգային հոգևոր դպրոցին Տփլիսոյ: Երկրորդ տպագրություն: Ի տպարանի Համբարձում Էնֆիաճեանց եւ ընկեր., 1877, Տփլիս: Տպաքանակը՝ անհայտ: Գինը՝ 15 կոպեկ: Առկա է Խաչատուր Աբովյանի անվան Մանկավարժական համալսարանի գրադարանում (նկարագրության Հ^տ 1134, 1135):

1819-1857 թվականներին նրա ճանաչած հայտնի մարդիկ կանոնադրության յոթ նախագիծ են ներկայացրել որոնցից որևէ մեկը թեմակալ առաջնորդը, ապա՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը չեն հաստատել: Այդպես էլ Վեհափառի սրտի դպրոցը նրա կենդանության տարիներին հաստատված կանոնադրություն չի ունեցել: Շուրջ երկու տասնամյակ գործել է Հովսեփի Ալամդարեանցի կազմած ծրագրի շրջանակներում: Դպրոցի կանոնադրությունը, 1860-ական թվականներին բազմիցս լրամշակվելով, միայն 1864 թվականին հաստատվել է և երկու տարի անց առանձին գրքույկի տեսքով հրատարակվել: Վերլուծելով կանոնադրության բոլոր փուլերում ստեղծված օրինակները, դրանցում հմնականում դիտարկվում են ժամանակի ընդունված տարբերակներ, որոնք մի մասով չէին բավարարում Վեհափառ Ներսես Աշտարակեցուն, բայց նաև հանդիպում էին ժամանակի հոգեբարձու-գործիչների դիմադրությանը, որոնք ցանկանում էին դպրոցը կառավարել իրենց անունից, առանց դպրոցի տնօրինության: Ի վերջո 1864 թվականին հոգաբարձուների խորհուրդը և դպրոցի տնօրինությունը ամաձայնությամբ ներկայացրել են նոր կոչվող, բայց բազմիցս վերամշակված տարբերակը, որը մինչև 1924 թվականը, առանց փոփոխության ծառայել դպրոցի գործունեության իրականացմանը:

SUMMARY

Significant progress was recorded in the establishment of the Eastern Armenian school in the years 1820-1860. The Nersisyan Spiritual School made an irreplaceable contribution to that work. This study is dedicated to the history of the creation and implementation of the charter of the Nersisyan Spiritual School.

Nerses Ashtarakets'I, thought of having such a statute that would always serve to meet the demands of the teaching staff and students. Although a charter he wrote at the time would best serve that purpose. The charter of the school was revised many times in the 1860s and was only approved in 1864.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Երիցեանց Աղէքսանդր, Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան Հայոց հոգեւոր դպրոցի որ ի Թիֆլիզ (1824-1899 թ.), Հատոր Ա (1824-1850 թ.) վեց պատկերով, Թիֆլիզ, տպար. Յ.Մարտիրոսեանցի, 1898, 496 էջ:
2. Էնֆեաճեանց Համբարձում, Ներսիսեան հոգեւոր դպրոց Հայոց Թիֆլիզումը // «Կռունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիր, Բ տարի, թիւ Գ. մարտ, 1861, էջ 225-240:
3. Էնֆեաճեանց Համբարձում, Սահմանադրութիւն // «Կռունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիր, Բ տարի, թիւ Գ. մարտ, 1861, էջ 241-246:
4. Կանոնադրութիւն Ներսիսեան Ազգային հոգեւոր դպրոցին Տփլիսոյ, Թիֆլիս, տպ. Հ.Էնֆիաճեանցի, 1866, 32 էջ:
5. Կանոնադրութիւն Ներսիսեան ազգային հոգեւոր դպրոցին Տփլիսոյ, երկրորդ տպագրութիւն, Ի տպարանի Համբարձում Էնֆիաճեանց եւ ընկեր., Տփլիս, 1877, 32 էջ:

6. Հարությունյան Մ., Պետրոս Շանշյանի բարենորոգչական գործունեությունը (համառոտ ակնարկ) // Կրթությունը և գիտությունը Արցախում, հունվար-հունիս 1-2, Արցախ, 2024, էջ 155:
7. Մխիթարյան Մ.Հ., Կովկասի գրաքննական կոմիտեի նյութերից // ՀԽՍՀ ԳԱ Պատմա-բանասիրական հանդես, 1974, թիվ 3, էջ 105:
8. Սանթրոսյան Մ.Հ., Արևելահայ դպրոցը XIX դարի առաջին կեսին, Երևան, Հայպետուսմանկ հրատ, 1964, 447 էջ:
9. Սանթրոսյան Մ. Հ., Ներսիսյան դպրոցի պատմություն, «Լույս», Երևան, 1981, էջ 216-217:
10. Սիմոնյան Յ., Ակնարկներ հայ դպրոցի և մանկավարժական մտքի պատմության, ԵՊՀ, Երևան, 1971, 264 էջ:
11. Սիրեկանյան Տիրուհի, «Էնֆիաճեանց» տպարանի դերը 1856-1870 թվականների Թիֆլիսի հայ գրատպության զարգացումներում // Խաչատուր Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ Գիտական տեղեկագիր, 2023, Հ^տ8.2, (45), էջ 132-146:

ՄԱՐՈՒՄՅԱՆ ՆՈՒՆԵ

Հայաստանի ազգային գրադարան
Երևանի պետական համալսարան
Վ.Սարգսյանի անվան ռազմական ակադեմիա

ԱՐՅԱԽ-ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ ԻՐԱԿԱՆԱՅՐԱԾ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԱՌԿԱ
ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ «ԿԱՅՄԵՐԱԿԱՆ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ
ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»-ՈՒՄ («ОТЧЕТЪ ИМПЕРАТОРСКОЙ
АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОМИССИИ»)

Բանալի բառեր՝ դամբարանաբլուր, հնագիտական հանձնաժողով, Արցախ-Ղարաբաղ, պեղումներ, պատմական վկայություն, Շուշի, Ռեալական ուսումնարան, պատմության և մշակույթի հուշարձաններ, պատմամշակութային ժառանգություն, Ակնադքյուր, Առաջածոր, Ելիզավետապոլի նահանգ:

Keywords: burial mound, archeological commission, Artsakh-Karabakh, excavations, historical evidence, Shushi, Realist school, historical and cultural monuments, historical and cultural heritage, Aknahpyur, Aragatsadzor, Elizavetapol province.

Նախաբանի փոխաբեն՝

*Ժողովուրդը և երկիրը հանդիսանում են պատմության
սուրբեկտներ, իրենց յուրահատուկ անցյալով,
պատմության ու մշակույթի աչքի ընկնող
հուշարձաններով:*

Պատմության և մշակույթի հուշարձանները մեր անցյան են, մեր հիշողությունը և մեր պատմությունը: Պատմության և մշակույթի հուշարձաններին վնաս հասցնելը այսօր որոշ պետությունների կողմից դարձել է ապրելառժ, սովորական գոյամիջոց:

Հետազոտությունները ցույց են տվել, որ պատմության և մշակույթի հուշարձաններին վնաս հասցնող մի քանի գործոններ գոյություն ունեն: Այդ գործոններից երկուսը բնական են. առաջինը՝ դա ժամանակն է, իսկ երկրորդը՝ բնության գործոնը: Դրանք քայքայում և թուլացնում են հուշարձանները: Սակայն շատ հաճախ այս երկու բնական երևույթներին գումարվում է նաև երրորդ գործոնը՝ մարդկայինը: Հաճախ մարդիկ վնաս են հասցնում պատմամշակութային ժառանգությանը, աղճատում են հուշարձանները կամ դրանց հարակից պատմական միջավայրը, պղծում են իրենց բռնարարքներով՝ նպատակ ունենալով հիմնահատակ վերացնել հուշարձանը՝ փոխելով պատմական հնավայրի տեսքը, խեղաթյուրելով պատմությունը:

Ներկա աշխարհաքաղաքական բարդ պայմաններում ազգային հնությունների արժևորումն ու պահպանումը հատուկ և զգուշավոր վերաբերմունք է պահանջում, իսկ նրանց ուսումնասիրությունն ու նորովի մեկնաբանումը՝ ավելի կարևորվում:

Ինչպես ականատես եղանք, 21-րդ դարում՝ համայն մարդկության լռության ներքո իրականացվեց Արցախ աշխարհի էթնիկ զտում: Ադրբեջանական իշխանությունների վերահսկողության տակ անցած Արցախում շարունակաբար տեղի են ունենում պատմամշակութային կոթողների բռնալուրացում, պատմության խեղաթյուրում, ամեն հայկականի ոչնչացում, պատմական հայկական հայրենիքի կործանում: Այս ամենը օրակարգային խնդիր է դարձնում Արցախ աշխարհի մասին պատմական վկայությունների նորովի բարձրաձայնումն ու հրապարակումը:

Այսօր՝ հայկական տարածքային կորուստների պայմաններում մենք կանգնած ենք ազգային հնությունների, ազգային հիշողության կորուստի առաջ:

Հողվածում անդրադարձ է կատարվում Հայաստանի ազգային գրադարանում պահպանվող բազմաթիվ արժեքավոր աղբյուրներից մեկի՝ «Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի հաշվետվություն» («Отчетъ Императорской археологической коммиссии» - այսուհետ՝ ОИАК) զեկուցագրերի մեջ ներկայացվող վկայություններին¹¹:

Ուստի, սույն հոդվածով յուրովի փորձ ենք կատարում վեր հանել և հանրությանը ներկայացնել Արցախ-Ղարաբաղում կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի կողմից 19-20-րդ դդ. իրականացված հնագիտական պեղումների որոշ արդյունքներն իրենց սկզբնական բովանդակությամբ հանդերձ (Այս հոդվածը ներկայացվում է որպես «Բանբեր Հայաստանի Գրադարանների» նախորդ՝ 2024/1 համարում հրատարակված նյութի համալրում):

Քաղաքական կորուստների պայմաններում հասունանում է այն գիտակցությունը, որ ազգային հնությունները հպարտության աղբյուր են հանդիսանում և պահանջում են ուսումնասիրություն, պահպանում և զգուշ վերաբերմունք:

Սույն հոդվածով նպատակ ունենք վեր հանել և հանրությանը ներկայացնել Արցախ-Ղարաբաղի վաղ քրիստոնեական տարածք լինելու հանգամանքը՝ ամրակայելով այն Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի կողմից 19-20-րդ դդ. իրականացված հնագիտական պեղումների արդյունքներով, և, միաժամանակ ընդգծել «Կայսերական հնագիտական հաշվետվություններ» տեղեկագրերի արժեքը որպես սկզբնաղբյուր:

Ներկայացվող հոդվածում փորձ է կատարվում խոսել 1894-1897 թթ. Արցախ-Ղարաբաղում իրականացված հետազոտությունների հաշվետվություններին (քանի որ մինչ այս աշխատանքը իրականացնելը, անդրադարձ ենք կատարել 1895 և 1897 թվականներին իրականացված հնագիտական պեղումների հաշվետվություններին, ապա այդ տարիների մասին կխոսենք համառոտ):

¹¹ Սույն տեղեկագրերը հրատարակվել են 1862 թվականից մինչև 1918 թվականը ընկած ժամանակահատվածում, տարին մեկ անգամ՝ ամփոփելով իր մեջ 1858-1859 թթ. մինչև 1913-15 թթ. իրականացված հնագիտական պեղումների տվյալները, թվով 45 հատոր գիրք: Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովը Ռուսաստանի առաջին հնագիտական պետական հիմնարկն էր: Տես՝ Բանբեր ՀԳ, 2024/1, էջ 51-60:

Բովանդակություն. Արցախ-Ղարաբաղը Կայսերական
հնագիտական հանձնաժողովի տվյալներով

Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովը հիմնադրվել է 1859 թ. փետրվարի 2-ին կոմս Ս.Գ. Ստրոգանովի ներկայացմամբ [Кондаков, 1914, 276]՝ 1850 թվականից Լ.Ա. Պերովի ղեկավարությամբ գործող հնությունները հետազոտող Հանձնաժողովի հիման վրա: Այն ենթարկվում էր կայսերական արքունիքի և տարածքային (հողամասային) նախարարությանը, նիստերը տեղի էին ունենում Ձմեռային պալատում: Հայտնի է, որ 1889 թվականից սկսած հանձնաժողովը միակն էր, որ տրամադրում էր «բաց թղթեր», ըստ որոնց թույլատրվում էր պեղումներ կատարել պետական, քաղաքային և գյուղացիական հողատարածքներում (այսինքն՝ ամենուր, բացառությամբ կալվածատիրական հողատարածքների):

Հանձնաժողովը միաժամանակ զբաղվում էր հուշարձանների վերականգնմամբ ու պահպանմամբ: Հանձնաժողովը լուծարվեց 1919 թվականին, երբ գործընթացը փոխանցվեց նորաստեղծ Նյութական մշակույթի պատմության Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիային:

Հանձնաժողովին իրավունք էր վերապահվում ոչ միայն «իր կամքով ու տեսանկյունով իրականացնել անհրաժեշտ պեղումներ, այլև վերահսկել այդ ուղղությամբ իրագործվող մյուս բոլոր փորձերը, ավելին, մասնավոր անձանց կողմից արդյունահանվող հնության բոլոր առարկաները պետք է, հնարավորության դեպքում, տեղական իշխանությունների միջոցով ներկայացվեր հանձնաժողովի քննարկմանը» [Кондаков, 1914, 276]:

Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովը Ռուսաստանի հարավում տեղակայված պատմամշակութային հուշարձանները (դամբարանաբլուրներն ու դամբարանադաշտերը) մարդկանց կողմից գաղտնի իրականացվող գողությունից փրկելու համար 1891 թվականին հատուկ ուշադրություն դարձրեց մի քանի՝ հնագիտական առումով ավելի կարևոր նշանակություն ունեցող, հնագիտական տարածքների ուսումնասիրության և հետազոտության վրա: Հնագիտական պեղումներ իրականացվեցին Ելիզավետապոլի նահանգում:

Ելիզավետապոլի նահանգով անցնելով Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի նախագահը տեղեկացավ Դիլիջանի փոստային ճանապարհից ոչ հեռու գտնվող տարածքի պեղումներից հայտնաբերված հնագիտական արժեքավոր գտածոների մասին: Քանի որ Դիլիջանի լեռնանցքը (Ճեղքվածքը) իր հնագիտական արժեքայնությամբ արդեն հայտնի էր ոչ միայն ռուս, այլև օտար հնագետների ուսումնասիրություններից, ուստի կոմս Բոբրինսկին անձամբ ուսումնասիրելով այդ տարածքը, ավելորդ չհամարեց հետազոտել մի քանի դամբարանադաշտեր Ախստաֆա գետի ձախ ափին՝ «Մեծ-Չալ» (այսինքն՝ Մեծ Լեռ) կոչվող տարածքում: Կոմս Բոբրինսկին այդտեղ ուսումնասիրեց 12 դամբարանադաշտ [ОИАК за 1891 г., 1893, 117]: Ապա և 1894 թվականին Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի հանձնարարականով Շուշիի Ռեալական ուսումնարանի դասախոս Է. Ռյոսլերը շարունակեց պեղումները Շուշիի և Ջևանշիրի գավառներում:

1894 թվականին հետազոտվող թաղումների մոտակայքում, Շուշիից հարավ՝ Երևանյան փոստային ճանապարհի վերանորոգման ժամանակ, պատահական գտնվել են մարդկային ոսկորներ, որն էլ առիթ հանդիսացավ Է.Ա. Ռյոսլերի համար ուսումնասիրելու այդ տարածքը [Սարումյան, 2024, 55]:

Ըստ վկայությունների պեղումներն իրականացվեցին Խոջալու բնակատեղիի մոտ, որտեղ հետազոտության արդյունքում գտնվել են ուշ թաղումներ: Այսպես, նշվում է, որ «Խոջալու կայարանի մոտ մեկ քառակուսի վերստի¹² վրա հայտնաբերվել է 30 տարբեր տեսակի և չափսի դամբարանաբլուրներ՝ արևելքից մեծ քարաժայռերով, ինչպես նաև վերևում մեծ ավազանով, երբեմն մասամբ ծածկված քարերով, մեկ հողազանգվածից (ավելի մեծ և միջին չափի մեծության) բաղկացած, աղոտ ձևի հողային ցածր բլուրներ և միջին կամ փոքր չափի քարե բլուրներ՝ վերևում հարթ հարթակով» [ОИАК за 1894 г., 1896, 16]:

Այդ բլրատեղիներից սկսեց հետազոտվել, բայց ավարտին չհասցվեց զգալի քարձրություն ունեցող բլուրը, և հետազոտվեց 5 առավել ցածր քարձրության դամբարանաբլուրները: «Въ большомъ кургане внутри оказалась груда камней до 1 саж. вышины и до 8 саж. длины. Въ одномъ изъ малыхъ кургановъ на поверхности земли найдены остатки трупосожжения, и среди нихъ различныя вещи: мѣдный котель съ четырьмя ручками и круглымъ дномъ, обломки каменнаго сосуда съ изваянными головками барановъ на ручкахъ, части широкаго меднаго ножа съ изображеніями человека и животныхъ, сердоликовыя бусы, кости зубра, лошади, собаки и птичьи; предметы и кости прикрыты сверху остатками обожженнаго дерева. Въ большомъ каменномъ кургане оказалась огромная плитняковая гробница, не покрытая сверху; одинъ изъ угловъ гробницы занять тремя большими плитами, подъ которыми на незначительной глубине лежали остатки человѣческихъ костей, медныя наконечники стрель, такой-же наконечникъ копья, черепки каменной посуды и кости зубра. Расположенное близъ ст. Ходжалы кладбище съ каменными гробами, иногда прикрытыми сверху огромными камнями, оказалось беднымъ. Раскопки, произведенныя близъ Ходжалы внутри одного каменнаго „коша“, обнаружили позднейшее погребение, также въ каменной гробнице; костякъ лежалъ головою на З., лицомъ на Ю.» [Նույն տեղում, 17]:

Խոջալու կայանատեղիի մոտ հայտնաբերված գտածոները վերաբերվում են բրոնզե դարյան և վաղ երկաթե դարի ժամանակաշրջաններին:

Այնուհետև Է. Ռյոսլերը պեղումները շարունակել է Արջաձոր (Առաջաձոր) գյուղի մոտակայքում: Այդ տարածքում պեղվեց սև հողով և սալաքարերով շաղախված դամբարանաբլուր, որտեղ հայտնաբերվել են տարբեր կողմեր նայող երեք զուգահեռ տեղաբաշխված թաղումներ, բոլորը առանց քարարկղային դամբարանի: Դրանցից հատկապես մեկը հարուստ էր բրոնզե զինատեսակներով և նման այլ ապրանքներով: Հենց դրանում գտնվել են՝ «мечъ, кинжалы, каменные и бронзовыя стрелы, копье, удила, массивныя кольца, золотой цилиндръ съ изображеніемъ антилопы, ножи и орудіе въ виде виль. Въ числѣ другихъ предметовъ изъ Артчадзора любопытны: пряжка въ виде пластинки, инкрустированной перламутромъ и украшенной по угламъ четырьмя головками, пряжка въ виде кольца, также съ головкой, круглая бляха для ремней съ большой выпуклой известковой наставкой и рукоять

¹² Մեկ վերստը՝ 1067 մետր է:

съ головкой быка, инкрустированная деревомъ. Железныхъ вещей не найдено никакихъ. Почти все найденные предметы уже известны изъ прежнихъ раскопокъ въ Борчалинскомъ и другихъ уездахъ, но кажется, еще въ первый разъ найдены они въ кургане» [Նույն տեղում, 17-18]:

1894 թվականին շարունակվեցին պեղումները Դամդոլու(Գայլաթաղ-Կյուլաթաղ) գյուղի մոտակայքում, «насыпанныхъ также изъ земли съ булыжникомъ, въ которыхъ оказались каменные гробницы со скелетами, лежащими въ направлении отъ З. къ В., при нихъ вещи той-же культуры» [Նույն տեղում, 18]:

Առաջածորից 8 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Սրխավենդ գյուղատեղիում պեղվեց հետաքրիիր մի դամբարանաբլուր՝ Խոջալու բնակատեղիի մոտակայքի դամբարանաբլուրների նմանատիպը: «Курганная насыпь, высотой более 4 саж., сложена была изъ одного песку и имела правильную конусовидную форму. На поверхности земли лежала куча различныхъ костей и вещей, прикрытая сверху слоемъ дерева; въ ней, кроме истлевшихъ костей человека, оказались кости зубра, лошади, собаки, много красивыхъ черныхъ урнъ съ пепломъ и следующие бронзовые вещи: наконечники стрелъ, длинные тупые наконечники различныхъ формъ въ виде рукоятей, массивныя круглыя инкрустированныя бляхи, ножъ, вилообразное орудие и пр.» [Նույն տեղում, 18-19]:

Ավարտելով Շուշիից հարավ ընկած տարածքի պեղումները, Է. Ա. Ռյոսլերը աշխատանքները տեղափոխեց Խոջալու, որտեղ պետք է հետազոտեր երկու հսկայական դամբարանադաշտեր, որտեղ պեղումները, ինչպես հայտնի է, սկսվել էին դեռևս 1894 թվականին և շարունակվել 1895 թ. [ОИАК за 1894г., 1896, 17; ОИАК за 1895 г., 1897, 50]:

Պեղումները Արցախ-Ղարաբաղում շարունակվել են հաջորդ տարիներին ևս: Ուշադրության արժանի են նաև 1895-1897 թթ. պեղումները: 1895 թ. և 1897 թ. (որոշ մասը) պեղումներին և արդյունքներին անդրադարձել ենք «Բանբերի» 2024 թ. 1-ին համարում:

Է.Ա. Ռյոսլերը 1895 թ. շարունակելով Շուշիի գավառակի մեծ բլուրների հետազոտությունը, կազմել է մանրամասն հաշվետվություն Խոջալու կայանատեղիի շրջակայքում, Խոջալու (Խոջալինկա՝ ըստ հաշվետվության տվյալների) գետի աջ ափին իրականացրած պեղումների մասին, և սկսել էր Կարկառ գետի (Կարկառ-չայ՝ ըստ հաշվետվության տվյալների) աջ ափի՝ փոստային ճանապարհից արևելք գտնվող մի քանի բլուրների հետազոտությունը [ОИАК за 1895 г., 1897, 49]:

1895 թ. իրականացվող պեղումների արդյունքում հայտնաբերվել էին բրոնզից պատրաստված տարբեր գտածոներ:

Վերոհիշյալ հաշվետվության մեջ նշվում է, որ Կարկառ գետի (ըստ հաշվետվության տվյալների) ձախ ափին, Խոջալու կայանատեղիից դեպի արևելք, հետազոտվել է 6 թաղում, որից երեքը՝ քարից էին՝ ունեին 6-12 ոտնաչափ բարձրություն և պարփակված էին քարե տուփերով [ОИАК за 1895 г., 1897, 50]:

Ապա և նշվում է, որ բուն Շուշիի մոտ Է.Ա. Ռյոսլերը պեղել է անհայտ ժամանակաշրջանի ինչ-որ գերեզմանոցի հատված, որի մեջ հայտնաբերվել են «прикрытые плитами, но совершенно пустые каменные ящики, расположенные въ направлении съ З. на В.» [ОИАК за 1895 г., 1897, 51; Սարումյան, 2024, թիվ 1, 52]: (Այս բոլոր պեղումների հաշվետվությունը և նրանց հետ կապված նկարները Է.Ա. Ռյոսլերի կողմից տեղակայված են

Բեռլինի մարդաբանության, էթնոլոգիայի և նախնադարի պատմության Ընկերության 1895-1896 թթ. ամսագրերում):

Բացի դրանից Է.Ա. Ռյոսլերը Ջաբրայիլի գավառակում Ակնաղբյուր (ըստ հաշվետվության՝ Կարաբուլախ) գյուղի մոտ հետազոտել է հսկայական Կարա-Քյոփագ դամբարանաբլուրը: Բլուրի արտաքին հետազոտությունը և փորձնական պեղումները ցույց են տվել, որ «նրա բարձունքում գտնվում են ինչ-որ բարակ, քառակուսի աղյուսներից պատրաստված շինության մնացորդներ, որում, ի դեպ, հայտնաբերվել են պահոցի հետքեր և 2 կմախք: Վերևի հարթակից ջրի խողովակ էր իջել: Մոտակայքում կան ավելի փոքր չափերի, բայց նաև հսկայական թմբեր» [ОИАК за 1895 г., 1897, 51; Սարումյան, 2024, թիվ 1, 52]: Կարաբուլախ (Ակնաղբյուր) գյուղի մոտակայքում Է.Ա. Ռյոսլերը բացել է կարասային թաղումներով դամբարան, որտեղ հետազոտման արդյունքում գտնվել են երկաթե դաշույնի կտորներ և փոքրիկ կապույտ ուլունք, իսկ «близъ Ванкского монастыря позднеейшее, вероятно, христианское кладбище, въ которомъ костяки головою на З., въ каменныхъ ящикахъ и безъ вещей» [Նույն տեղում]: (Այս ամենի մասին տես՝ Приложение 8-е. ОИАК за 1895г., изд. 1897, 158–159):

Փաստորեն, Ակնաղբյուր (ըստ հաշվետվության՝ Կարաբուլախ) գյուղի մոտ հայտնաբերված գտածոները պատկանում են երկաթի դարաշրջանին, իսկ Վանք գյուղի եկեղեցու տարածքի գտածոները՝ վաղ քրիստոնեական ժամանակաշրջանին:

Ելիզավետապոլի նահանգի Շուշիի գավառակում իրականացրած պեղումների արդյունքների հաշվետվության մեջ ևս Է.Ա. Ռյոսլերը արժեքավոր վկայություններ է տալիս Հաղրութ-Վանք գյուղերի միջև ընկած տարածքի վաղ քրիստոնեական ժամանակաշրջանի պատկանելիության վերաբերյալ [ОИАК за 1895г., 1897, 201]: «Երկու լեռնաշղթաների միջև ընկած խոր հովտում, դեպի Արաքսից հարավ-արևելք իջնող ցածրադիր գոտում է գտնվում Հաղրութ գյուղը: Նրա շրջակայքում դամբարանաբլուրներ չեն երևում, սակայն Հաղրութի և Վանքի գլխավոր կենտրոնակայանի (штабъ-квартира) (ասես ներկայացնելով Վանք գյուղի շարունակությունը և իր անունը ստանալով մոտակայքում գտնվող Վանք կոչվող վանքից), միջև գտնվում է հին գերեզմանոց 155 ոտնաչափ երկարությամբ և 85 ոտնաչափ լայնությամբ», որը Է.Ա. Ռյոսլերի կարծիքով վերաբերում է վաղ քրիստոնեական ժամանակաշրջանին: Այնուհետև Է.Ա. Ռյոսլերը իր տեսակետը հաստատում է կոնկրետ հետազոտման արդյունքներով [ОИАК за 1895 г., 1897, 158]:

1896 թ. շարունակվեցին Է. Ռյոսլերի կողմից իրականացվող պեղումները Ելիզավետապոլի նահանգում: Նշվող ժամանակահատվածում հետազոտություններն ի կատար ածվեցին Գյուլափիլու գյուղատեղիի մոտակայքում գտնվող դամբարանաբլուրներում [ОИАК за 1896г., 1898, 106]:

Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի անդամ, Շուշիի Ռեալական ուսումնարանի դասախոս Է.Ա. Ռյոսլերը 1897 թ. պարբերաբար շարունակել է հնագիտական հետազոտությունները, հաշվետու տարում կենտրոնանալով հիմնականում Շուշիի գավառակի վրա, որը իր ավելի վաղ սկսած աշխատանքների շարունակություն էր: Այսպես, նրա կողմից հետազոտվեց Խոջալու գյուղի մերձակայքում գտնվող ամբարտակը,

որի պեղումները սկսել էր դեռևս 1894 թվականին [ОИАК за 1894 г., 1896, 17; ОИАК за 1895 г., 1897; Սարումյան, 2024, 54]:

Ներկայացվող տեղեկագրի կարևոր բաժիններից է նաև «Приложения»-ն, որտեղ նկարագրվում են պեղումների արդյունքնում ձեռք բերված գտածոները: Այսպես, «Приложения»-ի 5-րդ կետում շարադրվում է Ելիզավետապոլի նահանգի Շուշիի գավառակում (уезде) իրականացրած պեղումների ժամանակ հայտնաբերված գտածոների մասին:

1896 թ. Է.Ա. Ռյոսլերը սկսեց ուսումնասիրել Գյուլափիլու բնակավայրի մոտ գտնվող մի քանի հին դամբարանադաշտեր, որոնք տեղակայված էին Շուշիից դեպի հարավ-արևելք ընկած Ղարաբաղի տափաստան իջնող երկու լեռնաշղթաների միջև ընկած ձորում: Այս գյուղի մոտակայքում Է.Ա. Ռյոսլերը հանդիպեց եռակի հուղարկավորության (թաղումների)՝ «1) քարարկղային գերեզմանների, 2) առանց արկղերի գրունտային գերեզմանների, որոնք դրսից նշված են քարերից պատրաստված պսակներով, և 3) դամբարանների» [ОИАК за 1896 г., 1898, 106]:

Այնուհետև Է.Ա. Ռյոսլերը սկսեց պեղել Շուշից 2 ½ մղոն հարավ-արևմուտք ընկած, Երևանյան մայրուղու մոտակայքում գտնվող «Իգա» («Ярма») բլուրը [ОИАК за 1896 г., 1898, 109]:

1896 թ. Է.Ա. Ռյոսլերի կողմից հայտնաբերված գտածոները պատկանում էին բրոնզի և երկաթի դարաշրջաններին: Այդ մասին վկայում են տեղեկագրում գրանցված պեղումների արդյունքներում հայտնաբերված գտածոների մասին նկարագրությունների վկայությունները՝ «Три бронзовые обруча, 6 браслетов, 2 бляшки, крючекъ и 2 кольца изъ того-же металла, железный ножъ и железный наконечникъ копья, собранные преподавателемъ Шущинскаго реального училища Э. Реслеромъ въ м. Джебраиле, въ уезде того-же имени» [ОИАК за 1896г., 1898, 116]:

Նույն Շուշիի գավառակի Չանախչի գյուղում, որը տեղակայված էր Շուշիից 18 վերստ հարավ-արևելք, Է.Ա. Ռյոսլերը 1897 թ. ուսումնասիրել է հին գերեզմանատուն գյուղի հարավային մասում և հետագոտել է այդտեղ 2 գերեզման, որը տեղի բնակչության մոտ հայտնի էր «իշխանական» անունով [ОИАК за 1897 г., 1900, 155]:

Փաստորեն, Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի կողմից Արցախ-Ղարաբաղի տարածքում իրականացված պեղումների արդյունքում հայտնաբերված գտածոները վերաբերվում են բրոնզեդարյան և վաղ երկաթի դարաշրջանին, ինչպես նաև վաղ քրիստոնեական ժամանակահատվածին, ուստի և, պետք է ընդգծել, որ պեղումների արդյունքները արժեքավոր վկայություններ են տարածաշրջանի պատմամշակութային ժառանգության մասին:

Պետք է ընդգծել, որ բրոնզի և երկաթի դարաշրջաններին վերաբերող դամբարանների, բնակատեղիների (Ստեփանակերտ, Խոջալու, Ամարաս, Մատաղիս, Խաչենագետի, Իշխանագետի հովիտներ) պեղումները հավաստում են, որ այս տարածքը պատկանում է Բ.ա. 5-3-րդ հազարամյակներում ձևավորված Կուր-Արաքսյան մշակութային շերտին: Առավել կարևոր են Բ.ա. 3-րդ հազարամյակով թվագրվող Վարարակնի (Խանքենդի,

Ստեփանակերտ) և Խաչենագետի հովտի եզակի դամբարանաբլուրները, որոնք հնդեվրոպացիների հնագույն գործունեության առաջին վկայություններից են:

Այսօր հանրության համար ազգային հնությունները, ազգային հիշողությունը մոռացության տրվելու վտանգի առջև են հայտնվել:

Այսօր չեն դադարել Ադրբեջանի կողմից ոտնձգությունները և բարբարոսական գործողությունները հայոց հոգևոր և մշակութային ժառանգության հանդեպ:

Այսօր մենք ականատես ենք լինում, որ ոչնչացվում, բռնադատվում, վանդալիզմի են ենթարկվում Արցախ-Ղարաբաղի տարածաշրջանում տեղակայված բոլոր պատմամշակութային կոթողները:

Ուստի, սույն հոդվածով յուրովի փորձ է կատարվում հակադարձելու ադրբեջանական իշխանությունների կողմից Արցախ-Ղարաբաղի պատմական ժառանգության, և ընդհանրապես, հայոց պատմության խեղաթյուրումներին:

Անհրաժեշտ է դիմել միջազգային հանրությանն ու պատկան կառույցներին հստակ գնահատական տալ պատմամշակութային հուշարձանների նկատմամբ իրականացվող հանցագործությանը, ինչպես նաև գործնական քայլեր ձեռնարկել հետագա վերացումից փրկելու Ադրբեջանի վերահսկողության տակ հայտնված տարածքներում հայկական հոգևոր-մշակութային պատմական ժառանգությունը:

Վերջաբանի փոխարեն

Այսպիսով՝

1.«Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի հաշվետվություն»-ները կարևոր սկզբնաղբյուր են հանդիսանում Արցախ-Ղարաբաղի պատմամշակութային ժառանգության մասին տեղեկությունները բացահայտելու համար:

2. 1894-1897 թթ. պեղումների արդյունքներն ընդգրկող ներկայացված Հաշվետվությունների հիման վրա վեր են հանվում Մեծ Հայքի 10-րդ նահանգ Արցախ-Ղարաբաղի բնիկ հայկական տարածք լինելու հանգամանքը, նրա հին և միջնադարյան պատմության հարուստ բովանդակությունը:

3. 19-րդ դարի վերջին քառորդում Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի կողմից Արցախ-Ղարաբաղում իրականացրած պեղումների արդյունքները արժեքավոր վկայություններ են տարածաշրջանի պատմամշակութային ժառանգության պատմության մասին:

4. Դրանք իրենց հերթին լուր վկայություններն են Արցախ-Ղարաբաղի հնագույն ժամանակաշրջանում բնակեցվածության և տարածքի վաղ քրիստոնեական ժամանակաշրջանի պատկանելության վերաբերյալ:

5. Հնագիտական հանձնաժողովի կողմից ստեղծված արխիվային ֆոնդերը անգնահատելի աղբյուր են հանդիսանում աղբյուրագիտական հետազոտությամբ պարզելու Արցախ-Ղարաբաղի հնագույն հայկական պետության և մշակույթի հնագույն հուշարձանները:

6. Այսօր, երբ արցախահայության բռնի տեղահանության հետևանքով շուրջ 120.000 արցախցիներ օտարվել են իրենց սոցիալ-մշակութային արժեքներից, և վտանգված է նրանց սոցիալ-մշակութային և ազգային ինքնությունը, այսօր, երբ ադրբեջանական իշխանությունները փորձում են հայ ժողովրդի հիշողությունից ջնջել հայրենի պատմությունը, խեղաթյուրել և բռնադատագնել ազգային արժեքները, գրկել Արցախ աշխարհը իր պատմական ինքնությունից, հայկականության որևէ վկայությունից շատ կարևոր է Ադրբեջանի կողմից իրականացվող մշակութային եղեռնը դատապարտել՝ համայն մարդկության կողմից:

Արխիվների, գրադարանների ֆոնդերում պահպանվող հնագիտական և ազգագրական նյութերի ուսումնասիրությունն ու ամբողջացումը հանրության առաջնային խնդիրը պետք է դառնա, որովհետև դրանք իրենց պարունակությամբ՝ անգնահատելի աղբյուր են հանդիսանում բոլորի համար:

SUMMARY

The article examines the evidence about Artsakh-Karabakh presented in the bulletins “Reports of the Imperial Archaeological Commission” (“report of the Imperial Archaeological Commission”), one of the many valuable sources stored in the National Library of Armenia. These newsletters were published between 1862 and 1918 once a year, summarizing events from 1859 to 1913-15. the data of the conducted archaeological excavations. 45 volumes of books have been published.

In the current difficult geopolitical conditions, the assessment and preservation of national antiquities require special and careful treatment, and their study and reinterpretation in a new way become even more important.

Today, in the context of the Armenian territorial losses, we are faced with the loss of national antiquities, national memory.

Therefore, in this article we make a unique attempt to identify and present to the public the Imperial Archaeological Commission in Artsakh-Karabakh of the 19th and 20th centuries some of the results of the archaeological excavations carried out, along with their original contents (this article is presented as an addition to the materials published in the previous issue of the Bulletin for 2024/1).

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Մարումյան Ն., Վկայություններ Արցախ-Ղարաբաղի մասին ըստ «Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի հաշվետվություն» («Отчетъ Императорской Археологической Комиссии») տեղեկագրերի // Բանբեր Հայաստանի գրադարանի: Գիտամեթոդական հանդես., Երևան, «Գիրք» հրատ., 2024, թիվ 1, էջ 51-61:
2. Кондаков С.Н. Императорская археологическая комиссия
3. миссия // Юбилейный справочник Императорской Академии Художеств. 1764-1914 = Юбилейный справочникъ Императорской Академии Художествъ. 1764-1914, С.-Петербург, Товарищество Р. Голике и А. Вильборг., 1914, Т. I, 353 с.
4. Отчетъ Императорской археологической комиссии за 1891 годъ. съ 200 политипажей, Санкт-Петербургъ, Типография Главного Управления Уделовъ, Моховая, № 40, 1893, 187 с.

5. Отчетъ Императорской археологической комиссии за 1894 годъ. съ 235 политипажами въ тексте – Санкт-Петербургъ: Типография Главного Управления Уделовъ. Моховая, № 40, 1896, 171 с.
6. Отчетъ Императорской археологической комиссии за 1895 годъ. съ 394 политипажами въ тексте – Санкт-Петербургъ: Типография Главного Управления Уделовъ. Моховая, № 40, 1897, 202 с.
7. Отчетъ Императорской археологической комиссии за 1896 годъ. съ 626 политипажами въ тексте – Санкт-Петербургъ: Типография Главного Управления Уделовъ. Моховая, № 40, 1898, 252 с.
8. Отчетъ Императорской археологической комиссии за 1897 годъ. съ 321 политипажами въ тексте – Санкт-Петербургъ: Типография Главного Управления Уделовъ. Моховая, № 40, 1900, 192 с.

**ՔՐԻՍՏՈՖԵԼ ՎԱՆ ՋԻԽԵՄ ՓՈՐԱԳՐԻԶ-ՆԿԱՐԶԻ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ փորագրապատկեր, տպագրություն, փորագրիչ, գրքի նկարագրադրում, Քրիստոֆել վան Ջիխեմ, Թովմա Վանանդեցի:

Keywords: wood engraving, printing, engraver, book illustration, Christofel van Sichem, Tovma Vanandetsi.

Արևմտյան Եվրոպայի հայկական տպագրական կենտրոններից առանձնապես ուշագրավ է Հոլանդիայի մայրաքաղաք Ամստերդամիւր դերը, որտեղ հայերեն գրքերի տպագրությունը սկսվելով 1660 թ., առժամանակյա դարարից հետո շարունակվում է մինչև 1716 թ., ամբողջ 57 տարի, և ապա վերջանում ընդմիջո:

Ամստերդամի տպարանի պատմության մեջ իր հրատարակչական գործունեությամբ առանձնանում է Գողթն գավառի Սբ. Խաչ վանքի եպիսկոպոս Թովմա Վանանդեցի Նուրիջանյանը [Սևակ, 1960, 412-415]: Շուրջ տասը տարվա (1695-1705 թթ.) ընթացքում Վանանդեցիները հրատարակում են 20 գիրք և «Համատարած աշխարհացոյց» կոչվող պղնձափորագիր քարտեզը: Իրենց տպագրական որակով Վանանդեցիների հրատարակությունները գերազանցում են մինչ այդ եղած բոլոր հայկական, անգամ՝ Ոսկանյան տպարանի հրատարակություններին: Վանանդեցիների հրատարակությունները աչքի են ընկնում շքեղ պատկերազարդմամբ, որի բաղկացուցիչ մաս են կազմում փորագիր պատկերները: Վերջիններիս հրատարակություններում հիմնականում տեղ են գտել ծագումով գերմանացի փորագրիչ Քրիստոֆել վան Ջիխեմի պատրաստած փորագրանկարները:

Եվրոպայում փորագրանկարչությունը շատ արագ մեծ ժողովրդականություն ստացավ: ԺԵ-ԺԶ. դարերի գերմանացի Հյուսիսային Վերածննդի մեծագույն նկարիչ Ալբրեխտ Դյուրերը (1471-1523 թթ.) կատարեց 374 փայտե փորագրանկար, որոնցից հայտնի են «Հայտնություն» (Ապոկալիպսիս) (15 թերթ), «Մարիամի կյանքը» (20 թերթ), «Մեծ չարչարանքներ» (12 թերթ), «Փոքր չարչարանքներ» (36 թերթ) շարքերը: 1496-1498 թթ. Դյուրերը ստեղծում է իր հայտնի՝ «Ապոկալիպսիս» (Հայտնություն) փայտափորագիր պատկերների շարքը: Այն բաղկացած է 15 փորագիր պատկերներից [Huntington, 1855, 306]: Հայտնությունը Նոր Կտակարանի կանոնի գրքերից վերջինն է: Ըստ Էրվին Պանառովսկու՝ Լեոնարդո դա Վինչիի «Վերջին ընթրիքին» համարժեք Դյուրերը ստեղծեց նման արժեքավոր ստեղծագործություն՝ «Ապոկալիպսիսը»: Դյուրերի այս աշխատանքը կրկնօրինակեցին ոչ միայն Գերմանիայում, Իտալիայում, այլ նաև Ֆրանսիայում, Ռուսաստանում և ոչ միայն

փորագրանկարների տեսքով, այլ նաև քանդակագործության, գեղանկարչության մեջ, որոնք իրենց ցայտուն արտացոլումը գտան նաև հայ գրքարվեստում:

Հայկական վաղ տպագիր գրքերում, այդ թվում նաև Վանանդեցիների հրատարակություններում, Դյուրերի որոշ աշխատանքներ հայտնվում են վերը նշված Քրիստոֆել վան Զիխեմի կատարած փորագրանկարներով: Քրիստոֆել վան Զիխեմի փորագրանկարները արված են նաև այլ հեղինակների գործերից (Abraham Bloemaert, Hendrick Goltzius, Lukas van Leyden, Maarten van Heemskerck): Նշենք, որ Ամստերդամյան հրատարակությունների փորագրանկարները կամ դրանց մեծ մասը ձեռք է բերել Մատթեոս Ծարեցին, քանի որ այդ պատկերները կան Ծարեցու հրատարակած Ներսես Շնորհալու «Յիսուս Որդի» (1660-1661 թթ.) գրքում և «Շարակնոցում» (1664-1665 թթ.): Օտար հեղինակներից միայն Լեհման Հելմուտ Հաուպտը և Ջորջո Միլեսն են, որ նշում են վերը նշված փաստի մասին:

Թովմա Վանանդեցին իր հրատարակություններում հիմնականում օգտագործել է հենց այդ փորագիր պատկերները: Քրիստոֆել վան Զիխեմ կրտսերը ծնվել է 1581 թ. Բազելում, մահացել 1658 թ. Ամստերդամում: Ծագումով գերմանացի է: 1600-ական թվականներին նա ապրել է Ամստերդամում: Եղել է հոլանդացի հռչակավոր նկարիչ Հեն(դ)րիկ Գոլցիուսի (1558-1617 թթ.) աշակերտը [Wijnman, 233-244]: 1602-1606 թթ. աշխատել է Լեյդենում, իսկ 1606-1658 թթ. Ամստերդամում [Lehmann-Haupt, 252]: 1603 թ. Գոլցիուսի հետ միասին ճամփորդել է Լեյդեն, ծանոթացել տեղի փորագրիչ վարպետների աշխատանքներին: Հենդրիկ Գոլցիուսը 1596 թ. Վենետիկում սովորում է գրաֆիկա Տիցիանի դպրոցում: Նրա արվեստում ցայտուն կերպով արտահայտված է Տիցիանի արվեստի ազդեցությունը, հատկապես չորս ավետարանիչների պատկերներում (1593 թ. պահվում է Ռոտերդամի Boymans van Beuningen թանգարանում), որից էլ հետագայում ոգեշնչվել է Քրիստոֆել վան Զիխեմը [Reznicek, 1961, 215]: Քրիստոֆել վան Զիխեմը կամ «հոլանդացի Դյուրերը» հայտնի է եղել որպես գրքեր նկարազարդող (ունի շուրջ 1200 փայտե փորագրություն): Ունի մի շարք ինքնուրույն գործեր, որոնցից լավագույնները գտնվում են դիմանկարների այն ժողովածուի մեջ, որը լույս է տեսել Ամստերդամում 1609 թ. (Iconica Haeresiarcharum): Նրա նկարազարդմամբ է լույս տեսել «Քրիստոսի մանկությունը»՝ կատարված 1617 թ., ինչպես նաև Աստվածաշնչի մի քանի հրատարակություններ, որոնցից երկուսը հրատարակվել են Ամստերդամում (1646 թ., 1648 թ.) [Bryan, 1899, 398], Նոր Կտակարան՝ տպված Անտվերպենում (1646 թ.): Քրիստոֆել վան Զիխեմ կրտսերի այլ գործերի շարքում հայտնի են չորս ավետարանիչների դիմանկարները, որոնք օգտագործվել են Թովմա Վանանդեցու հրատարակություններում և Ոսկան Երևանցու Աստվածաշնչում (1666-1668 թթ.): 1657 թ. հրատարակված Biblia Sacra-ն ունեցել է 797 պատկեր՝ տպված Քրիստոֆել վան Զիխեմի փորագրություններից: Վերջին երկու այս հրատարակություններում Զիխեմը օգտագործել է Ալբրեխտ Դյուրերի, Լուկաս վան Լեյդենի, Հենդրիկ Գոլցիուսի, Հանս Հոլբեյնի, Մարտին վան Հեմսկերկի կրկնօրինակումները: Վերջիններս իրենց նկարչական գործունեությունը սկսել են որպես գեղանկարիչներ և հայտնի են եղել որպես ակադեմիական նկարչության հմուտ վար-

պետներ: Քրիստոֆել վան Զիխեմը համարվում է ԺԷ. դարի Էզրայի գրքի նկարագրողումների լավագույն վարպետը: Վերջին երկու հրատարակությունները հրատարակվել են Պիտեր Յակոբս Պատսի տպարանում:

Նկ. 1.1, 1.2 Արարչագործություն, ՄՄ Հմր 349 Աստվածաշունչ

Հարկ է նշել նաև, որ առաջին անգամ հայկական գրքերի համար Քրիստոֆել վան Զիխեմի փորագրանկարները օգտագործվել են 1660-1661 թթ. Ամստերդամի «Սբ. Սարգիս և Սբ. Էջմիածին» տպարանի կողմից հրատարակած գրքերում, իսկ վերջին անգամ հանդիպում ենք 1739 թ. Կոստանդնուպոլսի Մարտիրոս Մարգարյանի տպարանի հրատարակություններում: Ըստ Ռաֆայել Իշխանյանի՝ Ոսկանյան տպարանի հրատարակությունների մեջ օգտագործված գրեթե բոլոր նկարները (փոքր բացառությամբ) Քրիստոֆել վան Զիխեմ կրտսերի փորագրություններն են: Հետագայում այս բոլոր կրկնօրինակումները Զիխեմը հրատարակել է մեկ ընդհանուր գրքում՝ Der zielen Lust-Hof խորագրով: Վան Զիխեմի փորագրապատկերների մի մասը անմիջական կրկնօրինակներ են նաև Ջերոմ Նադալի (1507-1580 թթ.) Պատկերագրող Ավետարանից [Ենոքյան, 2016, 79]: Ջերոմ Նադալի կազմած Պատկերագրող Ավետարանը՝ կատարված Հիսուսական ուխտի հիմնադիր Լոյս Իգնատիոսի պատվերով, ԺԶ. դարի նշանավոր տպագիր գրքերից է: Այն տպագրվել է 1593-94 թթ. Անտվերպենում, Մարտին Նունթիոսի տպարանում [Moffitt, 1990, 631-638]: Ավետարանի ամբողջական վերնագիրն է Evangelicae historiae imagines adnotationes et meditationes [Bangert; Mccoog, 1992, 25-35]: Գրքում օգտագործված է 153 փորագիր պատկեր, հիմնականում կատարված հոլանդացի հայտնի փորագրիչներ Հերոնիմուս և Յոհաննես Վիրերիքս եղբայրների, իսկ մյուս մասն էլ իտալացի գեղանկարիչ

Բեռնարդինո Պերսեի կողմից [Buser, 1976, 424-425]: Փորագրապատկերները արտացոլում են Քրիստոսի կյանքը: Ջ. Նադալի Պատկերագրող Ավետարանը ոճական և հորինվածքային առումով հսկայական ազդեցություն ունեցավ հետագա տպագիր հոգևոր գրքի պատկերագրական համակարգի ձևավորման վրա, այդ թվում նաև Քրիստոֆել վան Ջիխեն կրտսերի: Տպագիր գրքերի փորագրապատկերների հիմքը դրվում էր ժամանակի եվրոպական գեղանկարչական և գծանկարչական բարձր վարպետությամբ ստեղծված հիմքերի վրա [Էնոքյան, 2016, 79]:

Նկ. 2.1. Հակոբի երազը Բեթելում,
Աստվածաշունչ 1666-1668 թթ.

Նկ. 2.2. Հակոբի երազը Բեթելում,
ՄՄ Հմր 204 Աստվածաշունչ

Ըստ Թիմ Բեքերի՝ ԺԶ-ԺԷ. դարերում եղել են չորս Քրիստոֆել վան Ջիխեն անունով նկարիչներ՝ Քրիստոֆել վան Ջիխեն երեց, Քրիստոֆել վան Ջիխեն, Կոռնելիոս վան Ջիխեն և Կառլ վան Ջիխեն: Նրանցից յուրաքանչյուրը իր գործունեությունը սկսել է քսաներկու տարեկանում: Տեսակետ կա, ըստ որի այս վերջին երկուսը միևնույն անձնավորությունն է, որը փորագրություններ է կատարել ոչ թե փայտի, այլ պղնձի վրա: Քրիստոֆել վան Ջիխեն երեցը ապրել ԺԶ. դարում Գերմանիայում և ոչ մի առնչություն չունի Ամստերդամի տպարանի փորագրանկարների հետ: Կա ենթադրություն, որ Քրիստոֆել վան Ջիխեն երեցը հայրն է ԺԷ. դարում ապրած մյուս վան Ջիխեն նկարիչների: Ուշագրավ է, որ մի շարք նկարիչների անվանատառերը Քրիստոֆել վան Ջիխենը թողել է նրանց պատկերներից արած փորագրանկարների վրա՝ AD-Ալբրեխտ Դյուրեր, HG-Հեն(դ)րիկ Գոլցիուս, և միաժամանակ դնելով իր ստորագրությունը՝ CVS [Պողոսեան, 4-5]: Հարկ ենք համարում նշել նաև, որ Քրիստոֆել վան Ջիխենը, բացի վերը նշված վարպետներից, կրկնօրինակումներ է կատարել նաև ԺԶ-ԺԷ դարերի ֆլամանդացի հայտնի փորագրիչներ՝ Յոհան Չադելերի (Joan I Sadeler, 1572-1620), Կրիսպյին վան դը Փաս երկրորդի (Crispijn

de Passe, 1564-1637), Հանս Բոլ (Hans Bol, 1534-1593), Մարտին դը Ֆոսի (Marten de Vos, 1532-1603), Հյուգո Վան դը Գոսի (Hugo van der Goes 1430 (1440)-1482) ստեղծագործություններից: Քրիստոֆել վան Ջիխեմի փորագրանկարները գեղեղվել են նաև Մարսելի, Լիվոռնոյի, Կոստանդնուպոլսի հայկական տպարանների հրատարակած գրքերում: Քրիստոֆել վան Ջիխեմի կատարած փորագրանկարներն արված են երկայնակի քսիլոգրաֆիայի տեխնիկայով [Քիրտեան, 1393, 18-20]: Նա փորագրության արվեստը ժառանգել էր իր հորից՝ Կարել վան Ջիխեմից՝ մասնագիտական գրականության մեջ Քրիստոֆել վան Ջիխեմ Ավագ անունով [Haupt, 1977, 39]: Քրիստոֆել վան Ջիխեմը, լինելով հմուտ փորագրիչ, կարողացել է վարպետորեն և մաքուր փորագրել իր ժամանակի նշանավոր նկարիչների աշխատանքները: Անտարակույս, սխալ է Հարություն Քյուրտյանի խիստ քննադատական խոսքը, այն մասին, թե Ջիխեմը աննշան փորագրիչ է և գուրկ է գեղարվեստական ըմբռնումից [Քիրտեան, 1966, 105-111]: Ջիխեմ կրտսերը, ի տարբերություն իր հոր, չորդեգրեց նրանից կոթողայնության արվեստը, սակայն իր պատկերների բարձր վարպետության և նրբագեղության շնորհիվ գերազանցեց անգամ իր հորը: «Ես եղել եմ ամենատաղանդավորը մեր ընտանիքի համանուն չորս նկարիչներից, որոնք ևս մեծ ներդրում են ունեցել ԺԷ. դարի հոլանդական փորագրության մեջ» - ասել է Քրիստոֆել վան Ջիխեմ կրտսերը [Reznicek, 1961, 215-278]: Նա փայտը կտրում էր առանց խաչահատումների, և իր հատումների մեջ գերիշխում էին թեք գծերը, որն էլ հենց նրա առավելությունն էր: Ջիխեմի անվան հետ է կապված նաև 1617 թ. հրատարակած Kindsheyd onses Heeren Jesu Christ գիրքը՝ բաղկացած Քրիստոսի մանկությունը պատկերող տեսարաններից: Հարկ ենք հա՛ մարում թվարկել այն հրատարակությունների անունները, որտեղ արտացոլվել են Քրիստոֆել վան Ջիխեմի ստեղծագործությունները.

- Boethius, Van de vertroosting der wysheid, 1616 թ., Ամստերդամ,
- Թովմա Գեմբացի, Յաղագս Համահետևման Քրիստոսի, 1624 թ. Անտվերպեն,
- Քրիստոսի մանկությունը, 1617 թ. Ամստերդամ, 1628 թ., Լուվեյն,
- Bibels Tressor ofte zielen Lust-Hof, 1629 թ., Լուվեյն,
- Historien ende prophetien der Hl. Schrifturen, 1645 թ. Ամստերդամ,
- Augustinus, Vierige meditation ofte aandachten, 1645 թ. Անտվերպեն,
- Bibels Tressor ofte zielen Lust-Hof, 1648 թ., Ամստերդամ,
- Biblia Sacra, 1646 թ., Անտվերպեն և 1657 թ. Ամստերդամ:

Հետագայում 1646 թ. հրատարակած Սրբազան Ավետարանը կամ Biblia Sacra-ն վերահրատարակվում է 1739 թ. Ռոտերդամում և 1743 թ. Ամստերդամում Bibelshe prenten և Bibels Lust-Hof անվանումներով: Քրիստոֆել վան Ջիխեմի փորագրանկարների արդեն պատրաստի տպաձևերը Թովմա Վանանդեյին օգտագործել է իր հրատարակություններում՝ հարմարեցնելով դրանք իր գրքերի բովանդակությանը: Մեզ հայտնի չէ, թե սկզբնապես ում կամ որ գրքերի համար են արվել Ջիխեմի փորագրանկարները: Ինչպես նշում է Հարություն Քյուրտյանը, հոլանդացի փորագրանկարիչը լատիներենով՝ A, B, C, D և այսպես շարունակ հաջորդաբար համարակալել է պատկերները և գրքի վերջում ըստ համարների հերթականության դրել նրանց մակագրությունները: Քանի որ գրքի վերջում հայերենը նման մակագրություններ չունի, ուստի տառերն անիմաստ են դառնում: Չենք

բացառում նաև այն փաստը, որ Քրիստոֆել վան Զիխենը ծանոթ է եղել նաև ֆրանկ-ֆլամանդացի փորագրիչ, ոսկերիչ Թեոդոր դե Բրայի (1561-1623 թթ.) լատիներեն Աստվածաշնչի փորագրապատկերներին: Աստվածաշունչը հրատարակվել է 1609 թ. Գերմանիայի Մայնց քաղաքում: Այս ամենից ելնելով կարող ենք ասել, որ հայ տպագիր գրքերի նկարագարդման արվեստը ձևավորվում էր ժամանակի գեղանկարչական բարձր վարպետությամբ ստեղծված հիմքերի վրա, իսկ Ոսկան Երևանցու և Թովմա Վանանդեցու հրատարակությունները դառնում են եվրոպական գեղանկարչական ազդեցությունները տարածող հիմնական աղբյուր: Այն գեղարվեստական մեծ ազդեցություն է ունենում ոչ միայն հայ տպագիր գրքի ձևավորման, այլ նաև ուշ շրջանի հայ միջնադարյան մանրանկարչության՝ հատկապես Աստվածաշնչերի պատկերագարդման վրա: Ոսկանյան և Վանանդեցիների հրատարակությունները նոր որակ և կարևոր խթան հանդիսացան ԺԷ-ԺԸ դարերի հայ գրքարվեստի՝ գեղարվեստական նոր ձևերի մշակման, ձևավորման և զարգացման համար:

**Նկ. 3. Մհարոնի և իր որդիների օծումը,
Ողջակիզման արարողությունը, ՄՄ Հմր 349 Աստվածաշունչ**

Հետաքրքիր է դիտարկել, թե ինչպես են եվրոպական փորագրապատկերները իրենց արտահայտությունը գտել ուշ շրջանի հայկական ձեռագրաարվեստում: Եվրոպական փորագրանկարների ոճով հայկական Աստվածաշնչերի նկարագարդումը սկսվում է ԺԷ.

դարի առաջին քառորդում: Մեզ են հասել մի շարք Աստվածաշնչեր, Ավետարաններ, Խորհրդատետրեր, որոնց պատկերագրությունների համար նախատիպեր են հանդիսացել եվրոպական պատկերները: Եվրոպական արվեստի այս շարժումը սկիզբ առավ Լեհաստանից և անցավ Կոստանդնուպոլիս, Սպահան: Այս շարժման կարևորագույն ներկայացուցիչն էր գրիչ-մանրանկարիչ Ղազար Բաբերդացին¹³: Շարժումը նույնիսկ տարածվեց հայ եկեղեցիների որմնանկարչության վրա, որի լավագույն օրինակը Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի եկեղեցու որմնանկարներն են: Կարելի է ենթադրել, որ դեռևս 1658 թ. Ամստերդամում հաստատված Մաթեոս Ծաբեցու, այնուհետև ջուղայեցի Ավետիս և Ոսկան Ղլիճեցիների կողմից փորագրապատկերների ընտրությունը ոչ թե պատահական, այլ նախընտրելի է եղել հայ գործիչների համար: Չմոռանանք նաև, որ Ամստերդամյան տպարանը հիմնվեց Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի պատվերով ու նախաձեռնությամբ և ֆինանսավորվում էր ջուղայեցի վաճառականների կողմից¹⁴: Այսպիսով ամստերդամյան հրատարակչությունները անմիջականորեն կապվում են Նոր Զուղայի հետ, որի եկեղեցիները 1650-ական թվականներին նկարագրողվում էին եվրոպական տպագիր գրքերի փորագրապատկերների կոմպոզիցիաները կրկնող որմնանկարներով: Հետաքրքրական է, որ այս կոմպոզիցիաների աղբյուրը Քրիստոֆել վան Զիխեմի փորագրություններն են կամ այն տպագիր նախօրինակները, որոնցից վան Զիխեմը օգտվել է, ինչպես օրինակ Ջ. Նադալի պատկերագրող Ավետարանը¹⁵: Տեղեկություններ են պահպանվել, որ Նոր Զուղայի հայ համայնքը կապեր է ունեցել վան Զիխեմ ընտանիքի հետ: Եվրոպացի ճանապարհորդների և տեղացի կառավարիչների թողած տեղեկություններից հայտնի է, որ Մեֆյան Պարսկաստանի շահերը հետաքրքրված էին եվրոպական նկարչությամբ և հաճախ էին հրավիրում հատկապես հոլանդացի նկարիչներին՝ աշխատելու պարսկական պալատում: Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի գլխավոր եկեղեցին՝ Ս. Հովսեփ Արիմաթացին, ամբողջությամբ զարդարված է ԺԷ-ԺԸ. դարերի որմնանկարներով, որոնք Հին և Նոր Կտակարանի տեսարաններ են պատկերում: Որմնանկարները ծածկում են եկեղեցու ողջ ներքին տարածությունը՝ հախճասալերից վերև: Իրենց ինքնատիպ ոճով զուգակցում են հայկական մանրանկարչության, արևմտաեվրոպական դասական հաստոցային գեղանկարչության և պարսկական դեկորատիվ արվեստի սկզբունքները՝ հիմնականում հիմք ունենալով իտալական և հոլանդական փորագրապատկերները: Սպահանի նշանավոր Մայդան Շահի խանութներում հայ վաճառականները

¹³ Ղազար վրդ. Բաբերդացին Լվովի Հաճկատար Աստվածածին վանքում Թորոս գրչին պատվիրել է գրել Աստվածառնչը, որը մասամբ նկարագրող է ինքը (ՄՄ 351, Լվով 1616-1619թթ., գրիչ՝ Թորոս դպիր, ծաղկող՝ Ղազար վրդ. Բաբերդացի):

¹⁴ Այս մասին Ոսկան Երևանցին հայտնում է Աստվածաշնչի վերջում թողած իր հիշատակարանում: Ըստ որի՝ 1665 թ. փետրվարի 20-ին Ոսկան Երևանցին Լիվոռնոյում ջուղայեցի վաճառականներ Ստեփաննոս Խանենցի, Թեոդորոս Քթռեցու և Պետրոս Զուղայեցու հետ կնքում է պայմանագիր, որով հիշյալ վաճառականները հանձն են առնում կատարել Աստուածաշնչի տպագրութեան համար պահանջվող ծախսերը «յօգուտ ազգիս եւ ի շահ սրբոյ աթոռոյն»:

¹⁵ Նոր Զուղայի հայկ. եկեղեցիների համար Ք. Վան Զիխեմի փորագրապատկերները որպես սկզբնաղբյուր օգտագործելու մասին առաջին անգամ գրել է **T.S.R Bose** «A 17-th century typological cycle of painting in the Armenian Cathedral at Julfa», journal at the Warburg and Courtauld institutes, 13. 1950, pp. 323-327.

վաճառում էին Վենետիկից ու Նյուրենբերգից բերված գեղանկարներ ու փորագրապատկերներ: Հայտնի է, որ Սպահանում էր պահպանվում Դյուրերի փորագիր պատկերների ճոխ հավաքածուն [Ղազարյան, 1968, 194] (այժմ՝ Փարիզի ազգային թանգարան): Եկեղեցու որմնանակարների մեծ մասը գրեթե նույնությամբ կրկնում են 1646 թ. Քրիստոֆել վան Զիխեմի հրատարակած Bible Sacra-ի փորագրապատկերները, հատկապես Նոր կտակարանի որոշ տեսարաններ (Մոգերի Երկրպագություն, Կույրերի բժշկում, Մուտք Երուսաղեմ, Հեսեի Ծառ, (նկ. 8 ա, բ), Ահեղ Դատաստան և այլն) ուղղակիորեն փորագրանկարների վերարտադրություններն են [Eftekharian-Laporte, 2006, 358]: Տեղեկություններ են պահպանվել, որ Նոր Զուղայի հայ համայնքը կապեր է ունեցել Քրիստոֆել վան Զիխեմ ընտանիքի հետ: Հոլանդիայի վաճառականությունը ԺԷ. դարում կարևոր դեր էր կատարում ոչ միայն եվրոպական, այլ նաև արևելյան երկրների վաճառականության մեջ: Օրինակ 1638 թ. Այդ նույն ընկերության ղեկավար Ադամ Վեստերվոլտի բացի առևտրական փոխանակություններից, նրանք Պարսկաստան են ուղարկել Բարենդ վան Զիխեմ անունով մի գծանկարիչի աշխատանքները: Ըստ հոլանդացի հետազոտող Մարտին Ժան Բոկի՝ Բարենդ վան Զիխեմը եղել է Բ. Վան Զիխեմ երկրորդի որդին [Bok, 2014, 177-205] և հավանաբար, նրա միջոցով են վերջինիս փորագրապատկերները հասել Նոր Զուղա և օգտագործվել Ամենափրկիչ վանքի որմնանկարների պատկերազարդման համար:

Ամստերդամյան հրատարակություններից կարելի է առանձնացնել մոտ մեկ տասնյակ թեմատիկ փորագրապատկերներ, որոնք մեծ տարածում են գտել Կոստանդնուպոլսի, Սպահանի ոչ միայն տպագիր, այլ նաև ձեռագիր Աստվածաշնչերի նկարազարդման շրջանում [Lang, 1969, 622-623]:

Նկ. 4.1 և 4.2 Շարակնոց 1702 թ.,
1704 թ. Կեսարիա, Արծաթյա կրկնակազմ, 16-րդ դար

ԺԷ. դարում Նոր Զուղայում և Կոստանդնուպոլսում նկարագարոված աստվածաշնչերը պատկերագրման տեսանկյունից բաժանվում են երկու խմբի: Առաջին խումբը նկարագարովում էր Ալբրեխտ Դյուրերի և նրա հետևորդների, այդ թվում նաև Ամստերդամյան հրատարակությունների պատկերների, իսկ մյուսը՝ Թեոդոր դե Բրայի Աստվածաշնչի հիման վրա [Merian, 612-613]: Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվող ձեռ. 201 (Սպահան, 1660 թ., գրիչ՝ Աստվածտուր, ծաղկող՝ Հայրապետ), ձեռ. 204 (Նոր Զուղա, XVII դ., գրիչ՝ Գասպար երեց, Հարություն դպիր, Սարգիս Վանեցի, ծաղկող՝ Ստեփանոս), ձեռ. 349 (Կոստանդնուպոլիս, 1686 թ., ծաղկող՝ Մաղաքիա Կոստանդնուպոլցի, Մարկոս պատկերահան¹⁶) Աստվածաշնչերում, ինչպես նաև ձեռ. 389 խորհրդատետրում (Սպահան, 1647 թ., գրիչ՝ Աստվածատուր, ծաղկող՝ Հայրապետ Զուղայեցի) զետեղված մի շարք մանրանկարներ իրենց պատկերագրությամբ ուղղակիորեն կրկնում են Ոսկանյան Աստվածաշնչի և Վանանդեցիների հրատարակությունների նույնանուն փորագրապատկերները՝ (նկարներ՝ 1ա, բ, գ, 2ա, բ, 4ա, բ,) հատկապես Հովհաննու Հայտնության նկարագրողումները (նկ. 5, ա, բ, գ, դ), որը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ Հայտնության նկարագրողումների համար նախատիպ են հանդիսացել միայն եվրոպական նախօրինակները, քանի որ հայ գրքարվեստում մինչ ԺԷ. դարը գրեթե չենք հանդիպում Հայտնության պատկերներ [Սիմոնյան, 2016, 63]:

Քրիստոֆել վան Զիխեմի փորագրապատկերները իրենց արտացոլումն են գտել ամստերդամյան հրատարակությունների դրոշմագարդ կաշվե կազմերի, ինչպես նաև ԺԷ-ԺԸ դարերի հայ արծաթագործության, եկեղեցական հարդարանքի, որմնանկարչության մեջ: Օրինակ՝ Կեսարիայի հայ արծաթագործները իրենց պատրաստած կրկնակազմերի ձևավորման համար օգտվել են Զիխեմի փորագրապատկերներից (նկ. 6ա, բ) [Merian, 2013, 117-187]: Ուշ շրջանի հայկական ձեռագրերի և տպագիր գրքերի դրոշմագարդ կաշվե կազմերի վրա սովորաբար պատկերում էին Խաչելություն և Հայտնության Տիրամայր տեսարանները: Քրիստոֆել վան Զիխեմի արվեստում գերակշռում են Հայտնության Տիրամոր պատկերները, որոնք իրեն արտացոլումն են գտել Վանանդեցիների հրատարակություններում: Զիխեմը այդ կրկնօրինակները ստեղծել է Դյուրերի և Հերոնիմուս Վիրերիքսի պատկերներից: Լավագույն օրինակն է Ոսկան Երևանցու 1666 թ. Աստվածաշնչի կազմը:

¹⁶ Աստվածաշունչ, ՄՄ 349: 1686թ., Կոստանդնուպոլիս: Ծաղկող Մաղաքի Կոստանդնուպոլսեցի, Մարկոս պատկերահան (Մայր Ցուցակ Հայերեն Ձեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի, հատոր Բ, Երևան 2004, էջ 171):

**Նկ. 5.1 և 5.2 Համբարձում, Շարակնոց 1702թ.
Ջերոմ Նադալ, Պատկերազարդ Ավետարան**

Ամստերդամյան հրատարակություններում տեղ գտած փորագրանկարների տպատախտակները արված են շատ մեծ վարպետությամբ, և այդ է պատճառը, որ դրանք հետագայում հանդիպում ենք ԺԷ-ԺԸ դարերի հայ հնատիպ գրքերի նկարազարդումներում (օրինակ՝ Մխիթար Սեբաստացու, Գրիգոր Մարգվանեցու, Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցու, Գրիգոր Խալդարեանց): Այսպիսով կարող ենք ասել, որ Քրիստոֆել վան Զիխեմի արվեստը Ամստերդամի տպարանի հրատարակությունների շնորհիվ իր արտացոլումն է գտել հայ արվեստում:

SUMMARY

In the 16th centuries in the Armenian cultural life, an extremely important event took place, the start of Armenian printing. After the Gutenberg invention, a rapidly developing printing business in Europe drew the Armenian cultural figures' attention. Until 18th century the Armenian printed books were used by the works of European engraving masters, especially the German motifs by Christoffel van Sichem. He was born in 1581 in Basel, died in 1658. in Amsterdam. He was the elder son of Christoffel van Sichem, Carl van Sichem's brother, and the student of the prominent Dutch artist Henri Goltsius (1558-1617). In the 1600's, he lived and worked in Amsterdam. Christoffel van Sichem or "Dutchman Durer" was known as a book illustrator (with about 1200 wooden engravings). He has a number of independent works, the best of which are in the collection of portraits published in Amsterdam in 1609. (Iconica Haeresiarcharum): His illustrations were published in "The Childhood of Christ" printed in 1617, as well as several Bible publications, two of which were published in Amsterdam (1646), New Testament, published in Antwerp (1646), and more. Published

in 1657 Biblia Sacra had 797 images printed by Christoffel van Sichem, most of which were used in the publications of Voskanian and Vanandets. These caricatures are duplicated from famous paintings by Albrecht Durer, Martin van Heemskerck, Abraham Bloemaert and other European masters. Part of Christoffel van Sichem's engraving paintings are also direct copies of the works by Jerome Nadal (1507-1580) from the Illuminated Gospel, the master of the Wierix Famous Dynasty. Christoffel van Sichem's carved the initials of these painters (AD- Albrecht Durer, HG- Henri Goltsius) on his paintings and at the same time putting his signature on CVS. We also note that Christoffel van Sichem, besides the above-mentioned masters, also made copies of famous Flemish Engravers of the Fifteenth Century such as Johann Sadeley, Crispin van den Broeck, Hans Mamling, Marten de Vos, Hugo Van der Goes, Christoffel van Sichem's engraving images have been reflected not only in the Armenian printed book, but also in the 17th century Armenian art of manuscripts, especially in Bibles, as well as frescoes (St. Holy Savior Cathedral of New Julfa), silverware and church outfit.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ենոքյան Ա., Ոսկան Երևանցու տպագիր գրքերի պատկերագրությունը և դրա ազդեցությունը հայ գրքարվեստում // «Ոսկան Երևանցի. Ճամփորդության հայ տպագրության քառուղիներով» գիտաժողովի նյութեր, Երևան, Մատենադարան, 2016, էջ 77-84:
2. Ղազարյան Մ., Նոր Զուղայի ԺԷ դարի հայ նկարչությունը // Պատմա-բանասիրական հանդես, Հ^տ 1, Երևան, 1968, էջ 193-202:
3. Պողոսեան Յովհ., Հոլանտայի հայկական տպարանները // Արեգակ, Լոնդոն, 1966, Հ^տ 28, էջ 4-5:
4. Սիմոնյան Ա., Ոսկանյան Աստվածաշնչի և ԺԷ. դարի հայերեն ձեռագիր աստվածաշնչերի պատկերագրական աղբյուրները, Էջմիածին, Էջմիածին, 2016, Ժ., էջ 61-75:
5. Սևակ Մ.Կ., Թովմա Վանանդեցիի տպարանը Ամստերդամի մեջ // Հանդես Ամսօրեայ, Վիեննա, 1960, Հ^տ 7, էջ 412-415:
6. Քիրտեան Յ., Փայտափորագրչական մանրանկարչությունը եւ մանրանկարիչներ հայ տպագրութեան մեջ, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1939, 20 էջ:
7. Քիրտեան Յ., Ոսկանի Աստուածաշնչի փայտափորագիր պատկերները, // Սիոն, Կրօնական, գրական, բանասիրական պաշտօնաթերթ, Երուսաղէմ, Երուսաղէմի հայ պատրիարքութեան, 1966, փետրուար-մարտ, էջ 105-111:
8. Bangert W., McCoog T., Jerome Nadal, 1507-1580, Tracking the first generation of Jesuits, Chicago, Loyola Press, 1992, 401 p.
9. Bok M., "European Artists in the Service of the Dutch East India Company" // Mediating Netherlandish Art and Material Culture in Asia, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2014 pp. 177-205.
10. Boase T., A 17-th century typological cycle of painting in the Armenian Cathedral at Julfa // Jurnal at the Warburg and Courtauld institutes, The Warburg Institute, 1950, Vol. 13, № 3/4, pp. 323-327.
11. Bryan M., A biographical and critical dictionary of painters and engravers, II Voll., London, Bungay, 1899, 398 p.

12. Buser T., Jerome Nadal and Early Jesuit Art in Rome, *The Art Bulletin*, New York, College art Association press, 1976, September, Vol. 58, № 3, pp. 424-433.
13. Eftekharian-Laporte S., *Le rayonnement international des gravures flamandes aux XVI et XVII siecles: Les peintures murals des eglises Sainte-Betleem et Saint-Sauveur a la Nouvelle-Djoulf* (Ispahan) // Belgium, *Art et histoire de l'art*. Universite' Libre de Bruxelles (U. L. B.) press, 2006, 358 p.
14. Haupt H., *An Introduction to the woodcut of the seventeenth century*, New York, Abaris book, 1977, 282 p.
15. Huntington D., *Sketches of the Great Masters. Albert Durer* // *The Crayon*, 1855, Vol. 1, No. 20 (May 16,), pp. 300-306.
16. Lang D., *New Julfa: The Armenian Churches and Other Buildings* by John Carswell // *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, London, University of London press., Vol. 32, No. 3 (1969), pp. 622-623.
17. Merian S., *Illuminating the Apocalypse in seventeenth-century Armenian manuscripts: The trnsition from printed book to manuscript: The Armenian Apocalyptic Tradition A Comporative Perspective* // *Essays presented in honor of professor Robert W. Thomson on the occasion of his eightieth birthday*. Edited by Kevork B. Bardakjian and Sergio la Porta, Brill, Leiden/Boston. pp. 612-613.
18. Merian S., *Armenian Silversmiths of Kesaria in the sixteenth and seventeenth centuries* // *Armenian Kesaria and Cappadocia*, California, Costa Mesa, 2013, pp. 117-187.
19. Moffitt J., *Francisco Pacheco and Jerome Nadal: New Light on the Flemish Sources of the Spanish Picture-within-the-Picture* // *The Art Bulletin*, Vol. 72, No. 4 (Dec. 1990), pp. 631-638.
20. Reznicek E., *Drawings by Hendrick Goltzius, Thirty Years Later: Supplement to the 1961 "cataloguerai*sonné" // *Master Drawings*, Vol. 31, No. 3 (Autumn, 1993), Amsterdam, pp. 215-278.
21. Wijnman H., *De van Siche*m-puzzle // *Een hijdrage tot de gesehiedents van de Nederlandsche grafische kunst*, *Oud Holland* 46 (1929), pp. 233-244.

FRANGES KRISZTINA

Hungarian National Museum Public Collection Centre
National Széchényi Library

THE ROLE OF PACKAGING TECHNOLOGY IN LIBRARY PRESERVATION: BEST STORAGE PRACTICES AT THE NATIONAL LIBRARY OF HUNGARY

Բանալի բառեր՝ գրադարան, փաստաթուղթ, երկարատև պահպանություն, անխարզելի պահպանություն, փաթեթավորման տեխնոլոգիա, անհատականացված տուփեր, ArtiosCAD, ստեղծագործականություն, i-cut Production Console, կայունություն:

Keywords: library, paper-based documents, long-term preservation, preventive conservation, packaging technology, customised boxes, ArtiosCAD, creativity, i-cut Production Console, sustainability

Since the foundation of the National Széchényi Library (NSZL), it has served as a repository of knowledge and a custodian of Hungarian cultural heritage, making paper-based and electronic library documents publicly accessible.¹⁷ Therefore, it is our duty to preserve¹⁸ our collection in the best way possible for future generations. We have adopted a new sustainable practice to protect cultural heritage objects housed in the national library. In this paper I will discuss our approach to preserving our analogue documents.

First, I will briefly introduce the institution and provide an overview of the library's collection of analogue documents, objects of various shapes, materials and storage needs. Then, I will describe what constitutes a suitable storage solution for valuable documents. Next, I will present how to create specialised housing solutions for our rare and vulnerable objects using mechanised methods. I will provide insights into how we use our packaging technology preparation and implementation station. I will show a few examples of our creatively designed boxes. Finally, I will outline the possibilities and solutions offered by the system. As a summary I will discuss the impact of this innovative solution on further improving the preservation of objects in our collection.

The institution and its analogue collection

The NSZL, Hungary's first public national collection and public institution, was founded by Count Ferenc Széchényi in 1802. Since 2024, it is a member institution of the Hungarian National Museum Public Collection Centre (HNMPCC). The NSZL collects¹⁹, processes and stores the treasures of Hungarian national culture, be they in written, printed, audio-visual or electronic form.²⁰

¹⁷ In: *Mission and strategy*. https://oszk.hu/en/mission_and_strategy (06. 04. 2025.)

¹⁸ Act CXL of 1997 (on Museums, Public Libraries and Public Culture) states that the preservation of cultural property is everyone's duty. [Bakayné Perjés, 2005, 5]

¹⁹ NSZL has the task of collecting all works published within the borders of Hungary, in whatever language they may be written, all works published in Hungarian, all works written by Hungarian authors, or with the collaboration of Hungarians, not in Hungarian and outside Hungary, all works published abroad in foreign languages with Hungarian aspects. In: *History of the Library*. https://oszk.hu/en/history_of_the_library (06. 04. 2025)

²⁰ In: *Mission and strategy*. https://oszk.hu/en/mission_and_strategy (06. 04. 2025)

Since 1802, there has been a legal deposit system in the institution that ensures the most comprehensive collection of documents published in Hungary²¹.

After the library was founded, an increasing number of documents were donated to the institution. The initial collection of the founder included some 13,000 printed books, over 1,200 manuscripts, hundreds of maps, coats of arms, engravings and coins. Back then, the library already had 33 medieval codices. During the 20th and the 21st centuries, the collection continued to grow with the addition of numerous bequests, manuscript volumes, letters, photographs, small prints, and even newer codices and language relics. Today's organised holdings amount to more than 10 million storage units.²²

The library's collection encompasses a wide variety of objects. The composition of the collection can be examined in several ways. While this list is not exhaustive, we can highlight the following categories. The items that build the bulk of the collection are book-like monographic publications, newspapers and periodicals. The collection also includes medieval manuscripts (around 700 codices and 1000 codex fragments)²³, incunabula, modern volume manuscripts and printed books, albums and scrolls. Additionally, the collection contains private letters, small non-book manuscripts (poetry manuscripts, autograph photographs, handwritten invitations, dance cards, business records), and personal fonds. Maps (including the oldest printed map of our country, dating from 1528), raised-relief maps, globes. Leaflets, posters, postcards, music sheets. Photographs, microfilms, glass plate negatives, music records, phonograph cylinders, and other audio-visual and electronic materials. The collection comprises single items, series, multiple volume works, and related objects. Items greatly vary in size, ranging from micro books to double elephant folio size wall tapestries, wall maps, and posters.

The materials of the objects in the collection are also varied. In chemical terms, they are primarily organic materials, which can be either natural or synthetic. In terms of their function, they are substrates that carry written information, surface coatings, coverings, adhesives and decorative materials [Kastaly, 1986, 24]. The objects may be made from or contain materials such as paper, wood, leather, parchment, papyrus, textiles (cotton, velvet, silk), bone, glass, different metals, silicate, wax, glass plate negatives, photographic substrates, and other modern materials including records, filmstrip substances, audio and video tape, magnetic tape, magnetic discs, and more. The documents could be handwritten (pencil, inks, pigments, chalk), printed with ink, or decorated with pigments and gilding.

Preservation of library artefacts, focused on paper-based documents

The library's main objectives are to collect, preserve and provide documents. We need to ensure the long-term preservation of the collections, and their safe storage is of crucial importance. We must handle the objects with care, both in daily use, at digitisation, when they are transported or exhibited. In some cases, the artefacts will require interventive conservation-restoration treatments, but interventions should be minimised or avoided if possible, and preventive conservation measures should be prioritised. Interventive conservation treatments can be time-consuming, and require specialised materials and equipment, and therefore may be expensive. Most importantly, the principle of minimum intervention is now the guiding approach in conservation when it comes to preserving

²¹ In: *History of the Library*. https://oszk.hu/en/history_of_the_library (06. 04. 2025)

²² In: *Történet*. <https://oszk.hu/tortenet> (06. 04. 2025)

²³ In: *Manuscripts*. <https://oszk.hu/en/manuscripts> (06. 04. 2025)

the object. Within preventive conservation, the way in which the objects are stored is becoming an increasingly important topic.

The storage needs of different objects may vary. This might be due to their shape, material, condition, value, age, or use. We must store objects in suitably furnished stores, where the climatic conditions such as temperature, humidity, and light are satisfactory²⁴. The immediate environment of the object, the storage unit, is also a crucial preventive conservation measure, that contributes to the long-term preservation of the object. It is essential to give the artefacts suitable protection by proper housing methods. By keeping objects individually packed, we can prevent deformations, indentations, and scratches caused by the storage and movement of the artefacts. We raise the question: What is the appropriate storage unit for valuable paper-based documents, of which we have a large quantity in our library? What criteria must such housing meet from a conservator's perspective?

The most effective way to protect the archival material is to place the documents in an acid-free box²⁵ made of durable material [Czikkely–Káli–Orosz–P. Holl–Szlabey, 2017, 90]. In general, paper is a suitable material for packaging, but it should also be of the right quality for long-term purposes, so it is important to choose acid-free, buffered²⁶ quality [Ibid, 44].²⁷ This buffered paper contains calcium or magnesium carbonate, which neutralises the acidic effects of the environment and degradation, so documents are stable for longer [Ibid, 123]. These special papers are used to make palliums, pouches, and boxes. A good storage unit in which the object is well secured, provides adequate protection with its durable material, and helps to protect the object's physical integrity, when stored or moved. When suitably prepared, a good storage unit protects the object from dust, other solid contaminants and, to some extent, harmful airborne pollutants in the form of gases [Kastaly, 1986, 53]. The well-chosen material can compensate to some extent for fluctuations in relative humidity, and it can protect the object from harmful light radiation [Ibid, 53].

Beside the basic expectations, the storage unit should ideally meet further requirements. To help the work of collection care staff, the object should be easily removable from the storage unit, preventing its damage during packing and unpacking. The unit must be just the right size to fit on the shelf, and it is an advantage if the box material is lightweight. It is also important that a good box interior cannot cause physical damage to the object. Therefore, only smooth material surfaces should be in contact with the artefact, and the lid of the box should not push against the object. It is a bonus if boxes can be prepared quickly, so that the object can be protected as soon as possible. Ideally a satisfactory box is prepared in consultation with the conservators, based on any special requirements.

²⁴ We have a large number of paper-based documents in the collection, some of them are books covered with leather, which may contain wooden plates and metal fittings attached. In the case of paper-based artefacts, it is very important that relative humidity and daily temperature fluctuations are kept to a minimum ($\pm 2^\circ\text{C}$). The ideal temperature for paper is 16-18 $^\circ\text{C}$, and the appropriate relative humidity is 50-60% [Bakayné Perjés, 2005, 21].

The ideal conditions for storing artefacts of organic origin (wood, leather, textiles) are: temperature 16-18 $^\circ\text{C}$, relative humidity 55-60%, maximum 50 lux light intensity, while light should be filtered for UV radiation. (Ibid, 16).

For storage conditions for other types of objects, see: Judit Bakayné Perjés, *Raktározás, tárolóeszközök és csomagolóanyagok.*, Budapest, 2005.

²⁵ The material of such a box shall comply at least with ISO 9706 standard or the more recent ISO 16245 standard. [Czikkely–Káli–Orosz–P. Holl–Szlabey, 2017, 90]

²⁶ Durable (buffered) paper, produced since the 1980s for documents and prints that need to be preserved permanently. [Czikkely–Káli–Orosz–P. Holl–Szlabey, 2017, 90]

²⁷ Exceptions for example are photographic materials, where the buffering alkaline additive may cause damage, especially in the case of images made with certain historical photographic techniques or photographic prints such as cyanotype. A specific requirement for photographs and films containing a silver halide (silver salt) light sensitive layer is the sulphur-free nature of the container material, the paper used for this purpose being called 'Silversafe' (ISO 18916:2007). [Czikkely–Káli–Orosz–P. Holl–Szlabey, 2017, 44]

A new, proven box-making solution

The question arises, how to provide suitable protective storage units for our collections. Today, we have an innovative mechanised box-making solution in the institution. Earlier, boxes were prepared by conservators or bookbinders, in situ. The items were made by hand, resulting in suitable protection for the objects, but the process was occasionally time-consuming. Purpose-built boxes could be visually appealing, more fitting to the artefacts' needs, and the box is longer lasting. The alternative solution was to order boxes from a company, but this was either too expensive, or their models gave us limited options, and the timing and planning factor made the process more difficult²⁸.

With the above in mind, the NSZL has found a sustainable solution to address this problem. In the institution most of the artefact containers are made using mechanised methods²⁹. Since 2020 boxes can be produced by machine (Fig. 1.), many based on our own design, and made on site at our institution.

Fig. 1. Box-making machine

We use acid-free, buffered materials, and prepare our boxes after careful and thorough planning. We have a large stock of materials ready for use, and the flexibility and speed of work is not comparable to the old-fashioned ways of box-making. A major advantage is that we are able to reproduce custom-made unique designs as many times as we need it. Occasionally, rare decorative boxes are still made by hand by a bookbinder specialised in box-making as well, but now we have the option to speed up this process with the help of our mechanised packaging system.

We receive storage unit requests from three areas. The conservator colleagues request boxes for the objects they treated. Colleagues also request boxes for digitised documents. Sometimes,

²⁸ We used to order corrugated boxes in bulk, in 4-6 sizes, but they were not completely acid-free, and there was a minimum order quantity. If we ordered individual boxes, or multiple boxes based on our requirements it was far too expensive, because we had to buy the template and die-cutting knife before production.

²⁹ For the mass packing of less sensitive documents, like periodicals, we still obtain ordered expansion folders from a local supplier.

specific designs in uniform or varying size are ordered for discrete parts of the collection as a preventive conservation measure. The actual choice or the design is always preceded by consultation with the conservator, who orders the containers online. The workflow is transparent and traceable, set deadlines greatly assists the planning and production scheduling. If necessary, we schedule a personal consultation. In this design phase we talk about the details in depth; we find out if special measurements are required, whether existing designs can be modified, or a completely new idea is to be developed. At this time, we make plans how we would work together, as occasionally a colleague would adhere components of the box, or place the lining inside.

We use Klug corrugated board³⁰ in two sizes, in natural white-light grey colour. It is acid free, lignin-free, 100% bleached cellulose, buffered with calcium carbonate, pH 7.5-10. It has a smooth surface, high static strength, but it is lightweight. Also, frequently used material is the AlphaCell archival cardboard³¹ in antique colour. It has a pH 8-8.5, it is also lignin and acid free, it is an alkaline mountboard with 3 - 5% alkali (CaCO₃). Occasionally we use the Fedrigoni Papers (Fabriano) *Fabria brizzato*³² in ivory colour. These are made of acid-free contents, they are 100% chlorine-free cellulose. Sometimes we use Prespan pressboard³³ in brown colour, which is made of paper pulp. It has neutral pH, very smooth surface, and dimensional and shape-retaining qualities.

About the mechanised packaging system

The packaging preparation system used at the NSZL – from the Esko³⁴ and Kongsberg³⁵ companies – has an integrated software and hardware solution. We use Esko ArtiosCAD³⁶ structural design software for preparing the storage unit templates. Afterwards we make the foldable box form on the Kongsberg Cutting Table, applying the settings by its production control software, the i-cut Production Console (iPC)³⁷.

As part of the ArtiosCAD structural design software, there is a Standard catalogue that contains ready-made templates (Fig. 2.) that can be easily resized, with several options for the design elements. This vector graphic program can be used to create single-use designs or to edit existing

³⁰ The thickness of the material that we use is 1.6 and 3 mm, the weight is 560 to 570gr/m², and the size is 998x1720 mm. It resists the ageing process. Compliant with ISO 9706. The three layers of the board are adhered with starch-based adhesive, which has pH 7– 8. The corrugated board is manufactured by Klug Conservation. <https://www.klug-conservation.com/Corrugated-Boards> (06. 04. 2025).

Distributed by Ceiba. https://www.ceiba.hu/klug_termek/hullamkartonok (06. 04. 2025).

³¹ The thickness of the material that we use is 0,5 mm - 350gr/m², it has the size 810x1206 mm. The distributor of the cardboard is Ceiba. https://www.ceiba.hu/alkalicka_lepenka_alphacell (06. 05. 2025.)

³² It complies with the ISO 9706 “LONG LIFE” standard for ageing resistant papers. The surface of it is embossed on both sides, with fine ribs and finishes. The weight is 0,3 mm - 200 gr/m², and the size is 720x1010 mm. The material is an earlier acquisition of the NSZL, which was still a product of the Fabriano paper mill. Since 2002 the company has been part of the Fedrigoni Group and the *Fabria brizzato* type is no longer produced. The available paper is code number 00372204. The material can be obtained today from a Polish distributor at the following link: <https://www.gammapapier.pl/oferta-2/item/papiery-wyprzedaz/fabriano-fabria> (06. 04. 2025)

³³ The parameters are: 0,2 mm - 655x995 mm and 0,5 mm - 746 × 995 mm. Due to its neutral chemistry, documents stored in prespan files are guaranteed to remain intact for up to 50 years. Distributed by Hungarosack. (06. 04. 2025.) <https://hungarosack.hu/prespan-lemesz> (06. 04. 2025.)

³⁴ Esko, based in Ghent (Belgium), is a well-known packaging preparation systems provider. <https://www.esko.com/en/company/about-esko> (06. 04. 2025)

³⁵ Kongsberg (Norway) manufactures cutting tables for digital post-production, and provides equipment for the packaging, advertising, display and manufacturing segments. <https://www.kongsbergsystems.com/en/about/company> (06. 04. 2025.)

³⁶ ArtiosCAD – [Electronic Resource] URL: <https://www.esko.com/en/products/artioscad> (06. 04. 2025.)

³⁷ i-cut Production Console 2.2. User Manual. Esko-Graphics Kongsberg AS. Document no: D3389. Part no: 32462293. (Document provided for Esko ID holders)

ones. With the Style Maker program in the software, we can build a design with presets and variables that make it easy to resize. We can set the program to interpret different material thicknesses and modify the design accordingly, which is helped by the program's integrated material database. The most interesting feature of the software is the 3D modelling display function that greatly helps and speeds up the design process. The combination of structural concept and modelling can save time and material by eliminating the need to produce a design while it is still in the design phase (Fig.3.), until it is declared the final version.

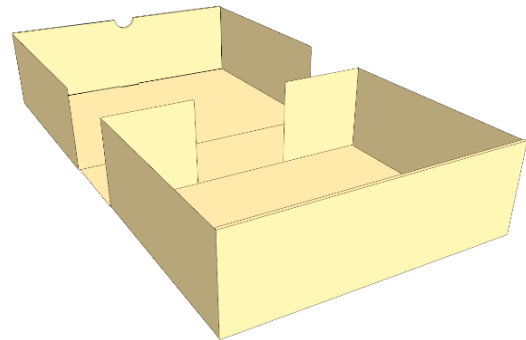
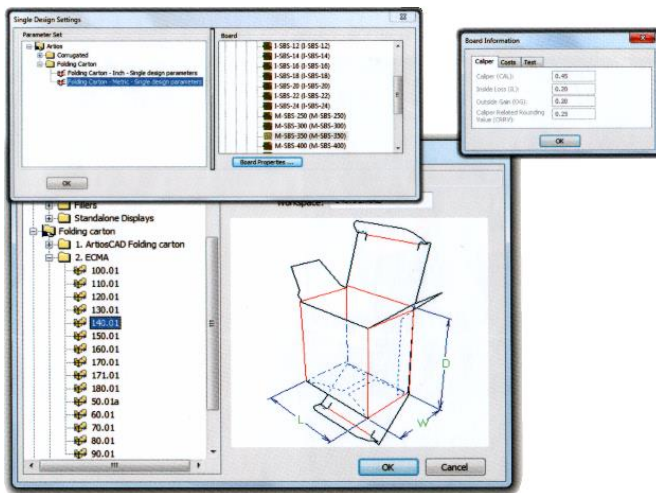

Fig. 2. Resizable template from Standard Catalogue of the ArtiosCAD designer software

Fig. 3. 3D display from ArtiosCAD of the Clamshell box we generally use in the library

The cutting system's basic work unit is the cutting table³⁸. We use a Power Head unit with it, which moves³⁹ on rail above the table and can be fitted with various tools. The head unit can be easily positioned back and forth and left and right, and can be fitted with cutting, creasing and drawing/writing tools. It can be used to crease and cut material from both sides with perfect fit, aided by the adjustability to the laser pointer and the table vacuum. A vacuum pump is connected to the cutting table, which holds the material tightly on the table by applying vacuum through the small slots on the cutting table, and on the covering cutting underlay. The Power Head base tool unit can be equipped with a Vibrating motorized knife tool, which is suitable for cutting corrugated cardboard. A compressor is used to power this tool, as it is working with compressed air control. For this purpose, we use stronger blades, which gives a gently corrugated cut. If we cut archival cardboard and thinner materials, we attach the Static knife to the head with different blades. The Creasing wheels, which we use in several sizes, are also associated with the material being cut. Occasionally we use the Pen tool – in several colours – to display drawings, logos, and lettering on the material.⁴⁰

The production control software of the cutting machine, the i-cut production console has very precise tool settings. The program allows for manual adjustment of tools and machine settings, with an accuracy of up to one hundredth of a millimetre. There are pre-settings, and a configured set of materials and tools. In addition, a series of presets can be entered in the program, which then selects

³⁸ The maximum working area is 1680 x 2190 mm, the maximum material size to be placed on is 1740 x 2570 mm.

³⁹ The maximum speed is 83cm/second.

⁴⁰ Tooling guide for Kongsberg X cutting tables. Kongsberg Precision Cutting Systems. [Electronic Resource] URL: https://kta.fi/doc/Kongsberg/G2558711_Tooling_Catalogue_for_Kongsberg_X_us.pdf (06. 04. 2025.)

the right tools for the design. The Layout function (Fig. 4.) allows us to pre-design how the templates will be positioned on the material of a given size. We can set the machine to just draw on one side of the material and then, after flipping the material over and placing it at the other matching point, to crease and cut from the reverse side at the exact position. The control panel – in the informative user interface – provides real-time information on the status of the work and the time remaining. The distance between the table surface and the tools can be mapped, and the information can be stored so that, in the event of surface unevenness, the machine itself adjusts the height of the tool to the table surface, enabling smooth cutting, creasing or drawing. Both the acceleration and speed of the tools can be adjusted precisely.

Fig. 4. The i-cut production console cutting control software displays the layout function and the chosen tool setting

Creativity realised – storage units for general use, and customised boxes

We might decide to use a box template from the Standard catalogue of the designer program. There are several shapes to choose from, alteration is possible, and we can apply a variety of features of the program for template edit. There are certain box shapes which are suitable for specific object types. For example, our parchment-covered books need a tighter enclosure, therefore we prefer to use a box that closes tightly, and choose a given prototype from the catalogue. However, the pre-designed boxes are not necessarily suitable for all our objects, and we prefer to take advantage of the possibilities offered by the design software. Our boxes are made with a folded design, and we rarely use adhesives in their preparation. Occasionally, when the protective box of an object requires a strong hold, we carefully apply a small amount of PVAc (polyvinyl acetate) adhesive onto the buffered corrugated board.

box and the four-flap folder are easy to open, they have a convenient shape. Both close in a way that prevents the material of the container from being pushed against the artefact protected by the container. The clamshell boxes can be lined with a soft fabric by a conservator, if the object is fragmentary with loose parts or if its material is sensitive by its nature. Sometimes we use machine cut paper padding in a wedge shape at the base of the box, to compensate for the deformations of the book. The resizable designs are made by scaling the template to the actual material. This allows the same shape to be made from materials that have different thicknesses (Fig. 5.). Because it can be resized, there is little time investment in making the above introduced standard folder or box.

Fig. 5. Clamshell boxes made from corrugated board and from archival cardboard⁴¹

Fig 6. Four flap folders made from archival cardboard⁴²

Customised boxes

Although the above-mentioned solution is suitable for most of the documents in our institution, due to the diversity of the items in the collection, there are objects with specific storage needs. It can be a challenge to provide compartmental storage boxes for objects which need to be stored together, or to create an appropriately fitting storage unit for irregularly shaped artefacts. Unusually large, small, fragile or heavy items can also be difficult to deal with. For these objects with special needs, we either convert Standard catalogue templates, or design new inner compartments, or in some cases we draw up entirely new models with Style maker. We also make boxes with the combination of the methods described above.

Often it is necessary to create an additional underlay at the base of the classic clamshell box, to secure or support the object in a more effective way, as shown in the example below. For a codex or incunabula-type book which have protruding metalwork attached to the covers, we use an additional layer of corrugated board with cut-outs to hold the book firmly on the underlay. The photograph below (Fig 7.) shows that we created a space for a small folder where we can safely store with the object those fragments of the book that have been removed during conservation treatment and cannot be reset.

⁴¹ The artefact in the big box is: *Klasszikus arany biblia, 2. kötet. Hock János: Az üdvnek új-szövetségi történelme*. Lipcse-Budapest-Bécs, Herzig, 1897. It is located in: NSZL General Collection. Shelfmark: 503.742/2. The artefact in the small box is: *Schöne andächtige Gebetlein inn diesen gefährlichen Zeiten sonderlich zu gebrauchen, Leutschau, Samuel Brewer, 1676*. It is located in: NSZL Early and Rare Printed Books Department. Shelfmark: RMK II. 1377a/1. péld.

⁴² The artefact is: *Himnusz másolatának bőrkötéses díszmappája*. It is located in: NSZL. This decorative leather folder of the copy of the Hungarian National Anthem was recently created by library bookbinder Edit Balaványiné Albert. The gilding on the object was recently done by library bookbinder István Molnár.

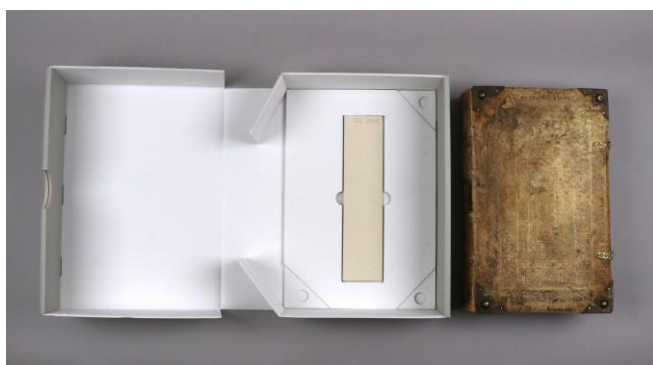

Fig. 7. Box with added cut-out underlay, that holds a folder for additional fragments⁴³

Fig. 8. The underlay compensates for the unevenness of the book

A similar example is a display and protective box for a certificate of honorary citizenship (Fig. 9.). It is decorated with protruding enamel and copper embellishments and gilding on the leather, with a wax seal case made of copper, attached to the certificate with a delicate metallic cord. This volume rests securely on the underlay of the custom-made box, and the copper case of the wax seal has a separate enclosure inside the side panel. This ensures that neither the case, nor its metal cord come into contact with the cut edges of the corrugated board.

Fig. 9. Display and protective box with a cut-out underlay⁴⁴

Fig. 10. Box with space filler for a small size book with its larger size insert⁴⁵

⁴³ The artefact is *Der neunfte Teil der Bücher des Ehrnwirdigen Herrn D. Martini Lutheri, darinnen die Propositiones vom Ablass wieder Johan Zetzel begriffen...* Wittenberg: gedruckt bey Simon Gronrnberg, 1590. It is located in: NSZL Early and Rare Printed Books Department. Shelfmark: Ant 1057. The recent restoration of the artefact was carried out by paper and leather conservator Emőke Baranyai.

⁴⁴ The artefact is *Csiky Gergely aradi díszpolgári oklevele, 1881 március 10.* It is located in: NSZL Theatre and Music Department. Shelfmark: SZT Analekta 984.

⁴⁵ The artefact is: *Grünwald Béla: A Felvidék. Politikai tanulmány,* Budapest, Ráth M. 1878. Attachment: *Grünwald Béla levele Kossuth Lajoshoz.* It is located in: NSZL General Collection. Shelfmark: Kossuth L. 904=90.

Once, we received a request to make a storage box with a space filler for a small size book, which has an accompanying larger size letter insert. (Fig. 10.) The space filler is an underlay, built from folded elements. The template is resizable and has been used for creating storage units for other objects in the collection.

A compartmental box was created to store and display wooden puzzle in its upper drawer, and a smaller booklet placed in the drawer below (Fig. 11.). The advantage of this solution is that the wooden puzzle can be viewed with the box lid opened, the lower drawer can be pulled out to display both items at the same time. Moreover, this solution reduces unnecessary handling as the objects can be moved without taking them out from their compartments.

Fig. 11. Compartmental box for display and move of an artefact and its related object without handling

Fig. 12. The parts of the compartmental box separated

One of the most interesting tasks was creating a storage unit for related volumes in such a way that all items are placed in one container (Fig. 17), but remain separated from each other (Fig. 13.). They have vulnerable, powdery leather cover, therefore direct contact between the volumes would cause further physical damage. The solution was a folded divider unit placed inside the box (Fig. 14.). The design can be resized for the specific measurements of a series of books, taking into consideration individual volume thickness. The divider panel can also be altered to separate pairs of books, or multiple volumes (Fig. 15-16.).

Fig 13. Collection box with the volumes placed into the divider unit⁴⁶

Fig. 14. Collection box and its loosely folded two-piece divider unit for six volumes with different thickness

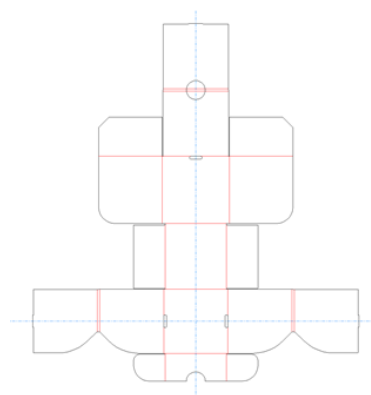
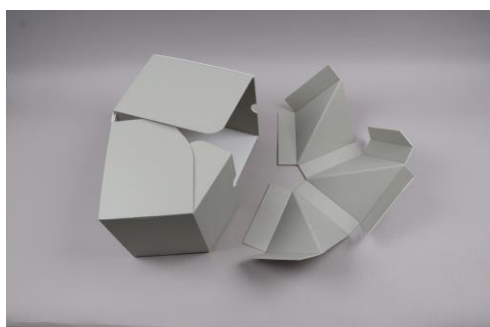

Fig. 15. Collection box with its loosely folded one-piece divider unit

Fig 16. Collection box with the one-piece divider unit placed in it for separation of four volumes with different thickness

Fig 17. Collection box template ArtiosCAD design phase

The biggest challenge was to create an Album-box with a built-in book cradle for display for an object weighing ten kilograms (Fig. 18.). This container has folding sides (Fig. 19.) and built-in grooves where the sides of the cradle can be secured as the album is open during display. The base

⁴⁶ The artefact is: *Vörösmarty' minden munkái*. Kiadták barátai Bajza J. és Schedel Ferencz. Pesten, Kilián György' tulajdona, 1845-1848. It is located in: NSZL General Collection. Shelfmark: Kossuth L. 1171/1-10=90

unit of the book-cradle precisely matches the dimensions of the book spine, it provides a robust, custom-made base unit (Fig. 21.) on which the spine securely rests when it is opened the fragile spine cover of the book is not touching the bottom of the base unit, but the volume is supported on boards by the book joint. The cradle itself provides a suitable opening angle. This prevents the book from being forced open, avoiding overstretching the spine. To assist with opening the box, removing the album, and setting up the book support, an instruction guide containing photographs is included inside the enclosure. Furthermore, it is noted that the box could be handled opened by a conservator. So far, this project was the most time-consuming of all, and it was carried out in close collaboration with a fellow conservator⁴⁷.

Fig. 18. Album-box with the installed book cradle, which gives a strong support for display⁴⁸

Fig 19. Album-box with its folded sides and collapsed book cradle

A simpler version of the box with a built-in book-cradle was designed for another album (Fig. 20.). In this version the book cradle has a simpler design, making it easier to recreate. This type of box is more suitable for books with less sensitive spine covers, however, the opening angle can still be determined in advance. On the photographs below we can compare the spine support of the simpler display box and the robust spine support structure of the previously described album-box.

⁴⁷ The realisation of the box was made together with paper and leather conservator Rebeka Kovács. She was the specialist, who carried out conservation on the artefact as well.

⁴⁸ The artefact is: *Schunda Venczel József díszalbuma*. It is located in: NSZL Theatre and Music Department. Shelfmark: Zenei arcképgyűjtemény 56. Earlier referred with shelfmark Zenei arcképcsarnok 56.

Fig. 20. The simpler version Album-box with the built-in book-cradle⁴⁹

Fig. 21. The base unit of the more complex Album-box

We received a unique request to create a box for a paper scroll (Fig. 22.). The box design was based on a template from the Standard catalogue, but we had to find a solution for securely holding the scroll without it touching the box. Two U-shaped paper inserts were adhered inside the box, to hold the acid-free roller on which the scroll is rolled (Fig. 23.). This project was also carried out in collaboration with a fellow conservator⁵⁰.

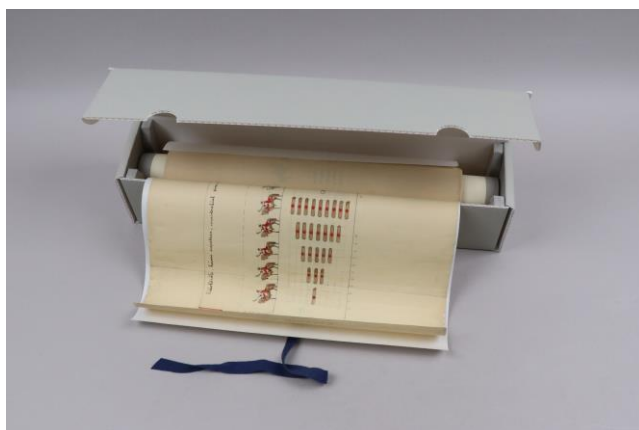

Fig. 22. Scroll-box with the inserted object support roller⁵¹

Fig. 23. Scroll-box and its separated roller, making the U-shape paper insert visible

It was a rare occasion to create a box specifically for phonograph cylinders (Fig 26). The decision was made to house the related cylinders in one box, while keeping them individually separated (Fig. 25.). We used a compartmental box template from the Standard catalogue, but altered the design to fit the needs of the objects in question (Fig. 24.). The box is strong, and the objects are easily removable from the compartments one-by-one.

⁴⁹ The artefact is: *Borhy György: Egy magyarországi középbirtok rövid leírása*. Budapest, Révai és Salamon. 1904. NSZL General Collection. Shelfmark: 410.955=90/a

⁵⁰ Paper and leather conservator Ágnes Novotny - who treated the artefact - requested the special box, and the design was based on her idea. She also adhered the added parts of the box interior.

⁵¹ The artefact is: *A Szent István-év megnyitó ünnepi felvonulásának rajza / Jaschik Álmos*. Budapest, 1937. It is located: NSZL Theatre and Music Department. Shelfmark: Limbus Jaschik Álmos 24.

Fig. 24. Compartmental box

Fig 25. Compartmental box for phonograph cylinders⁵²

Fig 26. A phonograph cylinder

Another simple resourceful solution was created for a group of Four flap folders that contain tutorial steps on book conservation methods (Fig. 27.). As the objects which are in different phase of conservation process need to be kept together, we created a compartmental storage box for them. Inside each compartment we cut a layer of corrugated board, which have fabric tape loops attached, aiding easy lifting and removal of the four flap folders.

Fig. 27. Compartmental storage box Four flap folders⁵³

We received a request to recreate a box shape that was used years ago for storing glass plate negatives (Fig. 28). At that time, it was an undivided unit, made from cardboard, with the sides secured by a metal closure. We made the new version of this box entirely from corrugated board, with an internal divider (Fig. 30) which makes the separation of the glass plate negatives easier (Fig. 29.). The box firmly and gently holds the series of glass plate negatives, and can be prepared in any given size.

⁵² The artefact is: *Volly István-hagyaték*. It is located: NSZL Theatre and Music Department. Shelfmark: FO 60-80

⁵³ The artefact is: *Félbőr kötés restaurálása*. It is located: NSZL Preservation and Conservation Department. Shelfmark: H. rel. 1334

Fig. 28. Full packed Glass plate negative box⁵⁴

Fig. 29. Glass plate negative box with divider

Fig. 30. The interior of the Divided glass plate negative box

A Vertical compartmental box was created for a set of small volumes (Fig. 31.) that, when placed side-by-side on the shelf, took up too much space. Therefore, the decision was taken to store them in two rows inside a taller box. The inner unit is a modified version of a Standard catalogue template, and the box is a version of the previously used example.

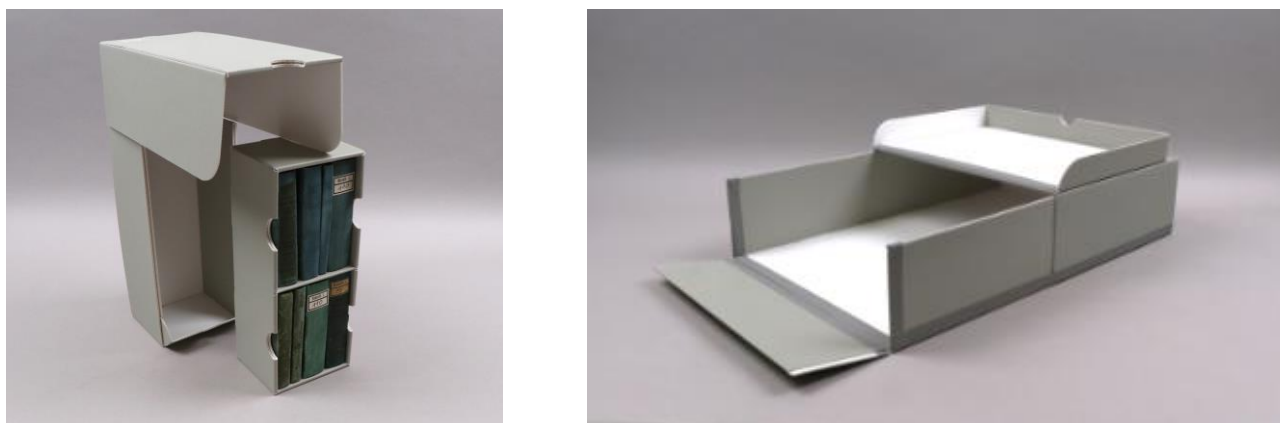

Fig. 31. Vertical compartmental box⁵⁵

Fig. 32. A three-piece Fond box

Recently a three-piece Fond box (Fig. 32.) was made in-house, in this design the elements are attached with bookbinding canvas adhered in place. Work on this box was completed by the institution's bookbinders, who carefully joined the accurately cut elements. The work resulted in a tightly closing storage unit for archive documents, with a folding lid and front panel which makes the stored item easily removable.

⁵⁴ The artefact is: *Üvegnegatívok a Babits-Török Sophie-hagyatékából*. It is located in: NSZL Manuscripts Department. Shelfmark: Fond III/2332/002-0049

⁵⁵ The eight-volume artefact is part of the Kossuth Collection. It is located in: NSZL General Collection. Shelfmark: Kossuth L. 110/1-8=90

In addition to the examples presented, we use other types of boxes as well. New ideas are constantly emerging on how to recreate old box shapes, and how to improve and alter our tried and tested designs. We are still in the process of testing templates from the Standard catalogue (Fig. 34.). Additionally, there is an increasing need for new designs in the institution. Some of them are related to single sheet documents, cartography items (Fig. 33.), music records, big size posters and the list goes on.

Fig. 33. Base of a two-piece Standard catalogue box for big items, made from corrugated board, in this case with a raised-relief map inside⁵⁶

Fig. 34. Standard catalogue two-piece box, made from prespan pressboard

Added advantages of the new box making method

As mentioned earlier, preventive conservation of the collections is a more sustainable solution compared to solely relying on conservation-restoration measures. It is very important to provide protective storage boxes for those items that need it. As the mechanised packaging system is readily available in our institution, it allows us to reduce the time required to rehouse more of our artefacts into suitable storage units⁵⁷. Having its own machine and design station to create the boxes, the institution can achieve a more sustainable approach to box making. As discussed, the 3D modelling display function of the design software can save time and material by eliminating the need to cut a template while it is still in the design phase. With the Layout function of the cutting program, we can optimize the use of materials. Unlike humans, the machine always cuts the templates with perfect precision, ensuring that we do not use excess materials unnecessarily. Therefore, transfer to digital technology and automation help reduce waste during the process. The waste materials from the machine are given to the institution's bookbinders, where they get a chance for a second life. The paper waste from their work is collected for recycling.

We like to integrate this eco-friendly perspective into the workflow. We develop the designs after careful consideration of the cutting lines, bearing in mind that using curved lines instead of sharp angles will make the finished folded boxes more durable by preventing premature tearing of the material. We do not operate the machine daily, instead, we use it on a project basis, waiting until a larger number of items are ready for processing. We take good care of our equipment and tools, which

⁵⁶ The artefact is: *Monte Etna*. It is located in: NSZL Maps, Posters and Small Prints Department. Shelf mark: TD 160. The size of it is: 93,5x83x15 cm.

⁵⁷ On an 8 hour workday we can produce 40-60 pieces of boxes, depending on the type of template.

extends their lifespan, and reduces the need to replace them frequently. We also plan to use new, more durable tools in the future, which better stand the test of time.

The in-house packaging preparation system has an indirect impact on the protection of our environment as well. We do not have to order boxes from another company, and we stock a large quantity of materials on-site, so we need less frequent deliveries. By reducing our transport needs, we are reducing both our costs and harmful fuel emissions. We are currently not aware of acid-free corrugated boards being manufactured in Hungary, so we must source it from abroad. However, we constantly monitor developments in the paper manufacturing industry in order to switch to local manufacturers as soon as possible, thereby reducing the environmental impact of transportation.

Experiences, possibilities, conclusion

As the collection of the National Library contains many different types of objects, with varying shapes and measurements, we aimed to find an in-house solution for preparing custom boxes tailored to their unique preservation needs. Although we continue to order expansion folders from a local supplier, and we have skilled colleagues who can create boxes by hand, operating this packaging preparation system has proven to be a good decision. This system is particularly useful when we wish to produce a large number of unique boxes or quickly prepare custom-made boxes in-house for our composite and irregularly shaped artefacts.

Operating a packaging preparation system is a complex task which requires knowledge of materials, technical skills, creativity, patience, and the ability to work collaboratively. In order to exploit the innovative potential of the software, it is worth following the regularly available webinars⁵⁸, due to the continuous improvements. On the webinars we can learn about new tools, new solutions, and deepen our knowledge in the field. The possibility to add new tools to our system can expand our options in box-making. Regular professional maintenance of the system is crucial, as is the provision of the required climatic conditions for both the machine⁵⁹, and the materials we work with. The possibility of cloud-based planning can open new opportunities in work organisation. The purchase of such a system is costly, but the production of locally made boxes offers a return on this investment.

With the help of the software and the cutting machine, we are able to create storage units using unique methods, combining technology and creativity. With our innovative packaging system, we produce state-of-the art containers for our artefacts and documents at the NSZL. By following the continuous development of the software and the cutting table, and by connecting to knowledge bases, the system can help the institution stay up-to-date with the latest trends in packaging technology. This system also enables our institution to become more sustainable. The packaging preparation system has a measurable impact on the modernisation of the National Széchényi Library's preservation processes.

⁵⁸ Webinars are freely available to Esko ID holders. Information on this is available at <https://www.esko.com/en/support/blendedlearning> (06. 04. 2025.)

⁵⁹ The expected temperature in the cutting machine environment during operation is +10°C... +30 °C, humidity: 30 - 80% RH. The accuracy of the system is determined at +20°C and 50% RH. The expected operating temperature in the environment of the vacuum pump, located in a separate room, is +0 °C to +30 °C and the humidity is 30 to 80% RH. In: *X22 Production Machines. Site Preparation Guide*. 08-2022 Kongsberg Precision Cutting Systems. Document no: D3626.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հունգարիայի ազգային գրադարանը եղել է գիտելիքի շտեմարան և հունգարական մշակութային ժառանգության կենտրոն: Հողվածում ներկայացվում է գրադարանի համանման փաստաթղթերի հավաքածուի և դրանց ոչնչացման կամ քայքայման գործընթացը կանխող միջոցառումների փորձը: Հավաքածուն ներառում է տարբեր նյութերից պատրաստված և պահպանման տարբեր մոտեցումներ պահանջող միավորներ: Մեքենայացված մեթոդների կիրառումը թույլ է տալիս մշակել արժեքավոր փաստաթղթերի պահպանման հատուկ լուծումներ: Հունգարիայի ազգային գրադարանն օգտագործում է փաթեթավորման տեխնոլոգիաների պատրաստման և ներմուծման համար նախատեսված մեքենաներ: Հողվածում նկարագրվում է համակարգի կողմից առաջարկվող հնարավորություններն ու լուծումները, ինչպես նաև դրա ազդեցությունը գրադարանային ֆոնդերի պահպանության արդիականացման վրա:

REFERENCES

1. ArtiosCAD – [Electronic Resource] URL: <https://www.esko.com/en/products/artioscad> (06. 04. 2025.)
2. Bakayné Perjés, Judit, *Raktározás, tárolóeszközök és csomagolóanyagok.*, Budapest, 2005.
3. Ceiba – [Electronic Resource] URL: <https://www.ceiba.hu/> (06. 04. 2025.)
4. Czikkely, Tibor – Kál, Csaba – Orosz, Katalin – P. Holl, Adrien – Szlabey, Dorottya. *Állományvédelmi ajánlás*, Budapest, 2017.
5. Esko – [Electronic Resource] URL: <https://www.esko.com/en> (06. 04. 2025.)
6. Esko eLearning – [Electronic Resource] URL: <https://www.esko.com/en/support/blendedlearning> (06. 04. 2025.)
7. History of the Library. [Electronic Resource] URL: https://oszk.hu/en/history_of_the_library (06. 04. 2025)
8. i-cut Production Console 2.2. User Manual. Esko-Graphics Kongsberg AS. Document no: D3389. Part no: 32462293. (Document provided for Esko ID holders)
9. Kastaly, Beatrix. *A könyvtári állomány védelme és megóvása*, Budapest 1986.
10. Klug Conservation, [Electronic Resource] URL: <https://www.klug-conservation.com> (06. 04. 2025).
11. Kongsberg Precision Cutting Systems, [Electronic Resource] URL: <https://www.kongsbergsystems.com/en> (06. 04. 2025.)
12. Manuscripts. [Electronic Resource] URL: <https://oszk.hu/en/manuscripts> (06. 04. 2025)
13. Mission and strategy, [Electronic Resource] URL: https://oszk.hu/en/mission_and_strategy (06. 04. 2025)
14. Papier Fabriano Fabria – [Electronic Resource] URL: <https://www.gammapapier.pl> (06. 04. 2025.)
15. Prespán lemez – Hungarosack. [Electronic Resource] URL: <https://hungarosack.hu/prespan-lemez> (06. 04. 2025.)
16. Tooling guide for Kongsberg X cutting tables. Kongsberg Precision Cutting Systems. [Electronic Resource] URL:

[https://kta.fi/doc/Kongsberg/G2558711 Tooling Catalogue for Kongsberg X us.pdf](https://kta.fi/doc/Kongsberg/G2558711_Tooling_Catalogue_for_Kongsberg_X_us.pdf) (06. 04. 2025.)

17. Történet, [Electronic Resource] URL: <https://oszk.hu/tortenet> (06. 04. 2025)

18. X22 Production Machines. Site Preparation Guide. 08- 2022 Kongsberg Precision Cutting Systems. Document no: D3626 (document provided for Esko ID holders)

Photographs (Fig. 25., Fig. 26.) were taken by Ágnes Novotny. The rest are the author's own photographs.

The author would like to thank textile conservator Nora Meller, ACR for the professional and linguistic review of the text.

<https://doi.org/10.52027/18294685-vb.1.25-05>

БРИЧКОВСКИЙ ВЯЧЕСЛАВ ИВАНОВИЧ

Национальная библиотека Беларуси

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОЦЕССОВ АРХИВИРОВАНИЯ
ВЕБ-САЙТОВ ДЛЯ ОРГАНИЗАЦИИ ДОЛГОВРЕМЕННОГО
СОХРАНЕНИЯ ЦИФРОВОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ**

Բանալի բաներ՝ կայքեր, վեբ արխիվացում, կայքերի արխիվային պատճեններ, կայքերի արխիվացում, մետատվյալներ, էլեկտրոնային տեղեկատվական ռեսուրսներ:

Keywords: websites, web archiving, archived copies of websites, website archivability, metadata, electronic information resources.

WWW открыл беспрецедентную эру динамичного обмена знаниями. Интернету потребовалось немногим более двух десятилетий, чтобы вырасти из относительно небольшого сервиса, используемого в основном учеными, в глобальную информационную среду. Это теперь не только узел связи, но и уникальная хронология жизни двадцать первого века.

Тем не менее, сама скорость, с которой он развивается, представляет угрозу нашей цифровой культурной памяти, ее техническому наследию, эволюции и нашей социальной истории. Это также создало новые проблемы для учреждений, чья миссия заключается в документировании и сохранении современных знаний и культуры. Многие материалы, такие как научные публикации, агитационные материалы, произведения искусства, правительственные документы, переписка и новости, теперь доступны только в Интернете. Веб-страницы становятся все более динамичными, они постоянно меняются. Чтобы убедиться, что этот контент сохранится для следующего поколения, его необходимо фиксировать в режиме реального времени.

Многие бизнес-процессы, которые раньше ориентировались на физические записи, теперь все чаще используют и ссылаются на страницы и документы, хранящиеся на веб-сайтах. Некоторые документы доступны для пользователей только на сайтах и не существуют в бумажном виде.

WWW стал исключительно важным средством коммуникации для научных исследований, социальной истории и культурного наследия. Однако уникальная и ценная информация находится под угрозой, поскольку контент сайтов постоянно обновляется, заменяется или теряется.

В связи с этим актуальной является проблема веб-архивирования с целью обеспечения долговременного сохранения контента интернет-сайтов в виде доступных для дальнейшего использования архивных коллекций интернет-сайтов.

Веб-архивирование – это процесс сбора веб-сайтов и содержащейся на них информации из всемирной паутины и их сохранение в архиве. Веб-архивирование – жизненно важный

процесс, позволяющий людям и организациям получать доступ к знаниям и повторно использовать их в долгосрочной перспективе, а также удовлетворять потребности в получении информации.

Все технологии и инструменты архивирования веб-контента можно разбить на три группы: веб-архивирование на стороне клиента, веб-архивирование на основе транзакций и веб-архивирование на стороне сервера. Все 3 метода отличаются от технологии «резервного копирования» веб-сайта, которая просто позволяет восстановить сайт из сохраненных файлов в случае возникновения проблемы или необходимости миграции на другую платформу или хостинг. Указанные выше методы касаются архивирования веб-сайтов, и это означает, что пользователи могут собирать, сохранять, получать доступ и перемещаться по сайтам способами, аналогичными исходному действующему сайту [Бричковский, 2022, 299].

За последние годы исследователями был предпринят ряд попыток систематизировать сайты, используя для этого различные критерии. Рассматривая национальный сегмент WWW с точки зрения его составляющих, структуры и содержания, электронные информационные ресурсы сайтов можно разделить на 5 основных групп: – государственной официальной информации; – деловой информации (биржевой, финансовой, статистической и т.п.); – профессионально-ориентированной (научно-технической, политической, образовательной; – специализированной (библиографической, реферативной и др.); – массовой/потребительской, включающей новости, форумы, чаты, энциклопедии и т.п.

Возможно классифицировать сайты и по следующим доминирующим признакам: принадлежность ресурса к определенной организационно-технологической системе, способ выделения объектов учета, структурный тип, назначение и содержание ресурса, а также его видовой состав, правовой статус, открытость, язык, степень распространения, уровень структурированности содержащейся информации. Комплексный анализ предложенных классификационных схем свидетельствует о том, что эти критерии в своем подавляющем большинстве актуальны и для систематизации их «архивных аналогов». Так, базовыми характеристиками для группирования архивных копий сайтов в процессе их источниковедческой обработки могут выступать следующие параметры:

- тематическая направленность;
- характер представленной информации;
- фондообразователь/правовладелец;
- область применения и принцип взаимодействия с пользователем на этапе, когда ресурс выполнял свое первоначальное функциональное назначение;
- способ представления информации;
- уровень доступа;
- видовой состав источника и его структурирование;
- уровень актуализации и т.п.

Необходимо отметить, что для каждой группы сайтов необходимо учитывать особенности представления информации на нем при выборе политики веб-архивирования.

Для оценки и отбора на постоянное хранение сайтов можно применять как общие критерии ценности, которые распространяются на все виды документов, такие как критерии происхождения и содержания, так и специфические – обусловлены особенностями таких документов: дублирование информации в пределах одного источника, возможность ее воспроизведения, отсутствие вредоносного программного кода и т.п.

Одним из важных шагов при выборе стратегии веб-архивирования является определение функций и целевого назначения веб-сайта.

WWW – это обширный и разнообразный ресурс. состоит из множества различных типов информации, ресурсов и функций. Государственные органы и организации используют сайты для предоставления информации о направлениях своей деятельности, услугах, обсуждения своих программ сбора отзывов. Семья и друзья используют веб-платформы для того, чтобы общаться. Каждое из этих применений создает совершенно разные типы веб-контента.

Несмотря на значительный рост проектов по веб-архивированию и увеличение числа стран, принимающих эти инициативы, объём заархивированных ресурсов по-прежнему остаётся незначителен по сравнению с количеством информации, публикуемой в интернете. Архивирование современных веб-ресурсов остаётся непростой задачей в связи с отсутствием чёткой концепции исправления ошибок при сохранении сайтов. Проблема возникает из-за динамичной природы сайтов, к примеру, контент может контролироваться технологиями JavaScript (язык программирования, поддерживающий объектно-ориентированный, императивный и функциональный стили) или Adobe Flash (платформа для создания мультимедийного и интерактивного контента) [Редькина, 2021, 103].

Веб-контент представляет собой особую проблему для цифрового сохранения, большая часть которой связана с тем, что исходный цифровой контент разнороден и использует различные форматы представления информации. При сборе контента сайтов возникают проблемы контроля и поддержки этих форматов.

Кроме того, веб-страницы представляют собой сложные элементы, состоящие из множества файлов, скриптов и медиафайлов, которые образуют публикуемый на сайте объект. Веб-страница – это множество контекстуализированных взаимосвязей, которые необходимо сохранить с учетом контекста. Учет этих факторов в требуемом масштабе и детализации контента является одной из самых больших проблем архивирования.

Частично это может быть связано с ограничениями сбора – некоторые из наиболее проблематичных форматов, возможно, никогда не удастся собрать, – а также с нормализующим эффектом сбора, который сводит динамический контент к статическим веб-страницам.

Таким образом, необходимо решить проблему «архивируемости» веб-контента. Наряду с доступностью и производительностью сайта архивируемость является еще одним фактором, который должны принимать во внимание не только создатели сайта при публикации контента в Интернете, но и организации, занимающиеся созданием архивных копий сайтов. «Архивируемость» – это «легкость, с которой содержимое, структура, функциональность и внешнее представление веб-сайта могут быть сохранены, а затем повторно представлены с использованием современных инструментов веб-архивирования [Banos et al., 2013, 11].

Несмотря на многочисленные требования со стороны архивистов и библиотекарей к созданию устойчивых сайтов, текущая тенденция в веб-разработке к созданию приложений на React (сайты, работающие в основном на JavaScript с небольшим количеством HTML страниц), значительно усложняет проблему архивирования. Поскольку многие решения по архивированию ориентированы на HTML, растущее доминирование фрэймворков типа React ставит под угрозу эффективность применения существующих инструментов для архивирования. В разделе часто задаваемых вопросов Интернет-архива (наиболее известного проекта веб-архивирования) говорится, что архив не может обеспечить функциональность исходного (архивируемого) сайта, если сайт содержит интерактивные элементы.

Архивируемость веб-сайта охватывает основные аспекты веб-сайта, имеющие решающее значение для диагностики того, может ли он быть заархивирован с приемлемой

полнотой и точностью. Оценка возможности архивирования веб-сайта должна предоставить архивистам ценный инструмент при оценке возможностей архивирования его контента.

Архивируемость можно рассматривать как степень, в которой веб-сайт соответствует условиям безопасной передачи его содержимого в веб-архив в целях сохранения.

При веб-архивировании в настоящее время используются технологии сканирования для сбора контента целевых веб-сайтов. Все они взаимодействуют через HTTP-запросы и ответы.

Такая информация, как недоступность страниц и другие ошибки имеются в протоколах этого обмена сообщениями, и может использоваться для повышения качества сканирования, управления рисками при создании архивных копий сайтов.

Целесообразно объединить такого рода информацию с оценкой соответствия веб-сайта признанным практикам цифрового курирования (например, использование общепринятых стандартов, проверка форматов и использование метаданных) для генерирования оценки, отражающей архивируемость веб-сайта. Архивируемость веб-сайта не следует путать с надежностью веб-сайта. Первое относится к способности архивировать контент веб-сайта, в то время как последнее является системным свойством, которое объединяет такие атрибуты, как надежность, доступность, безопасность, живучесть и ремонтпригодность.

При оценке показателя архивируемости необходимо принимать во внимание следующие моменты:

- Аспекты архивации: факторы, которые необходимо учитывать при расчете показателя архивируемости веб-сайта (например, соответствие стандартам).
- Атрибуты веб-сайта: элементы веб-сайта, проанализированные для оценки архивируемости (например, HTML-разметка, код скриптов).
- Оценки: тесты, выполненные для атрибутов веб-сайта (например, проверка HTML-кода на соответствие требованиям W3C).
- Выбор аспектов архивации связан с рядом следующих соображений:
- Например, существуют ли достоверные рекомендации, указывающие на то, что информация доступна и доступ разрешен (т. е. доступность).
- Соответствует ли информация общему набор спецификаций формата и/или языка (т. е. соответствие стандартам).
- Степень, в которой сайт независим от внешних сайтов (т. е. связность).
- Уровень доступной дополнительной информации о содержании (т. е. об использовании метаданных).
- Является ли время отклика сервера ниже допустимого порога (т. е. производительность).

Веб-сайт считается архивируемым только в том случае, если сканеры могут посещать домашнюю страницу, просматривать ее содержимое, извлекать контент и метаданные его с помощью стандартных HTTP-запросов.

В случае, если сканер не может найти расположение всех веб-элементов, будет невозможно извлечь контент и другую информацию.

На веб-сайте необходимо не только размещать ресурсы, но и обеспечивать надежность ссылок, чтобы сканеры могли их обнаруживать и извлекать информацию. Пример: веб-разработчик создает веб-сайт, содержащий меню javascript, которое генерируется на лету. Сканеры не могут понять это меню, поэтому они не могут найти веб-ресурсы, связанные с этим меню. Для поддержки возможности архивирования веб-сайт, конечно же, должен содержать действительные ссылки. Кроме того, должен быть предоставлен набор карт,

руководств и обновлений для ссылок, чтобы помочь сканерам найти весь контент. Они могут отображаться в карте сайта и файле robots.txt.

Производительность является важным аспектом веб-архивирования. Пропускная способность сбора данных сканером напрямую влияет на количество и сложность веб-ресурсов, которые он может обрабатывать. Чем выше производительность, тем быстрее захватывается веб-контент, улучшая процесс архивирования веб-сайта. Пример: если производительность веб-сайта низкая, то сканеру будет трудно агрегировать контент, и он может даже перестать работать, если производительность упадет ниже определенного порога.

Связность также важна для эффективной работы сканера, а также для управления зависимостями между элементами веб-архива. Если файлы, составляющие один веб-сайт, рассредоточены по разным службам (например, разные серверы для изображения, виджетов javascript, других ресурсов), захват контента может быть неполным, если одна из нескольких служб выходит из строя. Например, изображения, используемые на веб-сайте, но размещенные в другом месте, могут вызвать проблемы при веб-архивировании, поскольку они могут не быть захвачены, когда сторонний сайт не является частью создаваемого архива. Тем более, если целевой сайт зависит от сторонних сайтов, доступность в будущем которых неизвестна, могут возникнуть новые проблемы. Связность проверяется на нескольких уровнях:

- анализ того, сколько хостов используется для размещения контента сайтов;
- анализ того, сколько хостов задействовано в отношении к вспомогательным ресурсам (например, robots.txt, sitemap.xml, и javascripts).

Адекватное предоставление метаданных, относящихся к контенту, также является важным фактором для архивирования. Отсутствие метаданных ухудшает возможности эффективно извлекать контент сайтов. Например, метаданные, такие как передача и кодирование контента, могут быть включены в заголовки HTTP. Требуемый язык конечного пользователя для понимания содержимого может указываться как часть атрибута элемента HTML. Информация, которая может помочь понимать, как контент классифицируется, может быть включена в атрибут и значения элемента META.

Ниже приведены некоторые рекомендации, которые позволяют повысить показатели «архивируемости» сайта.

- Необходимо поддерживать стабильные связи. Стабильные ссылки, поддерживаемые либо с помощью перенаправлений, либо без изменения веб-адресов, обеспечивают постоянное удобство использования.
- Использовать общепризнанные и надежные форматы данных. Наряду с разметкой форматы файлов могут устареть; даже если контент сохраняется в долгосрочном хранилище, в будущем может не быть возможности интерпретировать его. Следует отдавать предпочтение открытым форматам или, по крайней мере, тем, которые можно прочитать с помощью программного обеспечения с открытым исходным кодом.
- Необходимо использовать http GET вместо http POST.
- Желательно предоставить каждому уникальному ресурсу (страницам, изображениям и файлам) на веб-сайте собственный статический URL-адрес: URI.
- Необходимо разрешить просмотр и поиск всех ресурсов, находящихся в общественном достоянии, т. е. размещать их на «внешнем интерфейсе» сайта, доступном через http.
- Необходимо избегать проприетарных форматов для важного контента, особенно для домашней страницы. Не рекомендуется создавать домашние страницы, в значительной

степени полагающиеся на изображения или анимацию, такую как Flash, но если такие страницы имеются, то должны быть также альтернативные текстовые версии HTML.

- Необходимо иметь карту сайта и, если возможно, карту сайта в формате XML, в которой перечислены страницы сайта, их относительная важность и частота их обновления. Создание карты сайта обеспечивает сканирование всего содержимого веб-сайта (некоторые страницы могут не обнаруживаться сканером, например, страницы, использующие навигацию Flash или JavaScript).
- Необходимо использовать файл robots.txt, чтобы предотвратить доступ к областям сайта, которые могут вызвать проблемы при сканировании, например, базы данных, включая онлайн-каталоги, функции календаря и т.п.

Веб-архивирование является сложным процессом, успех которого зависит также от решения организационных вопросов. Такой процесс требует разработки политики, рабочих процессов и систем, предполагающих значительное выделение ресурсов и обеспечение его устойчивости. Веб-архивирование необходимо рассматривать как долгосрочный проект, зависящий от поставленных целей, наличия финансовых и человеческих ресурсов. Анализ международного опыта показывает, что такие проекты реализуются в течение длительного периода времени. По сути, серьезный проект веб-архивирования требует разработки политики, определения механизмов и процедур сбора данных, разработки процедур извлечения/создания метаданных, решения вопросов проверки качества собранной информации, организации хранения данных, реализации сервисов поиска и доступа к данным, включая индексацию очень больших объемов данных.

Создание веб-архива также связано с рядом юридических вопросов, включая: законодательство об авторском праве, законодательство о защите персональных, правовые рамки, обеспечивающие целостность контента (чтобы его можно было использовать), положения о недопущении недобровольного захвата незаконного контента, разграничение зон ответственности для национального сегмента веб-пространства т. п. Также должны быть решены вопросы права доступа к веб-архиву после его создания. Важными являются проблемы периодичности и глубины архивирования, например, сколько раз в год контент будет сканироваться.

Для Беларуси открытыми вопросами продолжают оставаться:

- низкий уровень мотивации правообладателей по их передаче на постоянное хранение;
- проблемы авторского права и связанные с этим трудности в отношении получения или копирования архивами отдельных электронных информационных ресурсов в процессе инициативного документирования;
- отсутствие нормативно-правового определения и унифицированного подхода к критериям их отбора для передачи на архивное хранение;
- соответствие программно-технического обеспечения архивной отрасли задачам по воспроизведению информации в долгосрочной перспективе в условиях технического прогресса и т.д. Заметно тормозит темпы формирования в архивах этой составляющей длительный и затяжной процесс экспертизы ценности сайтов, что обусловлено сложностью их внутренней структуры, объемами, видовым составом.

Барьерами на пути создания и использования веб-архивов остаются:

- неподготовленность части пользователей к работе с новыми технологиями и нетрадиционными формами документов архивных фондов, в том числе, психологическая;

- относительно короткий промежуток существования этого вида исторических доказательств, что приводит к отсутствию четкой методики и опыта его источниковедческого изучения;
- дискуссии вокруг проблем подлинности, первичности архивных электронных информационных ресурсов, поскольку современные технологии позволяют создать копии, совершенно подобные оригиналам;
- низкий уровень осознания обществом объективных отличий содержания локальных копий, принятых на хранение в архив от ее «аналога» в сети Интернет, если таковой продолжает функционировать.

Серьезной проблемой, с которой сталкивается практически каждое учреждение при запуске и создании программ веб-архивирования, является нехватка персонала. Веб-архивирование (особенно описание и контроль качества) требует значительного количества рабочего времени персонала.

Проведенный анализ показал, что многие библиотеки и архивы вкладывают значительные средства в разработку и внедрение технической инфраструктуры для поддержки крупномасштабных решений веб-архивирования. Постоянно растущая международная сеть архивного сообщества продолжает активно разрабатывать новые инструменты и методы для улучшения существующих возможностей, а также для устранения неизбежной потери доступа к контенту, вызванной эфемерной природой веб-контента и способов его использования.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Վեր արխիվացման գործընթացը կարևոր նշանակություն ունի, քանի որ այն հնարավորություն է տալիս մարդկանց և կազմակերպություններին երկարաժամկետ հեռանկարում հասանելիություն ունենալ տեղեկատվությանը և օգտագործել այն: Վեր արխիվացման տեխնոլոգիայի ամենակարևոր խնդիրները վերաբերում են կանոնակարգման և կազմակերպչական խնդիրներին, ինչպես նաև իսկությունը և ամբողջականությունը, փաստաթղթավորումը և որակի վերահսկողությունը ապահովելու ասպեկտներին: Հոդվածում առաջարկվում են այս խնդիրների լուծման որոշ մոտեցումներ: Մշակվել են վեր կայքերի արխիվացման հնարավորությունը գնահատելու չափանիշներ, որոնց կիրառումը նպաստում է վեր կայքերի արխիվային պատճենների ստեղծման որակի բարելավմանը:

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бричковский, В. И. Использование технологий архивирования веб-сайтов для организации долговременного сохранения цифрового культурного наследия // Развитие информатизации и государственной системы научно-технической информации: РИНТИ-2022: XXI Международная конференция, 17 ноября 2022 г, Минск, ОИПИ НАН Беларуси, 2022, С. 298–301.
2. Редькина, Н. С. Мировые тенденции развития веб-архивов библиотек // Научные и технические библиотеки, 2021, Т. 1, №. 1, Москва, ГПНТБ России, С. 99–114.
3. Banos V. et al. CLEAR: a credible method to evaluate website archivability // Proceedings of iPRES, 2013, Lisbon, Portugal, iPRES 2013, 2013, P. 9-19.

ՉՈՒԼՅԱՆ ԱՆՆԱ

Հայաստանի ազգային գրադարան

ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ ԱՆԻ

Հայաստանում ֆրանսիական համալսարան

**«ՄԵԴԻԱ ԱՐԽԻՎ»՝ ՆՈՐ ՔԱՅԼ ԴԵՊՈԶԻՏԱՆ
ԹՎԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ Թվային ժառանգություն, Մեդիա արխիվ, պարտադիր էլեկտրոնային օրինակ, տեղեկատվության պահպանում, մետատվյալներ, տվյալների հավաքագրում:

Keywords: digital heritage, Media Archive, Electronic Legal Deposit, information preservation, metadata, data collection.

Հայաստանի ազգային գրադարանի նոր գործիքի ստեղծման և կիրառման մասին

Ժամանակակից տեղեկատվական դարաշրջանում, երբ համացանցում ստեղծվող բովանդակությունը ծավալով գերազանցում է ավանդական տպագիր նյութերին, ազգային գրադարանների առջև ծառացել է նոր և հրատապ խնդիր՝ թվային ժառանգության պահպանություն: «Փաստաթղթերի (վավերագրերի) պարտադիր օրինակի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը կարգավորում է բոլոր հրատարակվող տպագիր և որոշ թվային նյութերի օրինակների պարտադիր տրամադրումը որոշված կազմակերպություններին՝ հիմնականում Հայաստանի ազգային գրադարանին: Պարտադիր օրինակի հավաքագրման նպատակն է՝

1. Ազգային գրադարանային հավաքածուի համալրումը
2. տպագիր և թվային ժառանգության պահպանումը և հասանելիությունը
3. գրականության, մամուլի և տեղեկատվության պատմական հիշողության պահպանում:

Մինչև օրս օրենքը հիմնականում վերաբերում է տպագիր նյութերին, ինչը փաստում է ժամանակակից հրատարակչական ոլորտի թվային արտադրանքի հետ անհամապատասխանության և օրենքի ապագա փոփոխությունների անհրաժեշտության մասին: Թվային (էլեկտրոնային) հրապարակումների համար չկա լիարժեք իրավական կարգավորում: Անհրաժեշտ է օրենքի լրացում՝ ապահովելու էլեկտրոնային նյութերի հավաքագրման և պահպանման իրավական կողմը:

Պարտադիր էլեկտրոնային օրինակը (e-legal deposit) գրադարանային գործի ժամանակակից ուղղություն է, որը համապատասխանում է տեխնոլոգիական դարաշրջանի մարտահրավերներին: Եթե ավանդաբար օրենքով պարտադիր պատճենը վերաբերում էր

միայն տպագիր գրականությանը՝ գիրք, պարբերական, թերթ, ապա թվային դարաշրջանում սա այլևս բավարար չէ ազգային ժառանգության ամբողջական պահպանման համար: Էլեկտրոնային պարտադիր օրինակը թույլ է տալիս հավաքել և պահել բոլոր այն նյութերը, որոնք հրապարակվում են միայն թվային ձևաչափով՝ առանց տպագրման:

Դրանք են՝

- առցանց լրատվական կայքերի բովանդակությունը
- թվային ամսագրեր և էլեկտրոնային թերթեր
- կայքերում տեղադրված հետազոտական կամ մշակութային նյութեր
- բլոգներ և առցանց նյութերի այլ ձևաչափեր:

Այս բովանդակությունը հաճախ անհետանում է՝ կապված կայքերի ժամանակավոր բնույթի, հղումների փոփոխության կամ տվյալների թարմացման հետ: Ահա թե ինչու ազգային գրադարաններին անհրաժեշտ է ունենալ համապատասխան տեխնիկական համակարգեր՝ այս արժեքավոր տեղեկատվությունը արխիվացնելու համար:

Հայաստանի ազգային գրադարանը, գիտակցելով այս իրողության կարևորությունը, առաջին անգամ ձեռնամուխ է եղել մշակել և կիրառել հարթակ, որը թույլ է տալիս գրադարանին համալրել իր ֆոնդը էլեկտրոնային մեդիա նյութերով՝ ծառայելով որպես հիմք հետագա պարտադիր էլեկտրոնային օրինակի (e-legal deposit) հավաքագրման համար:

Հայաստանի ազգային գրադարանում «Մեդիա արխիվ»-ը առաջին գործիքն է, որը ստեղծվել է e-legal deposit-ի գաղափարը կյանքի կոչելու համար:

«Մեդիա արխիվ»-ը՝ համակարգչային ծրագիր և գրադարանավարների համար նախատեսված կառավարման հարթակ է, որը մշակվել է Հայաստանում ֆրանսիական համալսարանի (ՀՖՀՀ) երիտասարդ մասնագետի կողմից՝ որպես պրակտիկայի շրջանակում իրականացված նախաձեռնություն: Այս գործիքը մշակվել է Հայաստանի ազգային գրադարանի կարիքներին համապատասխան և ուղղված է մի քանի առանցքային խնդիրների լուծմանը.

- **Թվային մամուլի կուտակում.** հայկական կայքերն ու առցանց մեդիաները մեծ ծավալով հրապարակում են նյութեր, որոնք, չունենալով ֆիզիկական կրիչ, կարող են անվերադարձ կորսվել:
- **Թվային ժառանգության համակարգային պահպանում.** մինչ այժմ գրադարանն ունեցել է սահմանափակ հնարավորություններ համացանցային աղբյուրների գտման և պահպանման համար:
- **Օրենքով պարտադիր պատճենի թվային բաղադրիչի բացը.** մեդիա արխիվը կարող է դառնալ գործնական հիմք էլեկտրոնային պարտադիր պատճենի իրականացման համար:

«Մեդիա արխիվ»-ը թույլ է տալիս գրադարանին ավտոմատացված կերպով հավաքել հայաստանյան մեդիա կայքերի բովանդակությունը՝ պահպանելով նորությունները, հոդվածները և այլ մեդիա նյութեր: Այն առաջարկում է հետևյալ հնարավորությունները.

1. Հավաքագրում. հարթակն իրականացնում է առցանց լրատվամիջոցներից և թիրախային կայքերի բովանդակության ավտոմատացված զետեղում (web scraping) սահման-

ված պարբերականությամբ՝ նախապես նշված դաշտերից (օրինակ՝ վերնագիր, բովանդակություն, հեղինակ, ամսաթիվ): Մա հնարավոր է դարձնում գրադարանին՝ առանց ձեռքով մուտքագրման, ավտոմատ կերպով հավաքել համապարփակ տեղեկատվություն՝ ստանալով բազմալեզու ու բազմաբովանդակ բովանդակության շտեմարան:

2. Արխիվացում. հավաքագրված նյութերը պահվում են գրադարանի ներքին սերվերներում, համապատասխան մետատվյալներով՝ ապագայում որոնման, ներկայացման և վերամշակման նպատակով: Ներառվում են նաև տվյալների պահպանումն ըստ ISO ստանդարտների՝ իրավական պաշտպանության ու վավերականության ապահովման նպատակով:

3. Մատչելիություն գրադարանավարների համար. գրադարանավարի համար նախատեսված է պարզ և կառավարելի հարթակ՝ հավաքագրված նյութերի դիտման, խմբագրման և որոնման համար: Հարթակը թույլ է տալիս.

- վերահսկել հավաքագրման գործընթացը,
- պահպանել բնօրինակ աղբյուրների URL-ները և ստեղծման ամսաթվերը,
- խմբագրել և կարգավորել մետատվյալները,
- դիտել տարբեր ժամանակաշրջանների հավաքածուները,
- ստեղծել գրառումներ՝ MARC կամ այլ գրադարանային ստանդարտներով:

Գրադարանի տարբեր բաժինների աշխատակիցները կօգտագործեն հարթակը՝ պարբերաբար համալրելու, վերահսկելու և պահպանելու էլեկտրոնային աղբյուրներից հավաքված նյութերը: Նյութերը կմշակվեն՝ դասակարգելով ըստ ամսաթվի, աղբյուրի, թեմատիկայի/խորագրի և պահպանման նպատակով՝ ըստ ձևաչափերի՝ համաձայն գրադարանի թվային արխիվի պահանջների:

«Մեղիա արխիվ»-ը ոչ միայն տեխնոլոգիական լուծում է, այլև հայկական թվային ժառանգության պահպանման հենք, որը ծառայում է Գրադարանի զարգացման հայեցակարգի մի շարք ռազմավարական նպատակների՝ նպաստելով ոչ միայն գրադարանի աշխատանքին, այլև՝

- գիտահետազոտական և մեղիա ուսումնասիրությունների համար աղբյուրների ստեղծմանը,
- մշակութային ժառանգության վերականգնման աշխատանքներին,
- ազգային թվային ժառանգության հավաքագրմանը և պահպանմանը՝ ապագա սերունդների համար,
- իրավական դաշտի լրացմանը՝ նախապատրաստելով տեխնոլոգիական հենք e-legal deposit-ի (Ազգային գրադարանային էլեկտրոնային հավաքածու) համար,
- գրադարանավարների մասնագիտական կարողությունների և հմտությունների զարգացմանը՝ նորարար գործիքների կիրառմամբ,
- մատենագիտական գրառումների արագ և ճշգրիտ ստեղծմանը:

Հայաստանի տեղեկատվական դաշտը հատկապես վերջին տարիներին զգալիորեն տեղափոխվել է առցանց հարթակներ: Այսօր ավելի շատ տեղեկություն է ստեղծվում և տարածվում համացանցում, քան թղթային ձևաչափով: Այս նյութերի բացակայությունը գրադարանի ազգային հավաքածուում ստեղծում է «դատարկ տարածք» ապագա

սերունդների համար, ովքեր կուզենան ուսումնասիրել այսօրվա մամուլը, հանրային քննարկումները, իրադարձությունները և հանրային տրամադրությունները:

Նախագծի հաջորդ փուլում հնարավոր է համակարգի ինտեգրումը գրադարանի գրացուցակային համակարգերի հետ, որոնման գործիքների բարելավում, ինչպես նաև՝ մեդիա արխիվի հանրային տեսանելիության ապահովում՝ հետազոտողներին ու ընթերցողներին մատչելի դարձնելու համար:

Նախաձեռնության տեխնիկական իրականացում

«Մեդիա արխիվ» հարթակը նախագծվել և իրականացվել է՝ ամբողջությամբ համապատասխանեցված Հայաստանի ազգային գրադարանի թվային ժառանգության կառավարման ռազմավարական նպատակներին: Համակարգը միավորում է ժամանակակից ծրագրային գործիքներ, ավտոմատացման տրամաբանություն և տվյալների կազմակերպման հստակ կառուցվածք, ինչը հնարավորություն է տալիս ամբողջականորեն թվայնացնել ու պահպանել առցանց մեդիա բովանդակությունը՝ առանց մարդկային միջամտության:

Հարթակի կառուցվածքը բաղկացած է մի քանի փոխկապակցված տեխնիկական բաղադրիչներից՝ սկսած տվյալների ավտոմատ հավաքագրումից, մինչև տվյալների վերամշակում և ինտերակտիվ վեբ ինտերֆեյս՝ նախատեսված գրադարանավարների և հարակից ոլորտների մասնագետների համար:

Համակարգի աշխատանքի քայլային նկարագրություն

1. Տվյալների ավտոմատ հավաքագրում (Web Scraping)

Համակարգի առաջին և առանցքային փուլը մեդիա բովանդակության ավտոմատացված հավաքագրումն է: Այս նպատակով մշակվել են մի քանի կայքերի համար հարմարեցված web scraper-ներ՝ կառուցված Python ծրագրավորման լեզվով: Օգտագործելով requests գրադարանը՝ համակարգը հաղորդակցվում է կայքերի հետ և բեռնում էջերի HTML կառուցվածքը, որն այնուհետև վերլուծվում է BeautifulSoup գրադարանի միջոցով՝ որոնելով նախապես նշված դաշտերը՝ վերնագիր, բովանդակություն, հրապարակման ամսաթիվ, աղբյուրային հղում, հեղինակային տողեր և YouTube տեսանյութի հղումներ: Scraper-ները աշխատում են պարբերական ռեժիմով՝ ըստ նախապես սահմանված ժամանակացույցի:

2. Տվյալների վերամշակում և ֆիլտրում

Հավաքագրված հոդվածները նախքան պահպանման փուլ տեղափոխվելը անցնում են վերլուծության և մաքրման գործընթացներ: Այս փուլում իրականացվում է՝

- կրկնվող գրառումների հեռացում

- ոչ լիարժեք կամ դատարկ բովանդակության ֆիլտրում
- ամսաթվերի միասնականացում ISO 8601 ստանդարտի համաձայն՝ հետագա որոնման դյուրացման նպատակով
- հոդվածների դասակարգում ըստ հիմնական տեղեկատվական հատկանիշների:
Այս բոլոր քայլերն իրականացվում են pandas գրադարանի միջոցով՝ ապահովելով տվյալների կառուցվածքային ամբողջականություն:

3. Պահպանման կառուցվածք

Մաքրված և ստանդարտացված տվյալները սկզբում պահպանվում են CSV ֆորմատով՝ ապահովելու համար պարզ և ընթերցելի տվյալների բազա: Նույն տվյալները հետագայում վերափոխվում են JSON ֆորմատով, որն ավելի հարմար է վեբ ինտերֆեյսի միջոցով ներկայացման և բեռնման համար: Հաշվի առնելով հավաքագրված տվյալների ծավալի աճը՝ նախատեսվում է համակարգի տվյալների կառավարման բաղադրիչի տեղափոխումը PostgreSQL տվյալների բազայի, ինչը թույլ կտա բարելավել արդյունավետությունը, որոնման արագությունը և պահպանման հուսալիությունը:

4. Վեբ ինտերֆեյս և հասանելիություն

Հարթակի ինտերֆեյսը կառուցված է Flask web framework-ի միջոցով՝ որպես backend լուծում, որն ապահովում է տվյալների մատչելիությունը frontend-ի համար: Տվյալների ցուցադրությունն իրականացվում է HTML, CSS և JavaScript-ի համադրությամբ՝ ապահովելով պարզ, ինտուիտիվ և հարմարավետ միջավայր գրադարանավարների և աշխատակիցների համար: Հարթակը հնարավորություն է տալիս՝

- գտել նորությունները ըստ ամսաթվի, աղբյուրի կամ խորագրի
- խմբավորել տարբեր աղբյուրներից ստացված հոդվածները՝ ապահովելով բազմազանություն
- առաջնահերթ ցուցադրել վերջին ավելացված հոդվածները
- դիտել սկզբնաղբյուրի հղումները և համապատասխան մետատվյալները:

Հարթակը մշակվել է այնպես, որ չպահանջի տեխնիկական խոր գիտելիքներ օգտագործողից, ինչը դարձնում է այն լիարժեք գործիք գրադարանային աշխատակիցների համար:

Տեխնիկական բարելավման առաջարկներ

Առաջիկա փուլում նախատեսվում է հարթակի հնարավորությունների ընդլայնում՝ ներառելով OCR (Optical Character Recognition) տեխնոլոգիա: Սրանով կդառնա հնարավոր ոչ միայն առցանց հրապարակված հոդվածների հավաքագրումը, այլև սկանավորված թղթային նյութերի ավտոմատ ընթերցումը և թվայնացումը: OCR տեխնոլոգիայի ինտեգրումը թույլ կտա՝

- գրադարանը թվայնացնի նախկինում միայն թղթային եղած արխիվային նյութերը,

- դրանք վերածի որոնելի տեքստային բազայի,
- միացնի մեկ միասնական հարթակում՝ ինչպես թվային, այնպես էլ թվայնացված ժառանգությունը:

Տեխնիկական բարելավումը էականորեն կավելացնի գրադարանի թվային հավաքածուի ծավալը՝ դարձնելով այն համապարփակ և մատչելի ապագա սերունդների ու հետազոտողների համար:

«Մեդիա արխիվ»-ի ստեղծումը Հայաստանի ազգային գրադարանի համար կարևոր քայլ է: Այն դառնում է առաջին գործիքը, որը թույլ է տալիս համակարգված ձևով հավաքել և արխիվացնել առցանց մեդիա բովանդակությունը՝ որպես ազգային հիշողության կարևոր բաղադրիչ: Մենք համոզված ենք, որ այս նախաձեռնությունը երկարաժամկետ ազդեցություն կունենա ոչ միայն գրադարանի զարգացման, այլև երկրի թվային մշակութային ժառանգության պահպանման վրա:

SUMMARY

The National Library of Armenia (NLA) has launched Media Archive, a pioneering digital platform designed to collect and preserve online media content as part of Armenia's national heritage. Developed by a young professional of Université Française en Arménie (UFAR), the system automates the collection of content from Armenian news websites, capturing articles, blogs, and other born-digital materials that are at risk of disappearing. The platform addresses a critical gap in Armenia's legal deposit system, which currently applies mostly to printed materials.

Using web scraping technologies, data is collected, cleaned, and archived with metadata, ensuring long-term access and legal authenticity. A user-friendly interface enables librarians to manage and search the archive effectively. Future enhancements include OCR integration for digitized historical materials and catalog system integration.

Media Archive establishes the technological foundation for an electronic legal deposit system and reflects NLA's commitment to safeguarding Armenia's digital cultural memory for future generations and supporting scientific research and cultural preservation.

<https://doi.org/10.52027/18294685-ak.1.25-06>

ԿՈՍՏԱՆՑԱՆ ԱՆՆԱ

Հայաստանի ազգային գրադարան

ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՍՔԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ լեզվաբանություն, գիտական մտածողություն, գիտական խոսք, գրական լեզու, բառապաշար, տերմին, համագործածական բառեր, պատմողական նախադասություն, քերականական միջոցներ:

Keywords: linguistics, scientific thinking, scientific speech, literary language, vocabulary, term, cohesive devices, declarative sentence, grammatical means.

Ի՞նչ առանձնահատկություններով է բնութագրվում գիտական խոսքը: Ինչպե՞ս է այն կառուցվում լեզվաբանական տեքստերում, և ի՞նչ լեզվական միջոցներ են նպաստում դրա ոճական ինքնատիպությանը: Այս հարցադրումները հատկապես արդիական են այն պայմաններում, երբ գիտության լեզուն ձևավորվում է ոչ միայն որպես բովանդակության արտահայտման միջոց, այլև որպես լեզվաբանական վերլուծության առարկա: Արձագանքելով այս դիտարկմանը՝ նպատակահարմար է ուսումնասիրել գիտական խոսքը լեզվաբանական աշխատությունների մեջ՝ հիմնվելով դրա լեզվական հատկանիշների վրա:

Գիտական խոսքը լեզվական հաղորդակցման այն տեսակն է, որի հիմնական նպատակը գիտական տեղեկատվության փոխանցումն է՝ հստակ, տրամաբանական և հիմնավորված ձևով: Այն գործում է որպես հենասյուն գիտական գործունեության բոլոր փուլերում՝ դիտարկումից մինչև արդյունքների ներկայացում: Այդ պատճառով էլ գիտական խոսքի ճիշտ կառուցումը և ձևակերպումը ձեռք են բերում կենտրոնական նշանակություն գիտական հոդվածների, զեկույցների, ատենախոսությունների և այլ ակադեմիական աշխատանքների մեջ:

Գրական լեզուն, որպես յուրաքանչյուր մշակույթի խոսքային ինքնության հիմնասյուներից, ապահովում է ոչ միայն լեզվական շփման ֆունկցիան, այլև գիտական մտքի արտահայտման հնարավորությունը: Գիտական խոսքը, որպես գրավոր խոսքի առանձնահատուկ դրսևորում, ձևավորվում է գրական լեզվի հիման վրա՝ պահպանելով դրա սահմանումները, միաժամանակ ձեռք բերելով իր յուրահատուկ կառուցվածքային, ոճական և տերմինաբանական առանձնահատկությունները: Ուստի գրական լեզվի և գիտական խոսքի փոխադարձ կապը ոչ միայն լեզվաբանական, այլև հաղորդակցական և

մշակութաբանական տեսանկյունից է արդիական՝ գիտական մտքի ձևակերպման, հասանելիության և ընկալման գործընթացներում:

Հայ լեզվաբան Սերգեյ Աբրահամյանն իր «Գիտական ոճը և նրա առանձնահատկությունները» հոդվածում նշում է, որ գրական լեզուն, որպես տվյալ լեզվի մշակված և կատարյալ ձև, համաժամանակյա կտրվածքով ներկայացնում է միատարրություն, որը հակադրվում է թե՛ բարբառներին, թե՛ գրական լեզվի նախորդ փուլերին: Մակայն խոսքային մակարդակում գրական լեզուն ունի իր տարբերակները՝ տարբեր **գործառական ոճերի** տեսքով: «Գործառական ոճերը լեզվական այն պարբերացումներն են, որոնք կապված են հասարակական կյանքի այս կամ այն բնագավառի և գործառական այլ ոլորտների հետ» [Խաչատրյան, Միրումյան, 2020, 343]:

Ըստ այդմ էլ ընդունված է առանձնացնել հինգ հիմնական գործառական ոճ՝ գիտական, պաշտոնական, հրապարակախոսական, գեղարվեստական և առօրյա-խոսակցական:

Ուշադրության առնելով այս ամենը՝ ուսումնասիրենք քննության առարկա դարձած գիտական խոսքի բնութագրական հատկանիշները, սկզբունքները, կառուցվածքը:

Հայտնի է, որ գիտական ոճը ենթարկվում է որոշակի կանոնների ու սկզբունքների, որոնք պայմանավորված են գիտական տեքստի նպատակի՝ տեղեկություն հաղորդելու և գիտելիք տարածելու պահանջով: «Գիտական ոճում առավելապես գործում է լեզվի հաղորդման գործընթացը, այն ոճական գունավորման առումով համեմատաբար չեզոք է, ուստի և հեղինակային անհատականությունն ու ինքնատիպությունը հաճախ չեն դրսևորվում» [Եզեկյան, 2014, 30]:

Գիտական ոճի հիմնական բնութագրիչներից է տերմինաբանությունը, որն ակնառու կերպով արտահայտվում է գիտական խոսքի մեջ: Տերմիններն ու տերմինային բառակապակցությունները հնարավորություն են տալիս ճշգրիտ ներկայացնելու տվյալ գիտաճյուղին բնորոշ հասկացությունները՝ ապահովելով խոսքի միանշանակություն և ընդհանրականություն: Այս հատկանիշների շնորհիվ տերմինները նպաստում են գիտական խոսքի հստակությանն ու տրամաբանական կառուցվածքին: Գիտական ոճում հաճախ հանդիպում են համագործածական բառեր, որոնք տվյալ համատեքստում ստանում են տերմինային արժեք՝ դառնալով մասնագիտական լեզվի բաղկացուցիչ: Այդ բառերը կիրառվում են ընդհանրացված իմաստով՝ լրացնելով գիտական խոսքի տերմինաբանական հենքը:

Գիտական խոսքի լեզվաբառարանը կազմված է գրական լեզվից: Հեղինակը գիտական շարադրանքի միջոցով հաղորդում է իր մտքերը, տեսակետները և հետազոտությունների արդյունքները՝ վերլուծելով, հիմնավորելով կամ ժխտելով որոշակի երևույթներ, նաև համադրելով կամ հակադրելով տարբեր գիտական մոտեցումներ: Գիտական ոճի բնութագրական հատկանիշները պայմանավորված են գիտական ոլորտում հաղորդակցման խնդիրներով և գիտական մտածողության եղանակով: «Գիտական ոճի բնորոշ հատկանիշներն են ընդհանրականությունը, նորմատիվությունը, ճշգրտությունը, շեշտված տրամաբանականությունը» [Աբրահամյան, 1982, № 3, 14]:

Իրավամբ, գիտական ոլորտում հաղորդակցության բարձր արդյունավետությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ է լեզվամտածողության ձև, որը հիմնված է հասկացության, դատողության և եզրակացության վրա: Եթե հասկացությունն ու դատողությունը մարդկային մտածողության հիմնարար և անբաժան Բաղադրիչներ են, ապա դրանց առավել ամբողջական ու համակարգված դրսևորման հարթակն անշուշտ գիտական խոսքն է: Սա բնական է, քանի որ գիտական խոսքը կառուցված է տրամաբանական կառույցների և համոզիչ փաստարկների վրա: Գիտությունը նպատակ ունի բացահայտել իրականության խորքային օրինաչափությունները, իսկ այդ գործընթացում առանցքային դեր են խաղում ընդհանրականացումը, վերացական մտածողությունը և ձևաբանական ճշգրտությունը: Այս համատեքստում, ընդհանրականությունն ու վերացականությունը հանդես են գալիս որպես գիտական ոճի բնորոշ և բնույթին համարժեք հատկանիշներ՝ նպաստելով բովանդակության առավել հստակ, կառուցվածքային և համակարգված

Այսպիսով, ուսումնասիրության նպատակն է վերլուծել գիտական խոսքի կառուցվածքը՝ փորձելով բացահայտել լեզվաբանական աշխատություններում կիրառվող բառապաշարը, խոսքի մասերի հարաբերակցությունը, նախադասությունների տեսակները և դրանց գործառույթները: Այս ուսումնասիրությունը ձգտում է բացահայտել գիտական ոճի բնութագրական հատկանիշները և դրանց դերը գիտական հաղորդակցման արդյունավետության մեջ: Սույն ուսումնասիրությունը ձևավորվել է Վ. Համբարձումյանի «Լեզվաբանության հիմունքներ», Էդ. Մկրտչյանի և Լ. Խաչատրյանի «Հայոց լեզվի պատմության դասընթաց» և Գ. Ջահուկյանի «Ջրույցներ հայոց լեզվի մասին» աշխատություններով, որոնք ծառայում են որպես տեսական հիմք և հենակետ՝ լեզվաբանական վերլուծությունների իրականացման համար:

Հատկանշական է նաև այն հանգամանքը, որ գիտական խոսքի կառուցվածքի ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն ունի ժամանակակից լեզվաբանության մեջ, քանի որ այն նպաստում է գիտական հաղորդակցման հստակության և հասկանալիության բարձրացմանը: Տեխնոլոգիաների զարգացման և տեղեկատվության արագ տարածման պայմաններում գիտական տեքստերի լեզվական վերլուծությունը թույլ է տալիս բարելավել գիտական հաղորդակցման որակը: Բացի այդ, նման ուսումնասիրությունները նպաստում են գիտական տեքստերի թարգմանության և ավտոմատացված տվյալների մշակման մեթոդների կատարելագործմանը, որը հատկապես կարևոր է բազմալեզու գիտական հանրության համար:

Գիտական ոճի ընդհանրականությանն ու վերացականությանը նպաստում են նաև բայանունների, վերացական գոյականների առատ, երբեմն շատ հագեցած գործածությունը: Ինչպես՝ *առկայություն, առնչակցություն, արտացոլում, անցողականություն, գիտականություն, գործառություն, դիտողականություն, հակասականություն, կենսագործունեություն, հաջորդականություն, հարաբերակցություն, մոտավորություն, վերաբերություն* և այլն: Օրինակ՝ «Լեզուն **արտացոլում է** իրականությունը, որպիսով վերջինիս ներքոն կատարվող տեղաշարժերը՝ քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և այլն, ամբողջովին իրենց արտահայտությունն են գտնում լեզվում» [Համբարձումյան, 2019, 75]:

«Այդ տարբերության գիտակցումով որոշ մատենագիրներ ձգտում են «գեղջուկ բանից» խուսափել և հետևել հին լեզվական կանոններին, որովհետև դա համարվում է **«գիտականության»** չափանիշ» [Մկրտչյան, Խաչատրյան, 2016, 121]: «Հայերի և հայոց լեզվի ծագման մասին եղել են տարբեր տեսություններ, որոնք հաճախ հակասում են միմյանց» [Նույն տեղում, 18]:

Գիտական ոճի ընդհանրական բնույթի ձևավորման հարցում որոշ դեր են կատարում համապատասխան իմաստ ունեցող բառերն ու բառակապակցությունները, որոնք ընդգծում են երևույթի ընդհանրականությունը կամ հատուկ հատկանիշները: Այդպիսիք են՝ **ընդհանրապես, ընդհանուր առմամբ, հիմնականում, որպես կանոն, ըստ էության, ի թիվս այլոց, սովորաբար, հաճախակի** և այլն: Այսպիսով, այդ արտահայտությունները նպաստում են գիտական տեքստում ընդհանուր միտք կամ դիտարկում ձևավորելուն՝ բարձրացնելով խոսքի ճշգրտությունը: Օրինակ՝ «Սակայն պարզվում է, որ բոլոր պետությունները չէ, որ քիչ թե շատ ճշգրիտ տվյալներ ունեն, իսկ որոշ դեպքերում էլ **ընդհանրապես** հնարավոր չէ ճիշտ պատասխան տալ» [Ջահուկյան, 1992, 7]:

«Եթե առաջինը հատկացվում է լեզվի բառային բոլոր միավորներին, ապա երկրորդի դեպքում՝ դրանց մի մասին, որովհետև բառերն **ընդհանուր առմամբ** անվանում են ոչ հավասար ընդգրկմամբ վերացարկված հասկացություններ, մանավանդ եթե նրանց հիմքը իրականությունն է՝ իբրև նյութական կողմ» [Համբարձումյան, 2019, 28]:

«Երկրորդ՝ Ուրուստրի, Ուրատրի, Ուրարտու անվանումները, ինչպես հաստատված է, ներկայացնում են Ա(յ)րարատ անվան ասորեստանյան (ասուրական) տարբերակները և **բուն առումով** նշանակում են «Արարատյան (երկիր)» [Մկրտչյան, Խաչատրյան, 2016, 131]: «Բառերի բնիմաստի և իմաստի միջև ժամանակի ընթացքում այս կամ այն չափով տեղի է ունենում փոփոխություն, որ **սովորաբար** կոչվում է իմաստային մթագնում» [Համբարձումյան, 2019, 131]:

«Որքան շատ է նրանց առանձնակի գոյության ժամանակը, **սովորաբար** այնքան մեծ են նրանց ունեցած տարբերությունները, և ընդհակառակն, որքան քիչ է այդ ժամանակը, **սովորաբար** այնքան մոտ են իրար այդ լեզուները» [Ջահուկյան, 1992, 8]:

Գիտական ոճի ընդհանրական բնույթը ձևավորվում է ոչ միայն բառապաշարային, այլև քերականական միջոցներով: Հատկապես կարևոր են այն միակազմ ընդհանրական նախադասությունները, որոնցում գործողությունը վերագրվում է ոչ թե կոնկրետ սուբյեկտին, այլ ընդհանրական կերպով ամբողջ կատեգորիային կամ երևույթին: Օրինակ՝ «Բառը իրականության վերաբերյալ առաջ եկած հասկացության անվանումն է» [Համբարձումյան, 2019, 111]:

«Լեզվաբանության մեջ ընդունված է ցեղակից լեզուների ամբողջությունը կոչել լեզվաընտանիք» [Ջահուկյան, 1992, 9]:

«Հունարենի հետևողությամբ կերտվել են նախածանցներ և նրանց միջոցով կազմվել բառեր» [Մկրտչյան, Խաչատրյան, 2016, 109]:

Գործողության ընդհանրական բնույթի արտահայտման ևս մեկ արդյունավետ միջոց է բայի կրավորական կառուցվածքը, որը թույլ է տալիս թուլացնել գործողության կատարողի նկատմամբ ուղղվածության աստիճանը և, հետևաբար, ընդգծել գործողության

ընդհանրական բնույթը: Օրինակ՝ «Արդի հայագիտության մեջ հայերենի պատմության շրջանաբաժանման հարցը **համարվում է լուծված**. գիտական շրջանառության մեջ է դրված Գ. Ջահուկյանի կատարած շրջանաբաժանումը» [Նույն տեղում, 17]:

«Դժվար չէ նկատել, որ բաժանումը հիմնված է բառի հասկացական այն հատկանիշի վրա, որ ամբողջական իմաստ ունեցող բառերը սերտ առնչություն ունեն իրականության առարկաների, երևույթների վերաբերյալ հասկացությունների անվանման հետ, որպիսի հատկությունից **գուրկ է համարվում** մյուս խոսքի մասերի մի որոշակի մասը» [Համբարձումյան, 2019, 126]: «Ստորոգումը **կատարվում է քերականական արտահայտության միջոցներով, եղանակային և ժամանակային հարաբերության պայմաններում**» [Նույն տեղում, 304]:

Բաղադրյալ ստորոգյալները ևս կարևոր միջոց են գործողության ընդհանրական բնույթի արտահայտման համար, ինչպիսիք են՝ «պետք է», «անհրաժեշտ է», «կարելի է», որոնք հաճախ զուգորդվում են գործողություն արտահայտող բայերի հետ, ինչպես՝ «վերլուծել», «կիրառել», «վերածել» և այլն: Օրինակ՝ «Ամենից առաջ **անհրաժեշտ է տալ բառային իմաստի բնորոշումը**» [Նույն տեղում, 125]:

«Դրանք պատկանում են հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի տարբեր ճյուղերի կամ խմբերի, իրարից հեռացել են շատ հազարամյակներ առաջ, շատ ընդհանրություններ կարող են բացահայտվել միայն լեզվաբանական վերլուծությամբ, բայց այսուհանդերձ այսօր էլ **կարելի է** ցույց տալ այնպիսի նմանություններ, որոնք փոխառությամբ **չի կարելի** բացատրել, և որոնց համար **պետք է** ենթադրել հին ցեղակցական կապեր» [Ջահուկյան, 1992, 11]:

«Պատմական քերականության ուսումնասիրության մեթոդն ու քննության եղանակներն ինքնատիպ են, որ **պետք է** բացատրել նյութի քննության պատմական բնույթով» [Մկրտչյան, Խաչատրյան, 2016, 7]:

Գիտական ոճին բնորոշ են նաև ներդիր արտահայտությունները՝ բառեր, բառակապակցություններ կամ նախադասություններ, որոնք բանավոր խոսքում արտահայտվում են դադարի միջոցով, իսկ գրավոր խոսքում՝ համապատասխան կետադրությամբ: Դրանք բուն նախադասությունից կառուցվածքային առումով առանձնացված լինելով հանդերձ, կարևորվում են տեղեկատվական հագեցվածությամբ: Ներդիր արտահայտությունների միջոցով ներկայացվում են մեկնաբանություններ, բացատրություններ, լրացումներ, հղումներ, որոնք նպաստում են տեղեկության հստակեցմանն ու տեքստի ամբողջական ներկայացմանը: Օրինակ՝ «Ըստ նրա՝ այդ կարգը ներառում է (ավանդական տերմիններով) անձի և իրի (շնչավորի և անշունչի) առումները, այլն դիմորոշությունը և ստացականությունը (վերջինը կոչվում է ցուցաստացականություն)» [Համբարձումյան, 2019, 233]:

«Մնացած լեզուները բազմանդամ են, մասնավորապես շատ են և մեծ թվով խոսողներ ունեն հնդկական, իրանական, սլավոնական, իտալյան (այժմ ռոմանական), գերմանական լեզուները» [Ջահուկյան, 1992, 13]:

Ներդիր արտահայտությունները գիտական ոճի համար կարևոր գործառույթ ունեն, քանի որ նպաստում են տեղեկատվության հստակեցմանը, մեկնաբանությանը կամ լրացմանը: Հատկապես հետազոտական աշխատանքներում դրանց հաճախականությունն

աճում է՝ ընդգծելով գիտական ոճի տարբերությունը գեղարվեստական կամ առօրյա ոճերից: Գիտական տեքստերում նախադասությունների բաղադրիչների միջև տրամաբանական կապերն արտահայտվելու համար կիրառվում են հատուկ բառաքերականական միջոցներ և կառուցվածքներ: Նշենք մի քանիսը՝ *Այն, որը (որոնք).... կոչվում է (են), Ելնելով (դրանից, այս ամենից, այս բոլորից), Այս ամենից (այս բոլորից, ասվածից) դժվար չէ (հեշտ է, կարելի է) եզրակացնել, որ*: Օրինակ՝ **«Տաբու է կոչվում այն եզրույթը, երբ լեզվում արտաքին հանգամանքների պատճառով արգելանք է դրվում բառերի, արտահայտությունների գործածության վրա, և դրանց փոխարեն նույն իմաստով գործածվում են ավելի ընդունելի համարվողները»** [Համբարձումյան, 2019, 177]: **«Հնչույթը սահմանել է Ն. Մ. Տրուբեցկոյը՝ *ելնելով* ամենից առաջ սոսյուրյան լեզու-խոսք հակադրությունից, այլև նրա ֆիզիկական-հոգեբանական երևույթ լինելուց»** [Նույն տեղում, 93]:

Գիտական ոճին բնորոշ է խոսքի ընթացքի տրամաբանական կապակցվածությունը, որն ապահովվում է հատուկ կապող միավորների կիրառմամբ, օրինակ՝ *այսպիսով, ինչպես նշվեց, ըստ այդմ, ընդ որում, ի դեպ, արդ* և այլն: Այս լեզվամիջոցները նպաստում են տեքստի կառուցվածքային ամբողջականությանն ու մտածողության հստակ արտահայտմանը: Օրինակ՝ **«Ըստ որում, դրանցում հ'–ն նույնպես հանդես է գալիս միայն բառասկզբում»** [Մկրտչյան, Խաչատրյան, 2016, 168]:

«Ընդ որում, իբրև կանոն, նա լեզվի մի որակի մեջ դիտարկում է մեկ այլ՝ նոր որակին հատուկ լեզվական միավորների տարրեր» [Նույն տեղում, 11]:

«Արդ, ի՞նչ կովաններ կան հայերի՝ նախքան մ.թ.ա. 12–րդ դարը Առաջավոր Ասիայում...» [Նույն տեղում, 27]:

«Այսպիսով, կարելի է մտածել, թե բառապաշարի մասնագիտական, զբաղմունքային տարբերությունը ինչ–որ չափով կախված է լեզվի գործածության արտաքին հանգամանքներից» [Համբարձումյան, 2019, 174]:

«Այսպիսով, ցեղակից լեզուները միևնույն սկզբնական լեզվի պատմական ճյուղավորումներն են...» [Զահուկյան, 1992, 8]:

Ինչպես հայտնի է, գիտական խոսքին բնորոշ չէ երկխոսային կառուցվածքը. դրա փոխարեն հաճախ հանդիպում են ինքնահարցադրումներ, երբ հեղինակը ձևակերպում է խնդիրը կամ հարցադրումը և այնուհետև տալիս համապատասխան արձագանք՝ հանգելով որոշակի գիտական եզրահանգման: Օրինակ՝ **«Արդ, ի՞նչ կովաններ կան հայերի՝ նախքան մ.թ.ա. 12–րդ դարը Առաջավոր Ասիայում և, մասնավորապես, Հայկական բարձրավանդակում գտնվելու մասին»** [Մկրտչյան, Խաչատրյան, 2016, 27]:

«Արդ՝ որո՞նք են հունաբան հայերենի նախադրյալները» [Նույն տեղում, 110]: **«Որտե՞ղ է գործել հունաբան դպրոցը»** [Նույն տեղում, 111]: **«Ինչքա՞ն լեզու կա աշխարհում** [Զահուկյան, 1992, 7]: **«Ի՞նչ է նշանակում լեզվական ցեղակցություն»** [Նույն տեղում, 8]: **«Ի՞նչ լեզուներ են մտնում հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի մեջ»** [Նույն տեղում, 12]: **«Ե՞րբ է գոյություն ունեցել հնդեվրոպական նախալեզուն, և ե՞րբ է հայերենը դարձել ինքնուրույն լեզու»** [Նույն տեղում, 14]: **«Գրաբարը եղե՞լ է արդյոք խոսակցական լեզու: Ո՞ր բարբառը կամ բարբառային ո՞ր վիճակը պետք է լիներ գրաբարի հիմքը»** [Նույն տեղում, 77]:

Ուշադրության առնելով այս ամենը՝ նշենք՝ ինքնահարցադրումները գիտական խոսքի կառուցվածքում ոչ միայն ծառայում են որպես տրամաբանական կապող օղակներ, այլև հանդես են գալիս որպես նորարարական մեթոդ՝ գիտական միտքը համակարգելու և հարցադրումների միջոցով գննման նոր հորիզոններ բացելու համար: Այս կառուցվածքային առանձնահատկությունը թույլ է տալիս գիտական լեզվին պահպանել իր նպատակաուղղվածությունը, միաժամանակ արտահայտելով արդիականության նշաններ՝ փոխառնելով ժամանակակից հետազոտական մոտեցումներին բնորոշ հարցադրումային տրամաբանությունը: Օրինակները ցույց են տալիս, թե ինչպես գիտնականը, ընթերցման դարձնելով իր եզրահանգումների ճանապարհը, ներգրավում է ընթերցողին մտավոր գործընթացի մեջ՝ առանց դիմելու իրական երկխոսության:

Այսպիսով, ուսումնասիրության շրջանակում վերլուծության ենթարկվեցին գիտական բնագրեր՝ նպատակ ունենալով բացահայտել գիտական խոսքի կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Այս ամենի հիման վրա կարելի է եզրակացնել՝ գիտական շարադրանքում գործածված էին պատմողական նախադասություններ, տերմիններ, սահմանումներ, եզրահանգումներ, դերբայական դարձվածներ, ինչպես նաև՝ որոշ դեպքերում՝ բառացի մեջբերումներ: Չնայած գիտական ոճին բնորոշ են տրամաբանական կառուցվածքն ու օբյեկտիվությունը, այնուամենայնիվ, գիտական բնագրերը ամբողջությամբ զուրկ չէին հուզաարտահայտչական տարրերից: Որպես արտահայտչական միջոց կիրառվել էր կրկնությունը՝ շեշտադրության նպատակով, ինչպես նաև՝ հարցական նախադասություններ: Նման տարրերի գործածությունը պայմանավորված է ոչ միայն թեմատիկ և ժանրային առանձնահատկություններով, այլև հեղինակի անհատական ոճով: Գիտական ոճի բնութագրական հատկանիշները ձևավորվում են գիտական հաղորդակցության անհրաժեշտությունից և գիտական մտածելակերպի առանձնահատկություններից, իսկ հայոց լեզվի արդի փուլը արտացոլում է գիտական ոճի այդ զարգացման ուղղությունը:

SUMMARY

The aim of the study is to analyze the structure of scientific discourse, attempting to reveal the vocabulary used in linguistic works, the ratio of parts of speech, sentence types, and their functions. This study seeks to uncover the characteristic features of scientific style and their role in the effectiveness of scientific communication. This study is based on the theoretical works of V. Hambardzumyan's "Principles of Linguistics", Ed. Mkrtchyan and L. Khachatryan's "Course on the History of the Armenian Language", and G. Jahukyan's "Conversations about the Armenian Language", which serve as the theoretical foundation and basis for conducting linguistic analyses.

An important aspect of this study is that the analysis of the structure of scientific discourse holds significant value in contemporary linguistics, as it contributes to improving the clarity and comprehensibility of scientific communication.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աբրահամյան Մ., Գիտական ոճը և նրա առանձնահատկությունները // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդես, Երևան, Հայկական ՄՍՀ գիտությունների ակադեմիա, 1982, թիվ 3, 14-26 էջ:
2. Եզեկյան Լ., Հայոց լեզվի ոճագիտություն, Երևան, Հեղ. հրատ., 2014, 368 էջ:
3. Խաչատրյան Լ., Միրումյան Մ., Հայերենագիտական տերմինների ուսումնական բառարան, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2020, 440 էջ:
4. Համբարձումյան Վ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2019, 367 էջ:
5. Մկրտչյան Էդ., Խաչատրյան Լ., Հայոց լեզվի պատմության դասընթաց, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2016, 400 էջ:
6. Ջահուկյան Գ., Զրույցներ հայոց լեզվի մասին, Երևան, «Կանչ» հրատ., 1992, 119 էջ:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԱՅԻՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ գրադարանների միջազգային գործունեություն, արտաքին մշակութային քաղաքականություն, գրադարանային դիվանագիտություն, Հայաստանի ազգային գրադարան, թվային դիվանագիտություն:

Keywords: international activity of libraries, foreign cultural policy, library diplomacy, National Library of Armenia, digital diplomacy.

Գրադարանային մշակույթի դիվանագիտությունը, որպես պետության արտաքին քաղաքականության ուղղություն, ենթադրում է գրքային գաղափարի, տեղեկատվության, արժեքային համակարգի, փաստաթղթերի, և այլ տարրերի փոխանակումը տարբեր երկրների և ժողովուրդների միջև գրադարանային գործը ամրապնդելու նպատակով: Դիվանագիտություն տերմինը կապված է հին հունարեն **diploma** բառին, որը նշանակում է երկակի ծավաժ փաստաթուղթ, իր մեջ պարունակելով պաշտոնական համաձայնագրեր, որոշումներ: 1998 թ.-ից օգտագործվել է գրադարանային դիվանագիտություն տերմինը՝ համակարգելով կապը միջազգային գրադարանային աշխատանքը պետական դիվանագիտության հետ, ապահովելով գրադարանագիտության հեռանկարներն ու ուղիները: Ժամանակակից գրականության մեջ առավել տարածված է ամերիկացի հետազոտող Միլթոն Քամինգս կրտսերի մեկնաբանությունը, համաձայն որի՝ մշակութային դիվանագիտությունը գաղափարների, տեղեկատվության, արժեքների, ավանդույթների, և մշակույթի այլ բաղադրիչների փոխանակումն է: Ընդ որում, գրադարանային դիվանագիտությունը հանրային դիվանագիտության բաղադրիչն է, և իրենից ներկայացնում է պետությունների, միջազգային կազմակերպությունների մշակութային փոխազդեցության ոլորտում ռազմավարական նպատակ ունեցող պրակտիկ գործողությունների համալիր [Игумнова, 2013, 3]: Այսպիսով՝ գլոբալացվող աշխարհում մշակույթը դառնում է միջազգային քաղաքականության ու պետության «փափուկ ուժի» կարևոր բաղադրիչը [Օհանյան, 2013, 210]: Գրադարանային դիվանագիտությունը, որպես մեթոդ առաջ է բերվել միջազգային միջավայրում գիտելիքներին և տեղեկատվությանը կապելու համար: Գրադարանային դիվանագիտության հիմնական նպատակը կարող է դիտվել նաև որպես երկրի գրադարանավարի դրական իմիջի ձևավորում: Ժամանակակից գրադարանային և տեղեկատվական ոլորտն ունի եզակի ռեսուրսներ, որոնք ներառում են տպագիր, էլեկտրոնային, վիրտուալ տեղեկատվական, և հատուկ գործիքների հավաքածու: Իրականացվում են միջազգային մշակութային տարածքում գրադարանների, գրադարանավարի մասնագիտության և ընդհանուր

առմամբ պետության դրական կերպար ստեղծելու նպատակով: Այս առումով գրադարանների միջազգային գործունեությունը մշակույթի ոլորտում կարելի է անվանել **գրադարանային դիվանագիտություն**: Խոսելով գրադարանային դիվանագիտության մասին որպես հայեցակարգ, թվում է, թե երկուսի միջև տարաձայնություն կա [Козлюк, 2021, 172]: Մինչդեռ գրադարանը որպես կարևոր սոցիալ-մշակութային հաստատություն առաջնահերթ պարտականությունն է համարում գիտելիք տրամադրել և տեղեկատվություն տարածել իր ընթերցողների միջև, մյուս կողմից դիվանագիտությունը զբաղվում է արտաքին հարաբերությունների, քաղաքականության և ռազմավարությունների տրամադրմամբ [Rajesh Kumar Sinha, 2021, 1-6]: Այսօր գրադարանը կազմակերպվում և ղեկավարվում է պրոֆեսիոնալ որակավորում ունեցող գրադարանավարների կողմից, իսկ դիվանագիտությունը ղեկավարվում է վերապատրաստված և որակավորված դիվանագետների խմբի կողմից: Ժամանակակից գրադարանները դիվանագիտությունը օգտագործում են որպես երկխոսության, մտքերի փոխանակման, և խնդիրների լուծման համար: Այսօր գրադարանային դիվանագիտության նպատակների իրականացման հիմնական գործնական աշխատանքը Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացնում են հետևյալ հաստատությունները՝ ՀՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարությունը, Արտաքին գործերի նախարարությունը, Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչները արտասահմանյան երկրներում, Հայկական գրադարանային ասոցիացիան, Հայաստանի ազգային գրադարանը, որը վաղուց դարձել է մեր երկրի ապրանքանիշը: Ինչպես նաև Սփյուռքի տարբեր երկրներում գտնվող հայկական և ոչ հայկական հայտնի գրադարանները, որոնցում պահվում են հազարավոր մեծարժեք ձեռագիր մատյաններ, գրքեր, որոնք մշակութային, կրոնական և պատմական մեծ արժեք են ներկայացնում, աշխարհին ներկայացնելով հայի լավագույն որակը [Հակոբյան, 2017, 211-234]:

Հայաստանի Հանրապետության գրադարանների միջազգային գործունեությունը կարգավորում է **Գրադարանների և գրադարանային գործի մասին ՀՀ օրենքը**, որտեղ Հայաստանի ազգային գրադարանը, որպես մշակութային հաստատություն. 1) իրականացնում է միջազգային միջգրադարանային բաժնույթի ծառայությունները և օժանդակում է գրադարաններին կազմակերպելու դրանք. 2) իրականացնում է Հայաստանի Հանրապետության գրադարանային հավաքածուի մասին տեղեկույթի տարածում Հայաստանի Հանրապետության ողջ տարածքում և նրա սահմաններից դուրս. 3) իրականացնում է Հայաստանի Հանրապետության գրադարանների մատենագիտական գրացուցակների համակարգում և ձևավորում է միասնական մատենագիտական համահավաք գրացուցակ՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության սահմանած կարգով [ՀՀ օրենքը Գրադարանների և գրադարանային գործի մասին, 2012]:

Հայաստանում գրադարանները և մշակութային կենտրոնները լայնորեն պաշտպանված են դիվանագիտության համար՝ որպես գիտելիքի, գրքային փոխանակման և գիտական համագործակցության համար, դառնալով միջազգային համակարգում մարդկանց միջև կապերի և փոխըմբռնման խթանման միջոց: Երկրում գրադարաններն ու դիվանագիտությունն առավել քան երբևէ կարևոր են գլոբալ լուծումներ առաջ տանելու

համար: Գրադարանային դիվանագիտության ավանդական իմաստն է ամբողջ աշխարհում առաջ մղել ազգային շահերը՝ միաժամանակ ստեղծելով երկխոսություն և փոխըմբռնում: Դիվանագիտական նախագծերը, նաև գրադարանային գործի մարքեթինգային սահմանում է, որպես ռազմավարություն՝ ներգրավելու երկրներին, կազմակերպություններին, նպաստելու միջազգային գրադարանային աշխատանքում գործընկերության փոխշահավետ հարաբերությունների: Հարկ է նշել, որ գրադարանային և տեղեկատվական հաստատությունների միջազգային գործունեության համատեքստում դիվանագիտական պրակտիկաները գնալով ավելի հաստատվեցին կիրառվելով «գրադարանային մշակութային դիվանագիտություն» հասկացությունը:

Բացի քաղաքական դիվանագիտությունից գոյություն ունի նաև երկրորդ ուղու դիվանագիտություն (անգլ. Track 2 diplomacy հասկացությունից), այսինքն ոչ-կառավարական, ոչ պաշտոնական կապեր ու գործունեություն մասնավոր քաղաքացիների կամ անհատ խմբերի միջև, հաճախ անվանում են «ոչ-պետական գործիչներ» [Миксюк, 2021, 807-812]: Այս ուղու դիվանագիտությունը օգնում է պաշտոնական անձանց կարգավորել ու լուծել խնդիրները՝ առանց պաշտոնական բանակցությունների անհրաժեշտության: Նախագիծը նախաձեռնություն է, որը թույլ է տալիս մասնագետներին ներկայացնել հայերեն հրատարակությունները, ինչպես նաև այցելել օտարերկրյա խոշոր հաստատությունների գրադարանային և տեղեկատվական ոլորտ, կատարել մասնագիտական փորձի փոխանակում, ձեռք բերել նոր գաղափարներ, նաև հաստատել միջանձնային մասնագիտական կապեր [Հակոբյան, 2017, 211-234]:

Հայաստանի Հանրապետությունում Ազգային գրադարանը հանդիսանում է, որպես մշակութային հաստատություն գրքային մշակույթի ոլորտում միջազգային հարաբերությունների հաստատման, համաշխարհային հանրությանը հայ ազգային մշակույթով հարստացնելու, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետությունում բնակվող քաղաքացիներին ծանոթացնելու համաշխարհային գրական արժեքներին: Ազգային գրադարանը երկրում գրավոր մշակույթի ինտեգրող տեղեկատվական տարածք է: Գրադարանը համագործակցում է աշխարհի բազմաթիվ ազգային և առաջատար գրադարանների հետ: Միջազգային գրքափոխանակության միջոցով ՀԱԳ-ի հավաքածուները ամեն տարի համալրվում են համաշխարհային և հայ գրականության նմուշներով: Ազգային գրադարանի աշխատակիցները ակտիվորեն աշխատում են գրքային մշակույթի հուշարձաններն իրենց պատմական հայրենիք վերադարձնելու ուղղությամբ, կազմակերպում են գրքերի ցուցահանդեսներ, հանդիպումներ մշակութային, մտավորականության և դիվանագիտական առաքելությունների ներկայացուցիչների հետ, կազմակերպում են միջազգային գիտական միջոցառումներ (կոնֆերանսներ, սեմինարներ, ֆորումներ, և այլն): Ուշագրավ է նաև, որ Ազգային գրադարանի վարչակազմի ներկայացուցիչները արտասահմանյան երկրներում մասնագիտական հանդիպումների և այցելությունների ժամանակ իրականացնում են հայ գրական ժառանգությունը ներկայացնող և երկրի պատմության, մշակույթի մասին տեղեկություն պարունակող հայ ժողովրդի ստեղծագործությունների, գրքերի նվիրատվության և փոխանակման դիվանագիտական արտաքին քաղաքականություն: Սա ևս մեկ անգամ հաստատում է սերտ հարաբերությունները գրադարանի և

դիվանագիտության գործունեության միջև, ինչպես նաև գրադարանային արտաքին քաղաքականության գոյությունը՝ որպես մշակութային դիվանագիտության անկախ ուղղություն [Հայաստանի ազգային գրադարանի կայք]: Ազգային գրադարանը համագործակցում է Հայաստանում հավատարմագրված դեսպանությունների, միջազգային կազմակերպությունների, հայկական սփյուռքի ներկայացուցիչների հետ՝ նպաստելով հայկական տպագիր մշակութային ժառանգության տարածումը աշխարհով մեկ: Պետք է նշել, որ երկրում Ազգային գրադարանի արտաքին քաղաքականության հաջողության գրավականը դիվանագիտության խելացի կազմակերպումն է և իրադրության ճիշտ գնահատումը: Դիվանագիտական գործունեության ձևերը բազմազան են, դրանք են՝ խորհրդակցություններ, դիվանագիտական գրագրություններ, միջազգային պայմանագրերի նախապատրաստում, պայմանագրերի կնքում: Այս առումով Հայաստանի ազգային գրադարանը վիթխարի աշխատանքներ է իրականացնում գրքային հուշարձաններն իրենց պատմական հայրենիք վերադարձնելու ուղղությամբ, իբրև գիտակրթական, մշակութային և տեղեկատվական հաստատություն՝ ՀԱԳ-ը ստեղծում է հայ տպագիր մշակութային ժառանգության հավաքագրման, մշակման, պահպանման և տարածման անհրաժեշտ պայմանները: Հայաստանի ազգային գրադարանը համագործակցում է աշխարհի 40 երկրներից 160 կազմակերպությունների, գրադարանների և անհատների հետ: ՀԱԳ-ի միջազգային գրքափոխանակության մշտական գործընկերներն են Ռուսաստանի ազգային գրադարանը, Ռուսաստանի պետական գրադարանը, ԱՄՆ Կոնգրեսի գրադարանը, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իրանի, Կորեայի, Լեհաստանի, Ռումինիայի, Բուլղարիայի, Գերմանիայի, Հունգարիայի, Բելառուսի, Ճապոնիայի և այլ երկրների ազգային և համալսարանական գրադարանները:

Հայաստանի ազգային գրադարանի ներկայացուցիչը միջազգային մասնագիտական կառույցներում՝

IFLA (Գրադարանային ասոցիացիաների և հաստատությունների միջազգային դաշնություն) | Ազգային գրադարանների խորհրդի անդամ | Աննա Չուլյան

BAE (Եվրասիայի գրադարանային ժողով) | Փոխնախագահ | Աննա Չուլյան

DLAA (Հայաստանի թվային գրադարանների ասոցիացիա) | Նախագահ | Աննա Չուլյան

DLAA (Հայաստանի թվային գրադարանների ասոցիացիա) | Լիցենզավորման համակարգող | Տաթևիկ Թամազյան

EIFL (Էլեկտրոնային տեղեկատվություն գրադարանների համար) | կազմակերպության Հայաստանյան համակարգող | Աննա Չուլյան [Հայաստանի ազգային գրադարանի կայք]:

Գրադարանը համագործակցում է նաև Մտավոր սեփականության համաշխարհային կազմակերպության (WIPO), Մետաքսի ճանապարհ գրադարանների միջազգային դաշինք (SRILA), Հասանելի ձևաչափով գրքերի կոնսորցիում (ABC) միջազգային հեղինակավոր կազմակերպությունների հետ: Ազգային գրադարանը նաև 1992 թ. ստեղծված Եվրասիայի գրադարանային վեհաժողովի (ռուս.՝ БАЕ) կազմակերպության հիմնադիր

անդամներից է: Գրադարանի տնօրեն Աննա Չուլյանը ներկայումս ԵԱԵ-ի փոխնախագահն է:

Կարևոր է նաև, ժամանակակից միջազգային թվային կամ էլեկտրոնային դիվանագիտությունը և դրա իրականացման աշխատանքները համաշխարհային սոցիալական ցանցերի միջոցով: Բրիտանացի վերլուծաբան Շ. Ռիորդանն առաջարկել է տարբերակել «էլեկտրոնային դիվանագիտություն», «կիբեռդիվանագիտություն» և «թվային դիվանագիտություն» տերմինները: «Թվային դիվանագիտություն» տերմինով Ռիորդանը նկատի ունի դիվանագիտական խնդիրների լուծման համար թվային գործիքների օգտագործումը [Reshetnikova, 2023, 205-212]:

Ի տարբերություն ավանդական դիվանագիտության, թվային դիվանագիտությունն այլ կերպ է աշխատում նպաստելով գիտելիքների հասանելիությանը, կամրջելով փոխանակումները գիտական հետազոտության և քաղաքականության միջև: Գրադարանների դերը թվային դիվանագիտության մեջ, դա «միջազգային կրթության, հետազոտությունների և նորարարությունների միջոցով երկրների միջև հարաբերությունների ամրապնդման գործընթաց է», այն բնութագրվում է համագործակցությամբ, փոխադարձությամբ, և կենտրոնանում է ընդհանուր գլոբալ մարտահրավերների լուծման վրա: Սա մի հաղորդակցության տարածք է, որտեղ հիմնական ուղիներն են բլոգները, էլեկտրոնային լրատվամիջոցները և գլոբալ սոցիալական մեդիան: Բազմամեթոդական, որակական և քանակական տվյալների ուսումնասիրության մոտեցումը, հեշթեգերի վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս հասկանալ սոցիալական ցանցերում բաց հասանելիության դինամիկան, ինստիտուցիոնալ և մասնավոր դերակատարների հնարավորությունները: 2000-ական թթ. աշխարհի խոշոր գրադարանները սկսեցին ձևավորել արտաքին քաղաքականություն և հանրային դիվանագիտություն՝ հիմնված սոցիալական ցանցերի օգտատերերի նախասիրությունների վրա: Հետևաբար, թվային դիվանագիտությունը կարող է դառնալ ժամանակակից գլոբալ խնդիրների լուծման նորարարական գործիքներից մեկը: Սոցիալական ցանցի բովանդակության համեմատական վերլուծության հիման վրա կարող ենք եզրակացնել, որ 2010-2024 թթ. Հայաստանում գրադարանային թվային դիվանագիտությունը զարգացել է որպես գործիք, վերածվելով տեղեկատվական մեթոդների, և արհեստական ինտելեկտի, որը հիմնականում բնորոշ է տեխնոլոգիապես զարգացած երկրների համար [Вклад библиотек в реализацию повестки дня ООН до 2030 года, 2015, 12]: Հայաստանյան գրադարանների մեծ մասը ներկայացված են Facebook սոցիալական ցանցում, այստեղ գրադարանավարը լուսաբանում է իրենց գրադարանի ակտիվ միջոցառումները, առցանց գրքերն ու ցուցահանդեսները: Այսպիսով, գրադարանային դիվանագիտությունը, որն իրականացվում է մասնագիտական, մշակութային, տեղեկատվության և փաստաթղթերի փոխանակման հիման վրա, նպաստում է Հայաստանի Հանրապետության գրադարանային և տեղեկատվական համայնքի ինտեգրումը միջազգային գրադարանային մշակույթի տարածքում: Այսօր վստահաբար կարող ենք ասել, որ Հայաստանում գրադարանային դիվանագիտության շարունակական քաղաքականությունը լիովին համապատասխանում է միջազգային և պետական ծրագրով սահմանված պահանջներին:

Հոդվածի նպատակն է, ցույց տալ գրադարանների մասնակցությունն ու անելիքը գրադարանային դիվանագիտության գաղափարների իրականացման գործում, ինչպես նաև Հայաստանյան գրադարանների գործունեության տեղը միջազգային գրադարանային համակարգում:

Հոդվածի հետազոտությունը դիտարկում է գրադարանային դիվանագիտության հետևյալ հարթությունները՝ 1) **գրադարանները դիվանագիտության մեջ**՝ գրադարաններն ու գրադարանավարները ներգրավված են համաշխարհային քաղաքականության և միջազգային գործընթացներում: 2) **Գրադարաններ դիվանագիտության համար**՝ գրադարանները միջազգային դիվանագիտության համար ծառայում են որպես հարթակներ՝ մարդկանց միջև հարաբերություններ ստեղծելու և մշակութային ըմբռնումն ամրապնդելու համար: 3) **Դիվանագիտություն գրադարանների համար**՝ գրադարանները և այլ շահագրգիռ կողմերը համագործակցում են գրադարանագիտության զարգացման համար:

Այնուամենայնիվ, 21-րդ դարում գրադարանային դիվանագիտությունը տեսականորեն հիմնավորված է գրադարանային պրակտիկայի, գրադարանագիտության, միջազգային համագործակցության և արժեքների առաջխաղացման համար: Այս հետազոտությունը ցույց է տալիս, գրադարանների կարևորությունը որպես միջազգային գիտելիքի երկխոսության առաջնային նպատակ:

Հոդվածի ուսումնասիրման արդյունքում բացահայտվում է 1) գրադարանների և տեղեկատվական կենտրոնների եզակի դերը, որպես ակադեմիական և հետազոտական հաստատությունների միջազգայնացման և դիվանագիտության նպատակ: 2) Ինչպես է գրադարանային դիվանագիտությունը կիրառվում և օգտագործվում Հայաստանում: 3) Ինչպես է դիտարկվում գրադարանի դերը, նպատակներն ու ռազմավարությունները միջազգային հարթակում:

Հոդվածում փորձ է արվում սահմանել գրադարանների միջազգային գործունեության տեղը դիվանագիտության ոլորտում:

Եզրակացություն՝ գրադարանային դիվանագիտությունը, որն իրականացվում է մասնագիտական, մշակութային, տեղեկատվության և փաստաթղթերի փոխանակման հիման վրա, նպաստում է Հայաստանի Հանրապետության գրադարանային և տեղեկատվական համայնքի ինտեգրմանը միջազգային տարածքում: Այսօր մենք կարող ենք վստահորեն ասել, որ Հայաստանում գրադարանային դիվանագիտության շարունակական քաղաքականությունը լիովին համապատասխանում է Հայաստանի Հանրապետության Գրադարանների և գրադարանային գործի մասին օրենքի շրջանակներում սահմանված ուղղությանը [ՀՀ օրենքը Գրադարանների և գրադարանային գործի մասին, 2012]:

SUMMARY

Diplomacy of library culture, as a direction of the state's foreign policy, implies the exchange of book idea, information, value system, documents, and other elements between different countries and people in order to strengthen the library matter. The term “diplomacy” relates to the ancient Greek word “diploma”, which means “a double-folded document containing official agreements, decisions”.

In addition to political diplomacy, there is also second-track diplomacy, i.e. non-governmental, unofficial connections and activities between private citizens or groups of individuals. It is also important the modern international digital diplomacy and its implementation through global social networks. Unlike traditional diplomacy, digital diplomacy works differently by facilitating access to knowledge, bridging exchanges between scientific research and policy. In the article, an attempt was made to define the place of international activity of libraries in the system of international relations of culture. In addition, to develop the work of libraries with foreign libraries and librarian associations, specialized cultural, informational, educational, scientific organizations and institutions.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. 1. Հակոբյան Հ., Հայկական սփյուռքը հարափոփոխ աշխարհում, Երևան, Հեղ. հրատ, 2017, 650 էջ:
2. Հայաստանի ազգային գրադարանի կայք, [Էլեկտրոնային ազբյուր] URL: <https://nla.am/cooperation> 20.05.2025:
3. ՀՀ օրենքը Գրադարանների և գրադարանային գործի մասին: Ընդունված է 2012 թվականի մարտի 21-ին: [Էլեկտրոնային հրատարակություն] URL: <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=75198> , 20.05.2025:
4. Օհանյան Ս., Մշակութային դիվանագիտության նշանակությունը Արցախի դիվանագիտական գործիքակազմում // Գիտական Արցախ, Երևան, «ԱՐՑԱԽ» հրատ., ԱԵԳՄՄ հրատ., 2021, № 3(10), էջ 209-216:
5. Rajesh Kumar Sinha, Library and its use as a Strategic Diplomatic Tool // International Journal of Library and Information Studies, ULTAAP, Хайдарабад, Индия. Журнал индексируется в Google Scholar , Indian Citation Index, pp. 1-6. [Electronic publication] URL: <https://www.ijlis.org/articles/library-and-its-use-as-a-strategic-diplomatic-tool.pdf.pdf> 20.05.2025.
6. Reshetnikova Liudmila M., Samokhina Irina M., Digital diplomacy and social media networks: contemporary practices of innovation in foreign policy // Вестник ВолГУ. серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. Журнал включен в базы Web of Science Core Collection (Emerging Sources Citation Index) и Scopus, Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Волгоградский государственный университет», Волгоград. Издательство Волгоградского государственного университета, 2023. Т. 28. № 2, С. 205–212. [Электронная публикация] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/digital-diplomacy-and-social-media> 10.06.2025.
7. Доступ и возможности для всех. Вклад библиотек в реализацию повестки дня ООН до 2030 года. 2015, 24 с. [Электронная публикация] URL: <https://www.ifla.org/wp-content/uploads/2019/05/assets/hq/topics/libraries-development/documents/access-and-opportunity-for-all-ru.pdf> 10.06.2025.
8. Игумнова Н. П., Международная библиотечная деятельность как объект библиотечной политологии, // Библиосфера, Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Государственная публичная научно-техническая библиотека Сибирского отделения Российской академии наук (ГПНТБ СО РАН), 2013, N1, С. 3–8 [Электронная публикация] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnaya-bibliotechnaya-deyatelnost-kak-obekt-bibliotechnoy-politologii/viewer> . 20.05.2025.

9. Концепт библиотечная дипломатия как составная часть культурной дипломатии Республики Беларусь / Е. И. Козлюк // Литературное наследие России и Беларуси в экспозиционно-выставочном пространстве музеев и библиотек : материалы международной научно-практической конференции, 9 июня 2022 года / составитель Мертенс Е. С., Смоленск; Минск, 2022, С. 29–33. [Электронная публикация], URL: <https://e-catalog.nlb.by/Record/BY-NLB-br0001968260> , 10.06.2025.
10. Миксюк А. С., Культурная дипломатия Беларуси: история и современность // Беларусь в современном мире: материалы XX Международной научной конференции, посвященной 100-летию образования Белорусского государственного университета, Минск: БГУ, 2021, 29 октября, С. 807–812. [Электронная публикация], URL: <https://elib.bsu.by/handle/123456789/286696> 10.06.2025.

<https://doi.org/10.52027/18294685-an.1.25-07>

ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ ԱՍՏՂԻԿ

Հայաստանի ազգային գրադարան

ՇԱՌԼ-ՏԻՐԱՆ ԹԵՔԵՅԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ
ՓՐԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԺԱՄԱՆԱԿ.
ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Բանալի բառեր՝ Շառլ-Տիրան Թեքեյան, Արևելյան լեգեոն, Մուսա լեռ, «Դեզե» հաճախակ, Ենովք Քեոշեան, ֆրանսիական բանակ, Գրիգոր Ջանիկյան, Կարեն Արիստակեսյան, Քառամյա պատերազմ, հուշագրություն, ինքնապաշտպանական մարտեր:

Keywords: Charles Tiran Tekeyan, Eastern Legion, mount Musa, cruiser Dese, Enovk Keoshyan, french army, Grigor Janikyan, Karen Aristakesyan, four-year war, memoirs, self-defense battles.

Ֆրանսիացի ծովասպա Շառլ-Տիրան Թեքեյանը (1887-1965) հայ նշանավոր Թեքեյան տոհմի շառավիղ էր, ում նախնիները 17-րդ դարի սկզբին Պարսկաստանից եկել են Կեսարիա: Նա 20-րդ դարի «հայ գրականության ամենէն թանկարժեք դեմքերից մեկի» (Կ. Ջարյան)՝ բանաստեղծ, հրապարակախոս, հանրային գործիչ Վահան Թեքեյանի զարմիկն էր, նրա հորեղբոր որդուն՝ Միհրան Թեքեյանի ավագ որդին: Շառլ-Տիրան Թեքեյանին վիճակված էր ոչ միայն մասնակցելու Արևելքում Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ընթացող ռազմածովային պատերազմին, այլև, իբրև հայի և թարգմանչի, առանձնահատուկ դեր ունենալու ֆրանսիական նավատորմի ղեկավար 1915 թ. սեպտեմբերին Մուսա լեռան հայերի փրկագործությանը և «Արևելյան լեգեոնի» կազմավորմանը:

Ծնվել է Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքում: Ծառայել է Սիրիայում ռազմածովային նավատորմի ղեկավար «Դեզե» հաճախակի վրա՝ որպես «Վերահսկողական ծառայության» 2-րդ կարգի ապաշարային սպա՝ լեյտենանտ: Պարգևատրվել է «Պատվո լեգեոնի ասպետ» և «Պատվո լեգեոնի սպա» շքանշաններով [Թեքեյան, 2020, 77]: Ինքն է, որ թախանձագին խնդրել է բարձրաստիճան սպաներին օգնության հասնել Մուսա լեռան հերոս հայերին, ովքեր քառասուն օր հուսահատ պայքար էին մղում թուրքական կանոնավոր բանակի դեմ [Ծուլիկյան, 2011, փետրվարի 11]: Թեքեյանի վկայությունները ոչ միայն հիշողություններ են, այլև քաղաքական գիտակցություն ու քաղաքակրթական պատասխանատվություն: «Տեզե» հաճախակում վրայ կը գտնուէր հայ վերատեսչական ծառայութեան երկրորդ կարգի ապաշարային սպայ թարգմանիչ Թեքեյանը, որ կը խօսէր փախստականներու մայրե-

նի լեզուով եւ որուն վստահուած էր հայերու հետ բանակցութիւններ վարելու եւ իրավիճակի որքան քաղաքական, այնքան էլ ռազմական յստակ դրութիւնը պարզելու յանձնարարութիւնը» [Գեորգեան, 2015, 86]: Այդ ամենը տեսնելով՝ Թեքէյանը գրի է առնում իր հուշերում և 1915 թ. օրվա մամուլում պարբերաբար հրատարակում դրվագներ հերոսամարտից: Ալեքսանդրիայում արևմտահայերենով տպագրվող նույն թվականի «Արեւ» շաբաթաթերթում «Դրուագներ սուէտիացոց փրկութենէն» խորագրի տակ հանդիպում ենք «Հայ տղեկը» հուշապատումը՝ «Տիրան Թեքէան, Սեպտ. 15» ստորագրությամբ [Թեքէան, 1915, նոյեմբերի 8, 1]⁶⁰:

Հեղինակը գրում է Մուսա լեռան հերոսամարտի ամենաերիտասարդ մասնակիցներից մեկի՝ բիթիասցի Ենովք Ներսեսի Քեռշեյանի մասին (հետագայում ազգանունը փոխվել է հոր անունով՝ Ներսեսյան), ով ինքնապաշտպանական երրորդ մարտին՝ 1915 թ. օգոստոսի 29-ին ծանր վիրավորվել էր և «Դեզե» նավի տախտակամած տեղափոխվել սեպտեմբերի 10-ի երեկոյան:

Ուշագրավ է «Դեզեի» նավամատյանում արձանագրված այն տեղեկությունը, որն ուղղակիորեն առնչվում է հուշագրության այս հատվածին. «Սեպտեմբերի 11. Նավի վրա բժիշկները վիրահատում են հայ զինվորներին: 15 տարեկան տղան, որը ձեռքի վնասվածք ուներ, իրեն արդեն լավ է զգում: Բոլորը հոգատար են նրա նկատմամբ: Նա նավագի համագզեստ է կրում» [Գեորգեան, 2015, 93]:

**Նկ. 1 Ենովք Քեռշեյան (Ներսեսյան)
Պատանի ազատամարտիկ**

Թեքէյանը պատանուն համեմատում է Հյուզդյի հերոսի՝ Գավռոշի հետ և իր համակրանքը արտահայտում այս փոքրիկ պատումի տեսքով: Նավի անձնակազմը այնքան էր սիրել Ենովքին, որ ուզում էր պահել նավի վրա, սակայն ըստ Ֆրանսիայի Հանրապետության «Զինվորագրման մասին» 1915 թ. օգոստոսի 16-ի օրենքի, արգելվում էր

⁶⁰ Տե՛ս ՀԱԳ թվային պահոցում հետևյալ էլեկտրոնային հղմամբ՝ <https://is.gd/YJdb7J>:

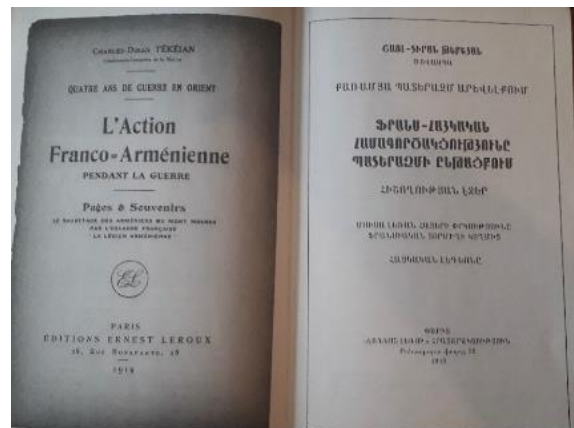
Ֆրանսիայի, կամ նրա դաշնակիցների հետ պատերազմի մեջ գտնվող պետության հպատակներին ֆրանսիական բանակում զինվորագրել: Ազատատենչ պատանուն ոչինչ չէր հետաքրքրում, բացի թուրքերի դեմ մարտնչելուց. - «Ինձ մի լավ հրացան տվեք, թողեք որ հետ դառնամ, շարունակեմ կռվել», - ասում էր նա: Անգամ քաղցրավենիքին է զարմանքով նայում՝ «Հայաստանի փոքրիկ հովիվը այդպիսի բան չի տեսել: Փորձում է քամահրանքով, կծում, մի նոր կտոր էլ է կծում: Մի պահ դեմքը լրջանում է, ապա ժպիտով ողողվում: Շոկոլադը Ենովքին դուր է գալիս» [Թեքեյան, 2002, 33]:

«Ենովք շաբաթ մը մնաց մեզի հետ: Ուզեցինք նաւուն տղան ընենկ զինք, բայց ասիկա կարելի չեղավ: Հիմա Բօր-Սայիտի բանակատեղին է ան: Կերթամ զինքը տեսնելու ամէն անգամ որ կը հանդիպինք այդ նաւահանգիստը: Մինչև հիմա քիչ մը հօգածութիւն ցուցուցի իրեն, բայց իմ զինուորական կեանքս ինծի թոյլ չի տար կանոնաւորապէս ու մինչեւ վերջը հետեւիլ իրեն: Ինչ որ ալ պատահի, թող չմոռնան իմ պզտիկ հերոսս... » [Թեքեյան, նոյեմբերի 15, 1915, 1]: «Արեւ» շաբաթաթերթի նոյեմբերի 15-ի թիվ 82-ում «Դրուագներ սուէտիացւոց փրկութենէն» խորագրի տակ կրկին հանդիպում ենք Տիրան Թեքեյան ստորագրությամբ «Պղնձէ անօթը» և «Օխայ մը աղւոր կարագ» պատմվածքները, որոնք սակայն 1919 թվականին ֆրանսերենով հրատարակված գրքում չեն գետեղվել⁶¹:

Շառլ-Տիրան Թեքեյանի «Քառամյա պատերազմն Արևելքում. Ֆրանս-հայկական համագործակցությունը պատերազմի ընթացքում. Հիշողության էջեր. Մուսա Լեռան հայերի փրկությունը ֆրանսիական տորմիդի կողմից. Հայկական լեզեոնը» հուշագրությունը 1919 թվականին լույս է ընծայել Փարիզի «Էռնեստ Լեռու» հրատարակչությունը ֆրանսերեն լեզվով՝ «L’Action Franco-Armenienne. Pendant la guerre. Pages et souvenirs le sauvetage des Armeniens du Mont Moussa par l’Escadre francaise. La legion Armenienne»:

Նկ. 2 Թեքեյան Շ.Տ. Մուսա Լեռան Հայերի փրկությունը: Հիշողության էջեր / Թարգմ.՝ Գ. Զանիկյան, Դավ, 2002թ.

Նկ. 3 Նույն գրքի տիտղոսաթերթը (ձախից բնագիրը, աջից՝ թարգմանված տարբերակը)

⁵⁸ Տե՛ս ՀԱԳ թվային պահոցում հետևյալ էլեկտրոնային հղմամբ՝ <https://is.gd/7KJ60G>:

Գիրքը առաջին անգամ ֆրանսերենից հայերեն թարգմանել է Գրիգոր Ջանիկյանը վերնագրելով՝ «Մուսա լեռան հայերի փրկությունը» և լույս ընծայել 2002 թվականին «Դավ» հրատարակչության կողմից: Գ. Ջանիկյանը «Սխրանքի հավերժությունը. Առաջաբանի փոխարեն» հատվածում գրում է. «Այդպիսի մասունք, նշխարիք է ֆրանսիական բանակի ծովասպա Շառլ-Տիրան Թեքեյանի հուշագրությունը, որը 1919 թվականին Փարիզում լույս է տեսել ֆրանսերեն և ապա՝ մոռացության մատնվել: Հայերեն ամբողջական հրատարակման փորձ, համենայն դեպս մինչև հիմա չի արվել: Մինչդեռ ծավալով ոչ մեծ այս գրքույկը բազմաթիվ ուշագրավ, և որ կարևոր է՝ վավերական փաստեր է պարունակում անցած դարասկզբին տեղի ունեցած պատմական իրադարձությունների վերաբերյալ, որոնց որոշ մասը հայտնի չէ նույնիսկ Մուսա լեռան հերոսամարտի մասնակիցների հետնորդներին» [Թեքեյան, 2002, 7]:

Հայերեն թարգմանության համար բնօրինակը թարգմանչին հանձնել է մեր հայրենակից, պրոֆեսոր Վազգեն Ղուկասյանը (ԱՄՆ, Նյու Յորք) [Նույն տեղում, 10]:

Գիրքը սկսվում է «Նախաբանով», հաջորդ էջում տեղադրված է այն ժամանակվա տեղանքի քարտեզը, առկա են բազմաթիվ լուսանկարներ, որոնք հավանաբար արվել են հենց հեղինակի կողմից: 80 էջանոց այս գիրքը բաղկացած է 12 գլխից:

1. Մուսա լեռան հայերի փրկությունը ֆրանսիական տորմիդի կողմից
2. Փրկության գործողությունը
3. Նվիրական առաքելություն. Ազատամարտիկների ազատագրումը
4. Փրկության դրվագներ. Հայ տղան, Ծեր կինը, Ծովաթաղում
5. Նավարկություն թուրքական ափերով
6. Խորհրդավոր կղզում
7. Ինչպես ծնվեց հայկական լեգեոնը
8. Լեգեոնի գլխավոր կազմակերպիչները
9. Արարայի ճակատամարտը
10. Հուլիսի 14-ը Կաստելորիգո կղզում
11. Լեգեոնի զինվորներին. Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո
12. Պատասխան Լոթիին

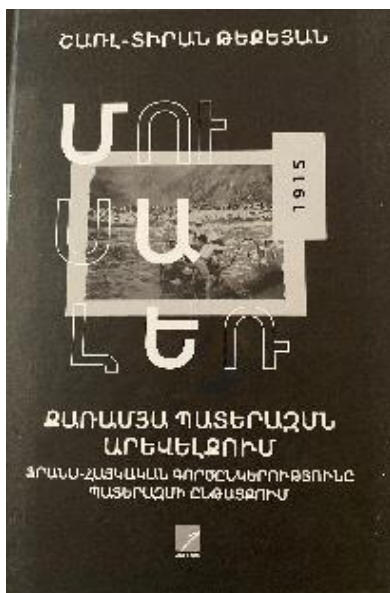
Անչափ ուշագրավ են «Փրկության դրվագներ» խորագրի տակ «Հայ տղան», «Ծեր կինը» և «Ծովաթաղումը» պատմվածքները: «Հայ տղան» որին հանդիպեցինք 1915 թ. «Արեւ»-ի էջերում, այս հուշագրությունում նույնպես ընդգրկված է: Մյուս երկու դրվագները ընթերցելով՝ կրկին համոզվում ենք ֆրանսիական բանակի զինվորների բարի կամքի և հայերի հանդեպ խորին հարգանքի դրսևորումների մասին: «Ծեր կնոջն անպայման պետք էր փրկել: Հնչեց կտրուկ հրաման, ու հաղթանդամ ծովայինները տատիկին պոկեցին իր իշուկից, ուսերին առան, բացառիկ հոգածությամբ նավ բարձրացրին» [Նույն տեղում, 36]:

«Ծովաթաղում» դրվագում ապստամբության հերոսներից Վանայանի թաղումը հրամանատար Վերգոսի հրամանով՝ նավի վրա կատարվում է ֆրանսիական դրոշի ներքո: «Անձնակազմն ու սպաները գլխաբաց շարք են կանգնում, մի հայ «Հայր մերն» է

մրմնջում, հնչում են շեփորներն ու դժբախտ քաջամարտիկի աճյունը դանդաղ իջնում է այն անհատակ գերեզմանափոսը, որը ծով է կոչվում» [Նույն տեղում, 38]:

Շառլ-Տիրան Թեքեյանը հավատում էր, որ պատերազմը Եռյակ համաձայնության երկրների հաղթանակով կավարտվի, Կիլիկիայում Ֆրանսիայի հովանավորությամբ հայկական ինքնավար պետություն կստեղծվի, ինքը վերջնականապես կհաստատվի նախնիների բնօրաննում: Սակայն, շատ շուտով իր բոլոր հայրենակիցների նման, հուսահատ է լինում, վերադառնում է Մարսել, գրում և հրատարակում է պատերազմական հուշերը, ընտրվում ֆրանսիական բանակի Հայ կամավորականների միության պատվավոր նախագահ:

Թեքեյանի «Քառամյա պատերազմն Արևելքում» հուշագրությունը 2020 թվականին իր երկրորդ ծնունդն է առնում և տպագրվում Կարեն Արիստակեսյանի աշխատասիրությամբ:

Նկ. 4 Թեքեյան Շ.Տ. «Քառամյա պատերազմն Արևելքում» / Աշխատասիր.

Կ. Արիստակեսյան (Գրքի հայերեն կողմի շապիկը)

Նկ. 5 Ծովասպա Շառլ-Տիրան Թեքեյան(1887-1965)

Գիրքն ունի հետաքրքիր ձևաչափ՝ երկկողմանի է, գեղեցիկ ձևավորված կոշտ կազմով: Մի կողմը ֆրանսերեն բնագրով է, իսկ դարձերեսին՝ արդեն թարգմանված օրինակը: Թարգմանությունը ֆրանսերենից կատարել են Աննա և Սոնա Խալաֆյանները: Գրքի յուրաքանչյուր մաս ունի առանձին էջակալում. հայերեն հատվածը՝ 135, իսկ ֆրանսերենը՝ 127 էջ է: Բազմաթիվ լուսանկարներ, քարտեզներ և փաստաթղթեր ավելի մոտիկից են ծանոթացնում և ամբողջացնում հուշապատումը: Գիրքը հրատարակվել է Հայաստանում Ֆրանսիայի Հանրապետության դեսպանության և մուսալեռցիներ Ջոհրաբ Թազյանի, Հակոբ Զամբազյանի աջակցությամբ: Այն արժևորվում է նաև Կարեն Արիստակեսյանի

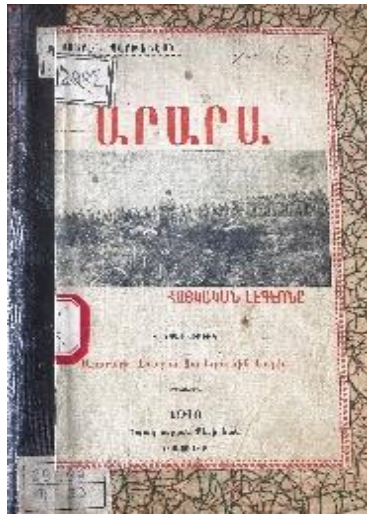
կազմած «Ծանոթագրություններ» բաժնով, որտեղ հերթական համարակալմամբ, (շուրջ 129 ծանոթագրություն) պարբերություն առ պարբերություն շարադրված են հետաքրքիր մանրամասներ հուշապատումի տեղանքի, հեղինակի, ռազմածովային նավատորմի, արխիվներում պահպանված վավերագրերի, ԱՄՆ-ում, Գերմանիայում, Ավստրիայում, Ֆրանսիայում, Եգիպտոսում հրատարակված թերթերի անդրադարձների, ինչպես նաև հերոսամարտի առաջնորդների, հաճանավերի հրամանատարների, Հայկական լեգեոնի, Արարայի ճակատամարտի և այլնի շուրջ: Ուշագրավ է այն փաստը, որ տարբեր ժամանակներում լույս տեսած այս երկու թարգմանված գրքերը կարծես լրացնում են մեկը մյուսին, ունենալով որոշակի տարբերություններ թե՛ թարգմանության առումով, և թե՛ այլ լուսանկարների առկայությամբ, որոնք էլ ավելի համոզիչ ու իրական են դարձնում հայերի հերոսապատումը:

Գրքում հաճախ հանդիպող ֆրանսիացիների հայերի հանդեպ հարգալից վերաբերմունքը, ինչպես նաև մի շարք ֆրանսիացի սպաների և պաշտոնյաների անուններ, վկայում են թեև բարդ, բայց արդյունավետ համագործակցության մասին: Թեքեյանի պատմական դիտարկումներն ու ռազմաքաղաքական մեկնաբանությունները շատ դեպքերում ունեն վերլուծական որակ՝ դուրս գալով պարզապես հուշագրության դաշտից: Նա քննադատում է նաև դաշնակիցների վարած մի շարք քաղաքական վարքեր, այդ թվում՝ Կիլիկիայից ֆրանսիացիների նահանջը, որը մեծ հիասթափություն է առաջացրել հայերի մոտ:

Գիրքը կարևոր աղբյուր է ոչ միայն հայ-ֆրանսիական ռազմական փոխհարաբերությունների, այլև՝ հայ մտավորականի ներքին պայքարի վկայություն: Այդ պատճառով էլ «Քառամյա պատերազմն Արևելքում» հուշագրությունը կարող են բնութագրել որպես հայկական փորձառությունը ֆրանսիական զինվորական լեզվով պատմող վավերագրական-հումանիստական երկ: Այստեղ համադրվում է երեք հարթություն՝ պատմական վավերագրություն, անձնական հիշողություն և քաղաքակրթական վերլուծություն: Հեղինակը ձևավորում է մի հարթակ, որտեղ հայի և ֆրանսիացու փորձը զուգահեռվում է՝ ոչ միայն որպես դաշնակիցներ պատերազմի դաշտում, այլև որպես մշակութային հենարաններ խաղաղության ակնկալիքով: Այս գիրքը կարելի է դիտարկել միջմշակութային հիշողության ճարտարապետություն, որտեղ հայությունն իր պատմությունը հանձնում է համաշխարհային լսարանին՝ ֆրանսիական բանականության ու ոճի միջոցով:

Հուշագրության որոշ էջեր ֆրանսերեն բնագրից թարգմանվել և «Քաղուածքներ պատերազմի յուշերէս. 1914-1918» խորագրի ներքո, արևմտահայերենով հրատարակվել է արձակագիր, հանրային գործիչ Սուրեն Պարթևյանի (1875-1921) «Արարա. Հայկական լեգեոնը» գրքում՝ տպագրված 1919 թվականին Իզմիրում «Քէշիշեան» տպագրատան կողմից⁶²:

⁶²(Տե՛ս ՀԱԳ թվային պահոցում հետևյալ էլեկտրոնային հղմամբ՝ [<https://is.gd/ouU2Sb>]):

Նկ. 6 Պարթևեան Ս. Արարա. Հայկական լեզունը, Իզմիր, Տպագրութիւն Քէշիշեան, 1919 (գրքի շապիկը)

Պարթևյանի գրքի 31-37-րդ էջերում հանդիպում ենք «Նուիրական առաքելութիւն մը» և «Ռազմիկների պարպումը» գրառմամբ երկու դրվագ: Վերնագրից հետո գրված է (Ֆրանսերէն բնագրէն թարգմանուած-Ծ.հ.), հեղինակ՝ Տիրան Թէքէեան, Գօմիսէր ֆրանս. Ծով. Իշխանութեան [Պարթևեան, 1919, 36]:

Մյուս հատվածը, որը վերաբերում է հայկական լեզունի ստեղծմանը, կոչվում է «Ի՞նչպէս ծնաւ հայկական լեզունը», վերնագրից հետո կրկին նույն գրառմամբ՝ (Ֆրանսերէն բնագրէն թարգմանուած-Ծ.հ.), հեղինակ՝ Տիրան Թէքէեան, 1919 Յունուար [Նույն տեղում, 59]:

Ինչպէս նախորդ երկու գրքերը, «Արարա. Հայկական լեզունը» գիրքը առկա է Հայաստանի ազգային գրադարանի առցանց շտեմարաններում: Այս բացառիկ գրքի տիտղոսաթերթի վրայի կնիքները ապացույցն են այն բանի, որ գիրքը մեզ է հասել ԱՄՆ-ից, քանի որ կնիքների վրա տեսնում ենք Ֆրեզնո և Բոստոն գրառումները: Թեքէյանին վերաբերող պարբերությունից զգացվում է հեղինակի հարգալից վերաբերմունքը դեպի հայ ծովասպան՝ «Ֆրանսահայ երիտասարդ հայրենասէր, խանդավառ լավատես մը ներկայացաւ միշտ՝ մեր ազգային ճակատագրին վերաբերմամբ» [Նույն տեղում, 30]:

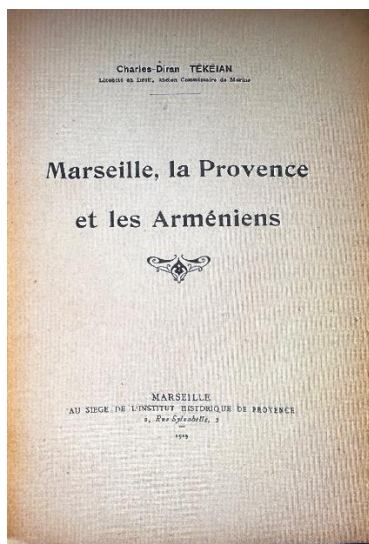
«Արարա: Հայկական լեզունը» գրքի 59-րդ էջում «Ի՞նչպէս ծնաւ հայկական լեզունը» հատվածի հեղինակը դարձյալ Տիրան Թէքէյանն է՝ «Գօմիսէր ֆրանս. Ծով. Իշխանութեան», գրված 1919 թ. հունվար ամսին: «Անհատները հաշուի չեն առնուիր իտէալին հանդէպ: Երբ մարդ զինուորական է և կամաւոր, միակ գոհունակութիւնը զոր կրնայ ունենալ՝ կատարուած պարտականութեան զգացումն է» [Նույն տեղում, 63]:

2015 թ. լույս տեսած Ժորժ Գէորգեանի «Ֆրանսական ռազմածովային նաւատորմի օգնութիւնը հայերուն 1909 եւ 1915 թթ.» գրքում հանդիպում ենք «Վերատեսչական ծառայութեան երկրորդ կարգի ապաշարային սպայ, թագմանիչ պարոն Թէքէեանի զեկոյցը Մուսա Լերան հայկական ապստամբութեան վերաբերեալ» [Գէորգեան, 2015, 87]:

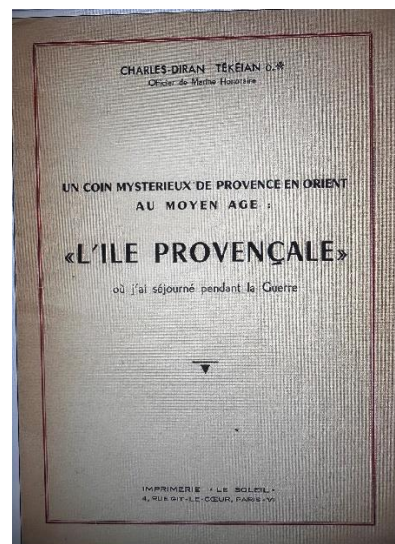

Նկ. 7 Գեորգեան Ժ. Ֆրանսական ռազմածովային նավատորմի օգնությունը հայերուն 1909 եւ 1915 թթ (գրքի շապիկը)

Շառլ-Տիրան Թեքեյանի գրչին է պատկանում նաև 1929 թվականին Ֆրանսիայում հրատարակված “Marseille, la Provence et les Arméniens” («Մարսելը, Պրովանսը և հայերը») աշխատությունը, որտեղ ներկայացվում է հայերի դերն ու գործունեությունը Մարսելի պատմության մեջ, հատկապես նավահանգստի առևտրային կյանքում [Te’keian, 1929, 80]: Իսկ 1950 թ. լույս է տեսնում “L Ile provençale” աշխատությունը [Te’keian, 1950, 40]: Վերջիններիս ֆրանսերենից դեռ չեն թարգմանվել հայերեն:

Նկ. 8 Te’keian Ch.-D. Marseille, la Provence et les Arméniens, Marseille, 1929
(«Մարսելը, Պրովանսը և հայերը» աշխատությունը)

Նկ. 9 Te’keian Ch.-D. L’ile Provencale, Paris, 1950
(«Պրովանսալ կղզին» աշխատությունը)

Շառլ-Տիրան Թեքեյանից մեզ հասած գրական ժառանգությունը Հայաստանի և Ֆրանսիայի, հայերի և ֆրանսիացիների դարավոր բարեկամության ու գործընկերության, մուսալեոցիների փրկագործության, «Հայկական լեգեոնի» կազմավորման սկզբնական ժամանակաշրջանի դեպքերի մասին է, իսկ հուշապատումի եզակի արժեքը, ինչպես իրավամբ նշում է հեղինակը գրքույկի առաջաբանում, ընթերցողի սիրտն ու հոգին գրավող անկեղծությունն ու արժանապատվությունն է:

Հոդվածի նպատակն է ցույց տալ հայ-ֆրանսիական մշակութային և պատմաքաղաքական առնչությունները 1915 թ. Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, մասնավորապես հայկական ինքնապաշտպանական մարտերի ժամանակ ֆրանսիական նավատորմի ցուցաբերած օգնության և մարդասիրական մեծ վերաբերմունքի մասին: Այդ ամենը փաստերի, վավերագրերի տեսքով իրենց տեղն են գտել Հայագգի ծովասպա Շառլ Տիրան Թեքեյանի հուշերում, ով իր անմիջական մասնակցությունն է ունեցել հայերի փրկագործության ժամանակ: Հուշագրությունը տպագրվել է Փարիզում 1919 թվականին և երկար տարիներ մոռացության տրվելուց հետո, 2002 թ. ֆրանսերենից թարգմանվել հայերեն: Կա նաև անդրադարձ հեղինակի գրչին պատկանող այլ հրատարակությունների մասին:

Մեծ հպարտությամբ և խորին երախտագիտությամբ սույն հոդվածը նվիրում եմ Հայոց ցեղասպանության 110-րդ տարելիցին և այն «փոքրիկ տղեկի»՝ Ենովք Քեռշեյան (Ներսեսյանի) 125 ամյակին, որի թոռնուհին լինելու պատիվը հենց ինձ է տրված:

SUMMARY

The purpose of the article is to show the Armenian-French cultural, historical and political ties during the First World War of 1915. In particular, for the assistance provided by the French navy during the Armenian self-defense battles and for the great humanitarian attitude. All this found its place in the form of facts in the memoirs of Sh. T. Tekeyan, a marine of Armenian origin, who was directly involved in the rescue of Armenians. The memoirs were published in Paris in 1919 and, after many years of oblivion, translated from French into Armenian. Other publications about that period and events were also included in the article.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Գեորգեան Ժ., Ֆրանսական ռազմածովային նավատորմի օգնությունը հայերուն 1909 եւ 1915 թթ., Երևան, ՎՄՎ-Փրինթ, 2015, 144 էջ:
2. Թեքեյան Շառլ-Տիրան, Մուսա Լեռան հայերի փրկությունը. Հիշողության էջեր, Երևան, Դավլ, 2002, 79 էջ:
3. Թեքեյան Շառլ-Տիրան, Քառամյա պատերազմ Արևելքում. Ֆրանս-հայկական գործընկերությունը պատերազմի ընթացքում (հուշագրության էջեր. Մուսա Լեռան հայերի փրկագործությունը ֆրանսիական նավատորմի դով. Հայկական լեգեոնը) / Աշխատասիրությամբ՝ Կ.Ա. Արիստակեսյանի, Երևան, Հեղինակային հրատարակություն, 2020, 136 էջ:

4. Թեքեան Տ., Դրուագներ սուլտիացուց փրկութենէն. Հայ տղան // Արեւ, պարբերական մամուլ, 1915, Թիւ 79, 8 նոյեմբերի, էջ 1:
5. Թեքեան Տ., Դրուագներ սուլտիացուց փրկութենէն. Հայ տղան // Արեւ, պարբերական մամուլ, 1915, Թիւ 82, 15 նոյեմբերի, էջ 1:
6. Ծուլիկյան Տ., Մուսա լեռան հերոսների իսկական ազատարարը // Արաքս, գրական, մշակութային շաբաթաթերթ, 2011, 11 փետրվարի:
7. Պարթեւեան Ս., Արարա. Հայկական լեզեոնը, Իզմիր, Տպագրութիւն Քէշիշեան, 1919, 143 էջ:
8. Te'keian Charles-Diran. L'ile Provencale, Paris, Imprimerie "Le Soleil", 1950, 40 p.
9. Te'keian Charles-Diran. Marseille, la Provence et les Arme'niens, Marseille, Au Siège De L'institut Historique De Provence, 1929, 80 p.

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Բրիչկովսկի Վյաչեսլավ

Բելառուսի ազգային գրադարան
Տեղեկատվական կենտրոնի պետի տեղակալ
Տեխնիկական գիտությունների թեկնածու

Brichkovsky, Vyacheslav

National Library of Belarus
Deputy Head of the Information Center
Candidate of Sciences in Technology

***Бричковский Вячеслав
Иванович***

Национальная библиотека Беларуси
Заместитель начальника информационного
центра
Кандидат технических наук

Վոստանյան Աննա

Հայաստանի ազգային գրադարան
Անձեռնմխելի գրականության բաժին
Առաջին կարգի գրադարանավար

Kostanyan, Anna

National Library of Armenia
Rare Books Department
First-Class Librarian

Костанян Анна Ивановна

Национальная библиотека Армении
Отдел редких книг
Библиотекарь первого класса

Հարությունյան Մհեր

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
Նորագույն պատմության բաժին
Գիտաշխատողի պաշտոնակատար
Պատմական գիտությունների թեկնածու
Դոցենտ
Orcid ID: [0000-0002-0719-8860](https://orcid.org/0000-0002-0719-8860)

Harutyunyan, Mher

Institute of History, National Academy of Sciences of the
Republic of Armenia
Department of Modern History
Acting Researcher
Candidate of Sciences in History
Associate Professor

Orcid ID: [0000-0002-0719-8860](https://orcid.org/0000-0002-0719-8860)

**Арутюнян Мгер
Александрович**

Институт истории Национальной академии наук
Республики Армения
Отдел новейшей истории
Исполняющий обязанности научного сотрудника
Кандидат исторических наук
Доцент
Orcid ID: [0000-0002-0719-8860](https://orcid.org/0000-0002-0719-8860)

Հարությունյան Յուլիա

Հայաստանի ազգային գրադարան
Մատենագիտության և գրադարանագիտության
բաժին
1-ին կարգի մատենագետ
Orcid ID: [0009-0008-3022-4546](https://orcid.org/0009-0008-3022-4546)

Harutyunyan, Yulia

National Library of Armenia
Bibliography and Library Science Department
First-class Bibliographer
Orcid ID: [0009-0008-3022-4546](https://orcid.org/0009-0008-3022-4546)

Арутюнян Юлия Юрьевна

Национальная библиотека Армении
Отдел библиографии и библиотековедения
Библиограф 1-го класса
Orcid ID: [0009-0008-3022-4546](https://orcid.org/0009-0008-3022-4546)

Ղազարյան Հայկանուշ

Հայաստանի ազգային գրադարան
Տնօրենի տեղակալ
Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0004-2785-6017>

Ghazaryan, Haykanush

National Library of Armenia
Deputy Director
Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0004-2785-6017>

Казарян Айкануш Камсаровна

Национальная библиотека Армении
Заместитель директора
Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0004-2785-6017>

Մարկոսյան Անի

Հայաստանում ֆրանսիական համալսարան

Markosyan, Ani

French University in Armenia

Маркосян Ани

Французский университет в Армении

Մարտիրոսյան Աննա

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական
մանկավարժական համալսարանի գրադարան
Ավագ գրադարանավար
Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0001-7029-699X>

Martirosyan, Anna

Library of State Pedagogical University After Kh. Abovyan
Senior Librarian
Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0001-7029-699X>

Мартиросян Анна Мукаеловна

Библиотека Армянского государственного
педагогического университета имени Хачатуря Абовяна
Старший библиотекарь
Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0001-7029-699X>

Մարտիրոսյան Մադոնա

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական
մանկավարժական համալսարանի գրադարան
Գրադարանավար
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-2824-451X>

Martirosyan, Madona

Library of State Pedagogical University After Kh. Abovyan
Librarian
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-2824-451X>

***Мартиросян Мадона
Кареновна***

Библиотека Армянского государственного
педагогического университета имени Хачатуря Абовяна
Библиотекарь
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-2824-451X>

Ներսեսյան Աստղիկ

Հայաստանի ազգային գրադարան
Մատենագիտության և գրադարանագիտության
բաժին
Հայ գրքի և մամուլի ենթաբաժին
Վարիչ

Nersesyan, Astghik

National Library of Armenia,
Bibliography and Library Science Department
Armenian Books and Periodicals Sub-Department
Head

Нерсисян Астхик

Национальная библиотека Армении
Отдел библиографии и библиотековедения
Подотдел армянской книги и периодического издания
Заведующая подотделом

Չուլյան Աննա

Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարան
Հայաստանի ազգային գրադարան
Տնօրեն
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Դոցենտ
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-4316-7284>

Chulyan, Anna

Brusov State University
National Library of Armenia
Director
Candidate of Sciences in Philology
Associate Professor
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-4316-7284>

Чулян Анна Грайровна

Государственный университет им. В.Я. Брюсова
Национальная библиотека Армении
Директор
Кандидат филологических наук
Доцент
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-4316-7284>

Պետրոսյանց Տիգրան

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական
մանկավարժական համալսարանի գրադարան
Տնօրեն
Մոսկվայի անվտանգության միջազգային
ակադեմիայի դոկտոր
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-6946-1137>

Petrosyants, Tigran

Library of State Pedagogical University After Kh. Abovyan
Director
Doctor of the Moscow International Security Academy
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-6946-1137>

***Тигран Петросянц
Мнацаканович***

Библиотека Армянского государственного
педагогического университета имени Хачатура Абовяна
Директор
Доктор Московской международной академии
безопасности

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-6946-1137>

Մարումյան Նունե

Վ.Սարգսյանի անվան ռազմական ակադեմիա
Երևանի պետական համալսարան
Հայաստանի ազգային գրադարան
Դասախոս
Մատենագետ
Պատմական գիտությունների թեկնածու
Դոցենտ
Orcid ID: [0009-0000-2269-5382](https://orcid.org/0009-0000-2269-5382)

Sarumyan, Nune

Military Academy named after V. Sargsyan
Yerevan State University
National Library of Armenia
Lecturer,
Bibliographer
Candidate of Sciences in History,
Associate Professor
Orcid ID: [0009-0000-2269-5382](https://orcid.org/0009-0000-2269-5382)

Сарумян Нуне Пушкиновна

Военная академия им. В. Саргсяна
Ереванский государственный университет
Национальная библиотека Армении
Преподаватель
Библиограф
Кандидат исторических наук
Доцент
Orcid ID: [0009-0000-2269-5382](https://orcid.org/0009-0000-2269-5382)

Միսնոնայն Արփինե

«Մատենադարան» Մ. Մաշտոցի անվան հին
ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ
Հայաստանի ազգային գրադարան
Ավագ գիտաշխատող
Մատենագետ
Արվեստագիտության թեկնածու

Simonyan, Arpine

“Matenadaran” Research Institute of Ancient Manuscripts
after M. Mashtots
Senior Researcher
National Library of Armenia
Bibliographer

Симонян Арпине

Научно-исследовательский институт древних рукописей
«Матенадаран» имени Месропа Маштоца

Старший научный сотрудник
Национальная библиотека Армении, библиограф

Ֆրանգեշ Կրիստինա

Հունգարական ազգային թանգարանի հանրային
հավաքածուների կենտրոն
Հունգարիայի ազգային գրադարան
Ժառանգության պահպանման մասնագետ

Franges, Krisztina

Hungarian National Museum Public Collection Centre
National Széchényi Library
Preservation Coworker

Франгеш Кристина

Центр публичных коллекций Венгерского национального
музея
Национальная библиотека Венгрии
Специалист по сохранению

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հարությունյան Մհեր, Հարությունյան Յուլիա

Արցախի Հանրապետության պաշտպանության բանակի մասին «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գրադարանի շտեմարանները, զարգացման խնդիրները և հեռանկարները 10

Ղազարյան Հայկանուշ

Հայաստանի ազգային գրադարանը՝ Հայրենական մեծ պատերազմի պատմական հիշողության պահպան..... 26

Պետրոսյանց Տիգրան, Մարտիրոսյան Մարոնա

Ներսիսյան դպրոցի կանոնադրությունը 37

Սարումյան Նունե

Արցախ-Ղարաբաղում իրականացրած պեղումների մասին առկա վկայություններից «Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի հաշվետվություններ»-ում («Отчет Императорской археологической комиссии»)..... 48

Միմոնյան Արփինե

Քրիստոֆել Վան Զիլսեմ փորագրիչնկարչի ստեղծագործությունները հայ արվեստում 58

Ֆրանգեշ Կրիստինա

Փաթեթավորման տեխնոլոգիաների դերը գրադարանային հավաքածուների պահպանման գործում 70

ԹՎԱՅԻՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Բրիչկովսկի Վյաչեսլավ

Վեբկայքերի արխիվացման գործընթացների կատարելագործումը. թվային մշակութային ժառանգության երկարաժամկետ պահպանման կազմակերպում 89

Չույան Աննա, Մարկոսյան Անի

«Մեդիա արխիվ»՝ նոր քայլ դեպի ազգային թվային ժառանգության պահպանում 96

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ

Կոստանյան Աննա

Գիտական խոսքի կառուցվածքի ուսումնասիրությունը լեզվաբանական աշխատություններում..... 102

Մարտիրոսյան Աննա

Հայաստանի Հանրապետության գրադարանային դիվանագիտությունը միջազգային գրադարանային գործունեության համատեքստում 110

ՍՓՅՈՒՌՔԻ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՆՐԱՀՌՉԱԿՈՒՄ

Ներսեսյան Աստղիկ

Շառլ-Տիրան Թեքեյանի գրական ժառանգությունը և հայերի փրկագործությունը առաջին աշխարհամարտի ժամանակ. մատենագիտական տեսություն 118

Տեղեկություն հեղինակների մասին..... 128

CONTENTS

NATIONAL HERITAGE PRESERVATION

Harutyunyan, Mher; Harutyunyan, Yulia

The Library Repositories of the “Kachar” Scientific Center on the Defense Army of the Republic of Artsakh: Development Issues and Prospects 10

Ghazaryan, Haykanush

The National Library of Armenia as a Guardian of the Historical Memory of the Great Patriotic War 26

Petrosyants, Tigran; Martirosyan, Madona

The Statute of the Nersisian School 37

Sarumyan, Nune

On the Evidence of Excavations Conducted in Artsakh-Karabakh Found in the “Reports of the Imperial Archaeological Commission” 48

Simonyan, Arpine

Christoffel van Sichem’s engraver’s works in Armenian art 58

Franges, Krisztina

The Role of Packaging Technology in Library Preservation: Best Storage Practices at the National Library of Hungary 70

DIGITAL CONTENT MANAGEMENT

Brichkovsky, Vyacheslav

Improving Website Archiving Processes for the Long-Term Preservation of Digital Cultural Heritage 89

Chulyan, Anna; Markosyan, Ani

Media Archive: A New Step Towards Preserving National Digital Heritage 96

MANAGEMENT AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT

Kostanyan, Anna

Study of the Structure of Scientific Discourse in Linguistic Works 102

Martirosyan, Anna

Library Diplomacy of the Republic of Armenia in the Context of International Library Activities 110

DIASPORA HERITAGE PRESERVATION & PROMOTION

Nersesyan, Astghik

The Literary Legacy of Charles-Tiran Tekeyan and the Armenians' Rescue Mission During the First World War: A Bibliographical Concept 118

Information about the Authors..... 128

СОДЕРЖАНИЕ

СОХРАНЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ

Арутюнян Мгер, Арутюнян Юлия

Библиотечные фонды научного центра «Качар», посвящённые Армии обороны Республики Арцах: проблемы развития и перспективы 10

Казарян Айкануш

Национальная библиотека Армении – хранитель исторической памяти о Великой Отечественной войне 26

Петросянци Тигран, Мартиросян Мадона

Устав Нерсисянской школы..... 37

Сарумян Нуне

О свидетельствах археологических раскопок, проведённых в Арцахе-Карабахе, в «Отчётах Императорской археологической комиссии» 48

Симонян Арпине

Творчество гравёра-художника Христоффеля ван Зихема в армянском искусстве 58

Франгеш Кристина

Роль упаковочных технологий в сохранении библиотечных фондов 70

УПРАВЛЕНИЕ ЦИФРОВЫМ КОНТЕНТОМ

Бричковский Вячеслав

Совершенствование процессов архивирования веб-сайтов для организации долговременного сохранения цифрового культурного наследия 89

Чулян Анна, Маркосян Ани

«Медиа-архив»: новый шаг к сохранению национального цифрового наследия 96

УПРАВЛЕНИЕ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ

Костанян Анна

Исследование структуры научной речи в лингвистических трудах 102

Мартиросян Анна

Библиотечная дипломатия Республики Армения в контексте международной библиотечной деятельности 110

СОХРАНЕНИЕ И ПОПУЛЯРИЗАЦИЯ НАСЛЕДИЯ ДИАСПОРЫ

Нерсисян Астхик

Литературное наследие Шарля-Тирана Текеяна и спасительная миссия армян во время Первой мировой войны: библиографическая концепция 118

Информация об авторах 128

